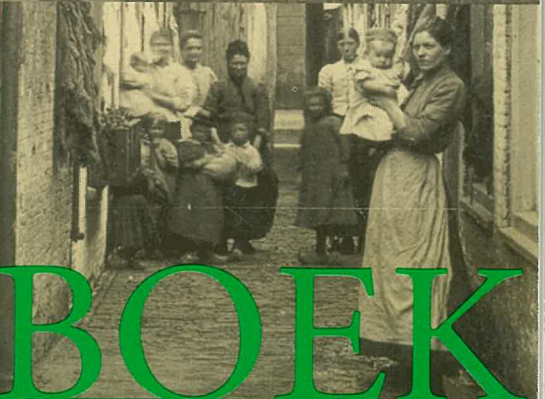

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

Jaarboek der
sociale en economische
geschiedenis
van Leiden
en omstreken

JAARBOEK 2001

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2001

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Gert-Jan van Rijn, *voorzitter*
Rob Arnoldus, *secretaris*
Jaco van Rijn, *penningmeester*

Drs. J.J.A. Groos
A. Honkoop
Drs. A.H. Netiv
Dr. D.J. Noordam
Drs. G.J. van Rijn
Drs. J. van Rijn
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
Drs. E.T. van der Vlist
C. Walle
Drs. M.H.A.C. Weevers
E. van der Veen

Redactie Jaarboek 2001

P.J.M. de Baar
Dr. D.J. Noordam
Drs. J. Slangen
H.J. van der Veer
Drs. IJ. Woensdregt
Drs. J.J.A. Groos
Drs. G.J. van Rijn, *eindredactie*
Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2002 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 december 2002.

Dirk van Eck-Stichting

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2001

Leiden 2002

ISBN 90-73279-21-6
ISSN 1387-8123

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: DirkvanEck@planet.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

Inhoud

7	Voorwoord
9	Jaarverslag 2001
16	DIRK JAAP NOORDAM Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen
41	MARTINE WANSBEEK-ZIJBRANDS De katholieke armen- en wezenzorg in Leiden, 1572-1979
61	PETER OTGAAR Mensenwerk. Het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Deel 1: 1783-1817
104	COR SMIT Rondkomen in Leiden, 1850-2000
153	Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2001
155	Boekbesprekingen
189	Signaleringen

Voorwoord

De Dirk van Eck-Stichting kijkt terug op een ondernemend jaar. Voor de donateurs werden verschillende bijeenkomsten georganiseerd. Het hoogtepunt was de feestelijke première van de nieuwe video *Stadsbeeld in Beweging* in het Leidse Volkshuis. Bestuurlijk lag de nadruk in 2001 op het versterken van de basis van de stichting. Door met een stand aanwezig te zijn bij verschillende gelegenheden groeide het aantal donateurs. Verder was het nodig om de minimumdonatie verhogen, omdat de productiekosten van het Jaarboek door de tijd flink waren gestegen. In het jaarverslag leest u hierover meer.

Voor u ligt het dertiende Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting. Door dit Jaarboek loopt wederom een rode draad. De vier artikelen gaan over armoede en rijkdom in Leiden. Verschillende vragen komen hierbij aan de orde. Hoe groot waren de verschillen en welke maatschappelijke spanningen kwamen hieruit voort? Welke maatregelen zijn genomen om de verschillen op te vangen en de spanningen te verzachten? Zo vormt dit Jaarboek met het voorgaande een tweeluik over arm en rijk in Leiden. Over dit onderwerp organiseerde het Leids Historisch Dispuut 'Robert Fruin' in 1997 een seminar. Twee van de vier artikelen in dit Jaarboek – die van Dirk Jaap Noordam en Cor Smit – zijn voortvloeielsels van het seminar; de andere twee artikelen passen er goed bij.

Dirk Jaap Noordam verdiepte zich in de financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen. Hij gebruikte hiervoor twee oude belastingcohiërs. Peter Otgaars bijdrage gaat over de geschiedenis van het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis, van de oprichting in 1784 tot 1818. Het vervolg, over het wel en wee van het Huis in

de negentiende en twintigste eeuw, zal te lezen zijn in het volgende Jaarboek. Complementair aan het artikel van Otgaar is dat van Martine Wansbeek. Zij schreef een korte geschiedenis van het Rooms-Katholieke Wees- en Oudeliedenhuis aan de Sint Jacobsgracht. Cor Smit ten slotte schreef een gedegen en gedreven artikel over armoedeonderzoek en -beleid in Leiden in de laatste honderdvijftig jaar.

De belangstelling voor lokale en regionale geschiedenis groeit en wordt de laatste jaren ook gestimuleerd, met name vanuit de provincie. Een tastbaar resultaat hiervan is de groeiende stroom uitgaven over de geschiedenis van Leiden en omstreken. Om deze reden bevat dit Jaarboek een nieuwe rubriek met boeksignaleringen. Hierin komen de boeken die niet uitgebreid worden gerecenseerd in de boekbesprekingen. De signaleringen zijn geschreven door Piet de Baar, die ook weer de rubriek archiefaanwinsten voor zijn rekening nam.

Het maken van een Jaarboek is het werk van vele handen. Grafaria maakte de teksten drukklaar. Bijzondere waardering – het mag best eens uitgesproken worden – is er voor Ed van der Vlist. Hij is al vele jaren eindredacteur. Zijn toewijding heeft het Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting mede doen uitgroeien tot wat het nu is. De Vereniging Oud Leiden zegde ten slotte opnieuw een garantiesubsidie toe om de productie van dit Jaarboek mogelijk te maken.

GERT-JAN VAN RIJN,
voorzitter

Jaarverslag 2001

Bestuursmutaties

Binnen het dagelijks bestuur wisselden enkele leden van functie. Ed van der Vlist droeg de voorzittershamer over aan Gert-Jan van Rijn, Jaco van Rijn nam het secretariaat over van Jasper Groos. Aan het eind van het jaar ruilden Jaco van Rijn en Rob Arnoldus van functie. Arjan Honkoop trad formeel toe tot het dagelijks bestuur.

Donateurs en Jaarboek

Het aantal donateurs steeg van rond de 250 tot boven de 270. De stijging van het aantal donateurs was mede te danken aan een succesvolle wervingsactie tijdens de Open Monumentendag in september. Veel geïnteresseerden vulden spontaan de nieuwe folder in. Verder was de stichting met een eigen stand aanwezig op de diesviering van onze jarige 'zuster', de Vereniging Oud Leiden, op zaterdag 17 november 2001.

Op donderdag 8 november 2001 vond in het Gemeentearchief de jaarlijkse donateursavond plaats. Deze was iets minder goed bezocht dan in voorgaande jaren, mede door het slechte weer. Cor Smit hield een lezing over armoede en armoedeonderzoek in Leiden in de negentiende en twintigste eeuw. Het was een voorproefje van het artikel dat u in dit Jaarboek aantreft. Ook was er een vertoning van filmmateriaal van het vroegere energiebedrijf EWR. Dit materiaal is in 2001 door de NUON overgedragen aan het Gemeentearchief. Uit het rijke materiaal toonde oud-werknemer van de EWR Bram Sytsma verscheidene films. De beelden van rokende schoorstenen, kolenvergassers en turbines lieten eens te meer zien dat Leiden een echte industriestad is geweest.

Voorzitter Van Rijn overhandigt het eerste exemplaar van *Stadsbeeld in Beweging iv* aan de heer G.A. Bakker.

Het Jaarboek verscheen dit jaar in een verhoogde oplage van vierhonderd exemplaren. Dit hing samen met de subsidie die de Dirk van Eck-Stichting mocht ontvangen van de Vereniging Oud Leiden als bijdrage in de productie-kosten. De leden van de Vereniging Oud Leiden kregen het Jaarboek met korting aangeboden.

Algemeen Bestuur

Het Algemeen Bestuur van de Dirk van Eck-Stichting kwam in de verslagperiode niet bijeen.

LAVA

Op zondag 28 oktober vond de première plaats van *Stadsbeeld in Beweging IV*. Deze première vond plaats in het Leidse Volkshuis en werd georganiseerd in samenwerking met Cultureel Centrum de X.

In de voorafgaande maanden was hard gewerkt door vrijwilligers in en rond de werkgroep Leids Audiovisueel Archief om de nieuwe videoband af te krijgen. Bij het selecteren van de fragmenten, het zoeken naar relevante informatie en het schrijven en inspreken van de teksten was Arjan Honkoop de drijvende kracht die anderen voortdurend enthousiasmeerde.

Het eerste exemplaar van *Stadsbeeld in Beweging IV* werd wegens verhindering van de heer J. Olivier, voorzitter van de Stichting Woongemeenschap Boerhaave, die de productie van de nieuwe videoband financieel mogelijk maakte, in ontvangst genomen door de heer G.A. Bakker, administrateur van dezelfde stichting. Onder de genodigden bevonden zich verscheidene schenkers van waardevol filmmateriaal. In twee voorstellingen kon het publiek op groot scherm genieten van 'nieuwe' historische beelden van Leiden.

De verkoop van de reeks *Stadsbeeld in Beweging* verliep ook dit jaar weer via de Openbare Bibliotheek in de Nieuwstraat. De bibliotheek is een herkenbaar en betrouwbaar verkooppunt.

Stadsbeeld in Beweging blijft een belangrijk middel om die grote groep historisch geïnteresseerden te bereiken die niet snel een boek ter hand nemen. Filmbeelden sluiten direct aan bij de eigen herinneringen van Leidenaren aan hun stad. Maar de videobanden dragen ook bij aan de groeiende naams-

Fragment uit de videoreeks
Stadsbeeld in Beweging.

bekendheid van LAVA. Dat deze groeit, blijkt uit het feit dat via particulieren ons veel waardevol historisch filmmateriaal bereikte, soms in zo kwetsbare staat dat onmiddellijke restauratie nodig was. Na restauratie worden de films gedigitaliseerd en overgezet op video; het origineel en de digitale band worden vervolgens overgedragen aan het Gemeentearchief Leiden. Zo blijft oud materiaal bewaard en behouden voor het nageslacht, zodat ook in de toekomst mensen zich een beeld kunnen vormen van het dagelijkse leven in vroeger dagen.

Werkvoorziening als sociaal contract

Op maandag 3 december 2001 vond de presentatie plaats van *Werkvoorziening als een sociaal contract. Over de rol van de vakbeweging in Leiden van*

1945 tot 2000, geschreven door Jaap Moes met medewerking van Dick Wortel. De presentatie vond plaats bij DZB aan de Le Pooleweg. Wethouder Jan Laurier overhandigde het eerste exemplaar aan de Leidse vakbondsman Theo de Wilde, het langst zittende lid van de Sociale Werkvoorzieningscommissies in Leiden. Diens inzet voor de werkvoorziening vormt een belangrijk thema van het boek. *Werkvoorziening als sociaal contract* verscheen als uitgave van de Dirk van Eck-Stichting.

Schenken

Behalve filmmateriaal ontving de Dirk van Eck-Stichting nog een andere bijzondere schenking. Piet Anker schonk op de donateursavond een vaandel van de Coöperatie 'Vooruit'. De grote vlag was nog helder van kleur. Ook de stof was niet beschimmeld of aangevreten. Het vaandel is overgedragen aan Stedelijk Museum De Lakenhal, dat een omvangrijke collectie vaandels in zijn collectie heeft.

ROB ARNOLDUS,
secretaris

Financieel overzicht 2001

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	f	Uitgaven	f
Saldi 1 januari 2001	14.041,19	Jaarboek 2000	1.373,13
Donaties	2.929,29	Donateursavond	517,41
Publicaties	2.233,40	Overige kosten	1.320,53
Rente	465,50		
Overige inkomsten	340,50	Saldi 31 december 2001	16.798,83
Totaal	20.009,90	Totaal	20.009,90

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	f	Uitgaven	f
Saldi 1 januari 2001	6.977,99	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	7.916,47
Subsidie Stichting Boerhaave	2.500,00	Overige kosten	1.333,25
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	16.487,95		
Rente	281,30		
Overige inkomsten	440,00	Saldi 31 december 2001	17.437,52
Totaal	26.687,24	Totaal	26.687,24

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten geven de inkomsten en uitgaven van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief weer in het kalenderjaar 2001.

In het jaar 2001 ontving de Dirk van Eck-Stichting de resterende donaties voor 2000 en het eerste gedeelte van de donaties voor 2001.

De timing van de presentatie van ons Jaarboek, en van ons verzoek om uw donatie die wij na de jaarlijkse donateursavond per brief tot u richten, blijkt ieder jaar voor enige verwarring te zorgen. Het Jaarboek wordt gepresenteerd in het jaar volgend op het donatiejaar; dit is een 'vertraging' die gezien de arbeidsintensieve productie van het Jaarboek moeilijk is in te

lopen. In het najaar van 2001 presenteerde de Dirk van Eck-Stichting het Jaarboek 2000; het verzoek om uw donatie hiervoor ontving u in 2000. Vervolgens verzochten wij u in november 2001 om uw donatie voor het jaar 2001. Wegens de stijgende productiekosten van het Jaarboek verhoogden wij de minimum-donatie van f 25 naar € 15 (= f 33). Het grootste gedeelte van deze 2001-donaties ontvingen wij in het voorjaar van 2002: dit bedrag staat daarom niet vermeld in bovenstaand overzicht van inkomsten en uitgaven voor 2001.

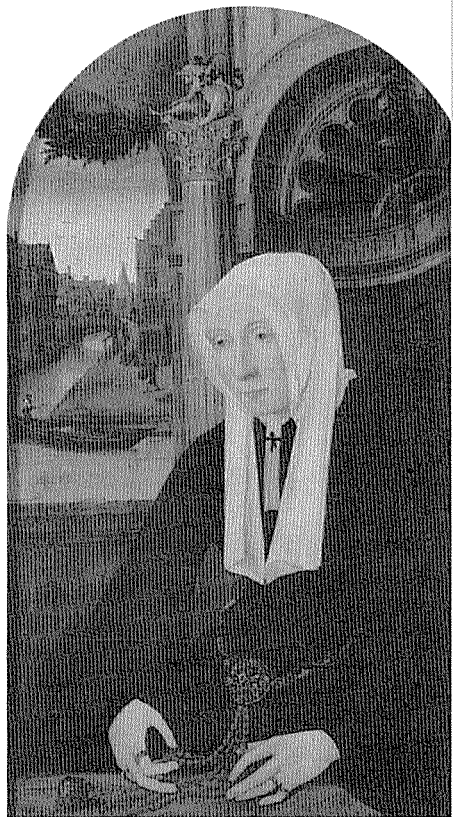
De Vereniging Oud Leiden verstrekke voor het Jaarboek 2000 over 'Arm en rijk in Leiden' een subsidie van f 3.000. Deze werd begin 2002 ontvangen. De betaling voor het drukken van het Jaarboek 2000 (ongeveer f 8.000) vond begin 2002 plaats; deze baten en uitgaven zijn eveneens niet opgenomen in bovenstaand overzicht.

Wij streven ernaar om het moment van publicatie van het Jaarboek, en ons verzoek om uw donatie, 'naar voren in de tijd' te halen (zodat de relatie tussen donatiejaar en publicatiejaar duidelijker wordt). Omdat de productie van het Jaarboek veel tijd kost, zal het tweede eenvoudiger zijn dan het eerste.

Het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) investeerde in 2000 en 2001 fors in de productie van *Stadsbeeld in Beweging* (de 'extra uitgave' over het Volkshuis, en deel IV van de reguliere reeks). Voor de productie van *Stadsbeeld in Beweging IV* ontving LAVA een subsidie van de Stichting Boerhaave van f 2.500. In 2001 ging *Stadsbeeld in Beweging IV* in première. De verkoopbaten getuigen van de brede waardering voor de archivering van het oude Leidse beeldmateriaal door LAVA.

Volgens de overeenkomst tussen het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting en de gemeentearchivaris van Leiden reserveert het bestuur 75 procent van de baten uit verkoop van *Stadsbeeld in Beweging* voor de activiteiten van LAVA die instandhouding, registratie, uitbreiding en ontsluiting van de audiovisuele collectie beogen. De feitelijke overdracht van 25 procent van de baten uit de verkoop van *Stadsbeeld in Beweging* in 2001 van LAVA aan de Dirk van Eck-Stichting vond in 2002 plaats en komt nog niet in bovenstaande financiële overzichten tot uitdrukking.

In 1518 portretteerde Cornelis Engebrechtsz. dit Leidse echtpaar: mogelijk gaat het om Dirck Ottensz. van Meerburch en zijn vrouw Cornelia Pietersdr. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

Leiden in last

De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen

DIRK JAAP NOORDAM

Inleiding

Aan het einde van de vijftiende eeuw verkeerde het graafschap Holland in grote financiële problemen. Om vast te stellen hoe groot de lasten waren en een overzicht te krijgen van de slechte situatie werden vertegenwoordigers van de verschillende dorpen en steden in Den Haag opgeroepen. Op 7 juli 1494 verscheen een delegatie van Leiden om uitleg te geven over de situatie in de stad.¹

Onder leiding van de 70-jarige burgemeester Nanne Paedse, nestor van de vroedschap, het belangrijkste politieke college van de stad, en bovendien de op een na rijkste man van Leiden, kwam een vijfkoppige delegatie uitleg geven van de financiële toestand.² Het verslag, later de 'Enqueste' genoemd, geeft een tamelijk algemeen overzicht van de lasten van de stad.³ De situatie was sinds de dood van Karel de Stoute in 1477 sterk verslechterd: het inkomen van de stad bedroeg 18.000 of 19.000 £ per jaar, een veel lager bedrag dan de lasten die op de stad drukten. De kooplieden konden geen wol – van buiten de stad – inkopen, waardoor de textielnijverheid, de belangrijkste economische sector, in verval was geraakt. Mede daardoor was een kwart van de huizen onbewoond. De oorzaak van de malaise zochten Paedse en zijn collega's in de dynastieke oorlogen die sinds 1477 onder Maria de Rijke en Philips de Schone werden gevoerd en in het Kaas- en Broodspel, de laatste stuip trekking van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De kosten van deze acties bedroegen volgens de delegatie uit Leiden 160.000 £. Het verslag geeft de indruk dat de stad ook door de pest werd geteisterd, waardoor het moeilijk was het totaal aantal inwoners van Leiden vast te stellen.

Tabel 1. De bevolking van Leiden, 1498-1581.

jaar	aantal inwoners
1498	12.000
1561	11.000
1574	12.456
1581	11.899

Het bevolkingsaantal van Leiden aan het einde van de Middeleeuwen

Leiden bleef in de jaren negentig van de vijftiende eeuw in een malaise verkeren. De situatie was zo ongunstig, dat in 1498 een overzicht van de bevolking naar financiële positie werd gemaakt.⁴ Toen, in het boekjaar november 1497 - november 1498, bedroeg het aantal hoofden van huishoudens 3.010.⁵ Omgerekend met een coëfficiënt 4, gevonden op basis van andere tellingen uit de zestiende eeuw, kan de bevolking aan het einde van de vijftiende en voor enkele jaren uit de zestiende als volgt worden berekend (zie tabel 1).⁶

De aantallen van 1498 en 1561 verschillen met die uit de bestaande literatuur. Zo geeft De Boer met betrekking tot 1500 een bevolking van 14.250 en De Vries week daar met 14.000 nauwelijks van af.⁷ Hoe hoog het aantal was is van groot belang, omdat hierop de visie over de achteruitgang van Leiden in de zestiende eeuw steunt. Daarover bestaan twee opvattingen, waarvan De Boer de ene vertegenwoordigt: hij ziet een depressie optreden.⁸ Kaptein verdedigt de visie dat na 1498 eerst een expansie optrad en de depressie eigenlijk pas omstreeks 1550 te constateren viel.⁹ Overigens noemt hij ter ondersteuning van zijn gegevens geen bevolkingsaantallen. Wel wordt uit zijn boek duidelijk dat de ontwikkeling van Leiden niet representatief was voor Holland, waar de demografische achteruitgang al in het begin van de zestiende eeuw was begonnen.

Uit de cijfers van tabel 1 valt te concluderen dat Kapteins visie het meest waarschijnlijk is. Bovendien moet de crisis die omstreeks 1560 begon van korte duur zijn geweest, omdat de bevolkingscijfers van 1574 hoger zijn

dan een tiental jaren eerder en zelfs een niveau bereikt hebben van meer dan 12.000, het aantal uit 1498.¹⁰

Uit deze cijfers blijkt dat de groei of achteruitgang van de bevolking niet direct te koppelen valt aan de economische ontwikkeling. Armoede kan zowel een gevolg zijn van de teruglopende werkgelegenheid als van prijsstijgingen. Dit laatste kan wijzen op een periode van economische groei, omdat deze in de Vroegmoderne tijd werd gedefinieerd in een toename van de prijzen van voedsel (en in mindere mate van kleding en bouwactiviteiten). Deze vertaalde zich dus in de prijsstijging van de eerste levensbehoeften, zodat in de zestiende eeuw sociale achteruitgang en een verarming van de bevolking optrad.

Armoede in Leiden in de zestiende eeuw

In 1514 kwam, zoals in 1494, de elite van Leiden weer naar Den Haag. De vier burgemeesters en de tesorier (belast met de financiën) schetsten nu een veel gedetailleerder beeld van de economische situatie, die wat minder somber was dan die van twintig jaar geleden.¹¹ In hun verslag, bekend geworden onder de naam 'Informacie', gaven zij een summier overzicht van het vermogen van de stad en haar inwoners. De waardijns (keurmeesters van de textiel) en hun afgetreden collega's vermeldden onder meer dat er in 1514 175 drapeniers (textielondernemers) waren. Ook de pastoors en kapelaans gaven een overzicht van de bevolking die onder hun verantwoordelijk viel. Zij kwamen tot een aantal van 9.550 communicanten, dat wil zeggen de mensen die, religieus gezien, meerderjarig waren.

Op basis van het aantal communicanten valt op te maken dat het bevolkingscijfer in 1514 waarschijnlijk hoger was dan dat in 1498. Maar een schatting van het aantal inwoners is moeilijk te geven, omdat onbekend is welk percentage van de bevolking communicant was. Van de verschillen in rijkdom en armoede geeft tabel 2 een overzicht.

Uit tabel 2 kan worden geconcludeerd dat er twee soorten mensen waren zonder enige welstand. De groep armen bestond uit ongeveer 6.000 inwoners, dat wil zeggen ongeveer de helft van de totale bevolking. Een deel van deze groep werd ook bedeed. Hun aantal lag tussen 1.600 en 2.530, dus circa 13 procent van de totale bevolking aan het einde van de vijftiende eeuw en

Tabel 2. Armen in Leiden, 1494-1570.

	armen	bedeelden
1494 (7 juli)	6.000	
1495 (24 december)		1.600
1514 (7 januari)		1.904
1529 (15 maart)		1.822
1544		1.600
1545 (10 november)	5-6.000	
1545		1.800
1557		2.500
1561		2.400
1570		2.530

Bronnen: 1494: Fruin, *Enqueste*, 169; 1495: Heilige Geest inv. nr. 390, *Memorieboek*, f. 50v; 1514: Fruin, *Informacie*, 243; 1529: SA I inv. nr. 384, *Vroedschapsboek 1522-1553*, f. 30v (los); 1544: Heilige Geest inv. nr. 3540, *Kinderboek*, laatst beschreven blad; 1545: SA I inv. nr. 384, *Vroedschapsboek*, f. 35v; 1557: Heilige Geest inv. nr. 3553, *Kinderboek*, laatste twee blz.; 1561: Heilige Geest inv. nr. 3557, *Kinderboek*, f. 22v-23; 1570: Heilige Geest inv. nr. 3566, *Kinderboek*, laatste beschreven blz.

circa 22 procent van die in 1561. Dit totaal wisselde tot 1545, maar vanaf 1546 werden jaarlijks 2.050 partjes brood met spek (gebakken uit vijftig zak tarwe) uitgedeeld. Dit aantal liep op tot 1.555 (gebakken op basis van drie hoed tarwe) met een niveau van ongeveer 2.500 bedeelden en dat bleef op dezelfde hoogte tot 1570.

Vanaf 1546 werd niet alleen met partjes brood en spek, maar ook met roggebrood bedeeld. Eerst gebeurde dit op basis van de opbrengst van twee hoed rogge, later, vanaf 1558, leverden drie hoed rogge het aantal broden. Ook hier steeg het niveau: in 1546 werden 528 broden uitgedeeld en in 1562 811, waarna het totaal ongeveer hetzelfde bleef.

Dat de armoede groot was, blijkt uit de maatregelen voor de armen in de jaren twintig en de klacht van burgemeester Van Oy uit 1530 over de verpauperde textiel die smeekte om het uitbreken van de pest, "want wy liever sterven dan langer leven".¹² Ook het verzet tegen de armoede na de Beeldenstorm van 1566 wijst op de grote armoede.¹³

Het raadsel van de bedeling

Het verloop van de beide vormen van bedeling was ongelijk: de met spek bedeeden bleven min of meer gelijk in aantal, terwijl de hoeveelheid rogge waarmee de stijgende aantallen armen (in de vorm van brood) werden bedeed zich ongeveer op dezelfde hoogte handhaafde. Het lijkt er op dat de Heilige Geest (het college van de wereldlijke overheid dat naast de Huizittenhuizen was belast met de armenzorg) zuiniger was geworden met het bakken of roggebroden met een wat lager gewicht afleverde.

Het aantal bedeeden van deze beide reeksen is weinigzeggend en dat niet alleen vanwege het min of meer constante niveau in de jaren rond 1550. Het totaal van de grondstof (tarwe en rogge) bleef hetzelfde, ondanks de schommelingen die het aantal bedeeden in deze periode waarschijnlijk te zien gaf. Daarbij komt dat de hoeveelheid waarmee men werd bedeed gering was. Van deze op Kerstavond uitgereikte hoeveelheden kon een gezin slechts korte tijd leven. Het ging hier dus om een extra bedeling en niet om een hoeveelheid die de overheid regelmatig uitkeerde. Zo'n 'kerstpakket' kan niet gezien worden als een weerspiegeling van het aantal mensen dat afhankelijk was van een uitkering door de (wereldlijke) overheid.¹⁴

De regelmatig gegeven armenzorg en bedeling lag in handen van de drie parochiale huizittenhuizen.¹⁵ De administratie van deze instellingen is echter slecht bewaard gebleven en conclusies over de aantallen bedeeden zijn op basis van dit materiaal niet te geven.¹⁶ Kerkelijke instellingen zoals de kloosters Mariënpool (net buiten Leiden), Roma of de Witte Nonnen (beide midden in de stad gelegen) zullen bewoners van Leiden niet structureel hebben bedeed, mogelijk wel incidenteel de eigen bewoners van hun instelling en hulpbehoevende passanten (bedelaars).

Ook particulieren en gilden kunnen in noodgevallen wel tot leniging van armoede zijn overgegaan. Misschien stopten soms buurtgenoten hun arme inwoners uit hetzelfde bon wat toe. Individuele werkverschaffing kan eveneens tot de mogelijkheden hebben behoord om armen iets te laten verdienen. Daarbij dient men wel aan te tekenen dat in de rooms-katholieke opvattingen armoede geen schande was en niet als een persoonlijke schuld werd gezien.

Dit kan er weer op wijzen dat de kerkelijke overheid van Leiden met

Tabel 3. Vermogens van gezinshoofden in Leiden in 1498.

groep	aantal	percentage
pauper	507	16,9
arm schamel volk	46	1,5
zonder aanslag	330	11
0,1-24 £	762	25,3
25-99 £	236	7,9
100-999 £	886	29,4
1.000-4.999 £	215	7,1
5.000 £ en meer	28	0,9
totaal	3010	100

Bron: SA I inv. nr. 578.

haar drie huiszittenhuizen bereid had kunnen zijn alle hulpbehoevende mensen te bedelen tot een niveau waarop dezen in leven konden blijven.

De verdeling van de welstand in 1498

In tabel 3 staat een overzicht van de vermogens in Leiden in 1498. De aanslag bedroeg toen één procent van het vermogen en in deze tabel worden de bedragen dan ook omgerekend in het totaal van de welstand van de Leidse gezinshoofden.

De twee groepen paupers en arm schamel volk besloegen in 1498 in totaal 553 van de 3.010 aangeslagen gezinshoofden, dus ruim 18 procent van de bevolking. Als bij dit aantal ook de mensen zonder aanslag en de inwoners gegoed tot maximaal 24 £ worden gerekend, komt men op 55 procent, dat wil zeggen iets meer dan de 'arme' bevolking van 1494. Het lijkt er ook volgens de gegevens van tabel 2 op, dat in 1498 de helft van de Leidse bevolking als arm werd beschouwd, van wie een deel (ruim een kwart) wel een laag bedrag in de belasting betaalde.

De welstand van de groepen die boven 24 £ waren gegoed, was gespreid, maar slechts 28 personen bezaten 5.000 £ of meer. Deze grote verschillen wijzen op een aanzienlijke ongelijkheid die volgens de 'Gini-coëfficiënt' 0,45 bedroeg.¹⁷

Isaac Claesz. van Swanenburg (1537-1614): zelfportret, 1568. Stedelijk Museum De Lakenhal, S.1738.

De beroepen

In 1498 bedroeg de gemiddelde aanslag van de Leidse stadsbewoner 3,1 £: hij bezat dus een vermogen van 310 £. In de Bijlage zijn de gemiddelden van een groot aantal beroepen te vinden.

Een kleine groep vormden de edelen, onder wie de drapenier Hüge Hugenz. van Zwieten, aangeslagen voor een vermogen van 2.000 £.¹⁸ Hij was afkomstig uit een riddermatig geslacht en bekleedde jarenlang het schoutambt van Zoeterwoude. Ook op het Leidse politieke toneel vervulde Van Zwieten verschillende belangrijke functies. Zo was hij veertigraad van de stad en verschillende malen schepen en burgemeester. Binnen de textielnijver-

heid pachtte hij de strijkerij (waarin de lakens werden gestreken) en kocht hij in Calais wol uit Engeland voor verdere bewerking in Leiden. Een andere edelman was heer Willem van Boschuysen, ridder en veldheer van de Hollandse graaf.¹⁹ Hij was niet alleen baljuw van Amstelland, maar bekleedde dezelfde functie ook in Rijnland, waar hij tevens dijkgraaf was. Van Boschuyzen bezat bovendien de heerlijkheid Kalslagen en werd enige jaren na de aanslag van 1498, toen men hem op 6.000 £ taxeerde, vroedschap van Leiden.

Veel talrijker dan de edelen waren de drapeniers, die de hoofdgroep vormden van de Leidse textiel en voornamelijk tot de lakenkooplieden en -producenten behoorden. Het gemiddelde van deze ondernemers bedroeg 1.640 £, ruim vier maal het stedelijk gemiddelde. Van de 25 meest welgestelde inwoners van de stad (gegoed voor 5.400 £ of meer) waren er in 1498 acht drapenier (van zeven rijken is het beroep onbekend). Behalve de al eerder genoemde burgemeester Nanne Paedse, met 13.200 £, behoorde ook Ysack Aelwijnsz. van Swanenburg tot deze groep. Volgens andere gegevens dan de door mij gereconstrueerde werkte waarschijnlijk de helft van de 250 rijkste inwoners van Leiden indirect of direct in de textiel.²⁰ Daarbij dient te worden aangetekend dat verschillende textielondernemers (en anderen) werkzaam waren in meer dan één sector. De combinatie verver en roodzieder (verver van rood laken) lag in elkaars verlengde. Bij andere combinaties van beroepen was dat minder het geval: een drapenier die ook brouwer is en een andere met als tweede beroep houtkoopman. Onder de textielondernemers waren verscheidenen minder welgesteld dan de drapeniers. De gespecialiseerde vertegenwoordigers uit de sector van de textiel hadden meestal een vermogen dat boven het gemiddelde lag. Dit was het geval bij de witmakers (bereiders van geschoren schapenvachten tot zeem) met 680 £ en de verwers met 330 £ gemiddeld. Maar in de meer eenvoudige en soms ongeschoolde textielberoepen was de welstand ver te zoeken: de vollers, de (droog)scheerders (belast met het scheren van het laken in droge toestand), wevers en linnenwevers bezaten een klein kapitaaltje: met een 'vermogen' tussen respectievelijk 70 £ en 10 £ behoorden zij tot het arme deel van de Leidse bevolking.

De tweede groep in welstand bestond uit de brouwers: hun vermogen bedroeg gemiddeld 1.370 £.²¹ Ook bij deze groep was de spreiding aanzienlijk. Zo bezat Jan Reyer Dircxz., wiens nakomelingen zich Van Heemskerck

Willem Jan Reyersz. van Heemskerck
(1527-1592). Stedelijk Museum
De Lakenhal, S.133.

noemden, in 1498 900 £.²² Zijn collega Willem Symonsz. Stoop, schepen en bewoner van een huis aan de Hogewoerd, die tevens drapenier was, behoorde met 600 £ ook tot de minder welgestelde brouwers. Anderen, vooral gevestigd in de bonnen Rapenburg en Nicolaasgracht (aan de oostkant van de stad), bezaten nog veel minder.

Andere ambachtslieden waren soms enigszins welgesteld, wat vooral het geval was met de bakkers, de vleeshouwers en de goudsmeden. Beneden het gemiddelde bleven in deze sector de barbiers, kuipers, metselaars, schoenmakers, slotenmakers, smeden, snijders (kleermakers) en timmerlieden. Of een ambachtsman een vermogen bezat boven of beneden het stadsgemiddelde, lag waarschijnlijk in de hoeveelheid kapitaal die hij aanwendde bij

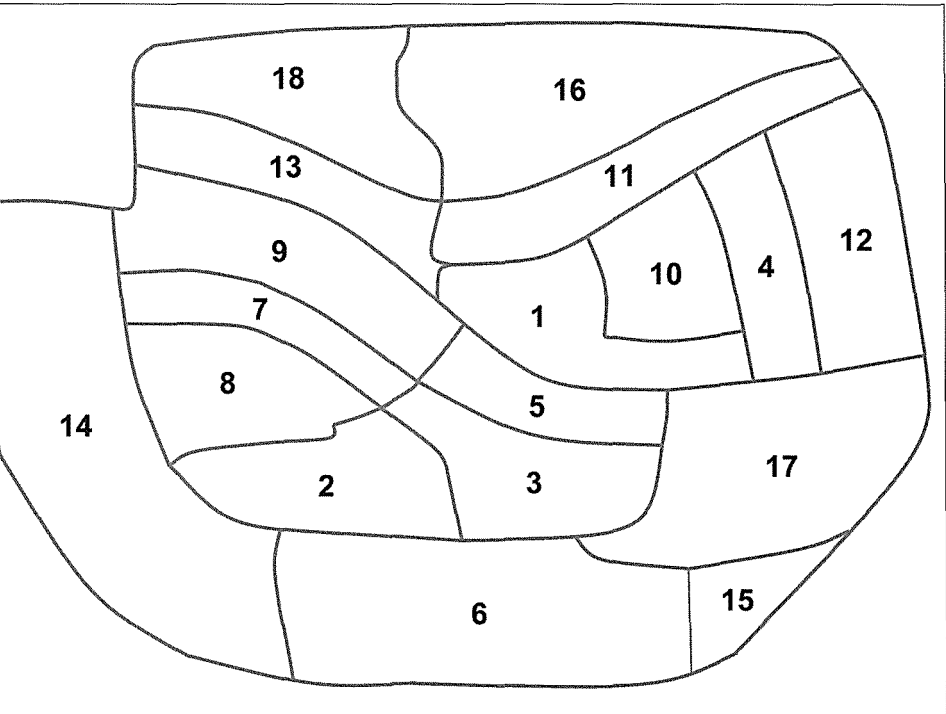
Tabel 4. De gemiddelde aanslag per bon in 1498 en 1561, in ponden.

bon	1498	1561
1. Burgstreng	9,3	18,1
2. Zevenhuizen	7,6	11,6
3. Wolhuis	6,8	15
4. Gansoord	4,7	10,6
5. Wanthuis	4,6	21,7
6. Nieuwland	4,4	11,7
7. Vleeshuis	4,1	12,3
8. Over 't Hof	4	9,4
9. Gasthuis	3,7	14,1
10. Kerkvierendeel	3	10,1
11. Maredorp Rijnzijde	2,8	12,5
12. Nicolaasgracht	1,5	7,3
13. Overmare Rijnzijde	1,4	11,5
14. Rapenburg	1,3	6,4
15. Levendaal	1,1	5,2
16. Maredorp Landzijde	1,1	6,3
17. Hogewoerd	1	9
18. Overmare Landzijde	0,6	6,6
gemiddeld	3,1	10,2

de productie, in de omvang van zijn bedrijf en de aanwezigheid van knechten (en leerjongens). Bij de drapeniers en de brouwers lijkt dit ook het geval te zijn geweest, omdat beide soorten ondernemers veel kapitaal bezaten en een arbeidsintensief bedrijf met verschillende werknemers nodig hadden. De mensen die laag waren aangeslagen, hadden weinig of als regel geen personeel in dienst.

Ook voor schilders kan deze laatste factor een rol hebben gespeeld. Onder hen was de later meest bekende kunstenaar Cornelis Engebrechtsz.²³ Deze schilder woonde in het stadscentrum in het bon Burgstreng en bezat een vermogen van 150 £, een welstand die duidelijk boven het gemiddelde van zijn groep lag. Waarschijnlijk was hij succesvol in zijn beroep; daarop wijst het afbeelden van de toekomstige vroedschap (lid van het belangrijkste bestuurscollege) en latere schepen Dirck Ottensz. (van Meerburch).²⁴ Ook

De achttien bonnen in Leiden.

deze brouwer en drapenier behoorde door zijn vermogen van 1.000 £ tot de Leidse financiële elite.

De bonnen

In tabel 4 worden de gemiddelde aanslagen per bon (in aflopende volgorde van welstand) gegeven.

De aanslag van negen van de achttien bonnen lag boven het stadsgemiddelde van 3,1 £ en de overige er dus onder.²⁵ Het rijkste bon was de Burgstreng, gelegen, zoals de naam aangeeft, rond de Burcht van Leiden. Daar woonden behalve de schilder Cornelis Engebrechtsz. ook Nanne Paedse en vele andere welgestelde drapeniers.

De Burgstreng lag evenals alle andere bonnen die werden begrensd door de (Nieuwe) Rijn en het Rapenburg (met de huidige Steenschuur) boven

het gemiddelde. Dit gebied rond de Pieterskerk was het administratieve centrum van de stad. Daar bevonden zich het Stadhuis en de Heilige Geest.²⁶ Verder stond er, eveneens aan de Breestraat, het Sint Catharinagasthuis (nu de Waalse kerk).

De bonnen gelegen direct rond de Pieterskerk en de Breestraat vormden niet het centrum van de economische activiteiten van de stad.²⁷ Wel woonden hier in het stadshart rijken zoals de al genoemde Ysack Aelwijnsz. van Swanenburg, gegoed voor 7.200 £, en de schout Adriaen van Poelgeest, met een vermogen van 9.600 £. Maar de meeste brouwerijen waren gevestigd in het Burgstreng en vooral aan de noordkant van de stad, vaak aan de (Oude) Rijn, waar het water nog zuiver was en niet werd verontreinigd door de lozingen van de textielbedrijven. De aanslag binnen deze groep bonnen lag beneden het gemiddelde, bijvoorbeeld in Maredorp Rijnzijde en in Overmare Land- en Rijnzijde.

Globaal is het beeld van de welstand van de bonnen heel duidelijk: de stadskern was het meest welgesteld en naarmate men verder van het centrum kwam, werd de aanslag lager.

De politieke elite

Over de vraag of de Leidse politieke elite van de late Middeleeuwen vooral uit de rijkste burgers werd gerekruteerd, bestaan twee verschillende meningen. De Boer meent dat er in 1498 geen sprake was van een plutocratie (het overwicht in het bestuur van de welgestelden) en wijst daarbij op het voorbeeld van de vroedschap Bouwen Paedse die toen slechts 200 £ bezat.²⁸ Aan de andere kant behoorden vele rijken, volgens hem, niet tot de politieke elite.

Brand wees er in zijn dissertatie echter op dat ruim 80 procent van de vroedschap tot de welstandselite behoorde.²⁹ Hij gaf verder aan dat de 'rijkdom' (de meest welgestelde mannen van de stad) als voedingsbodem fungeerde voor dat overheidscollege.

Om een duidelijk antwoord te geven op deze tegengestelde opvattingen is het nodig niet alleen de vroedschappen rond 1498 in de beschouwing te betrekken, maar tevens andere belangrijke functionarissen, wat Brand overigens ook doet.³⁰ Van deze 64 mannen (en hun weduwen) blijkt dat het

gemiddeld vermogen 3.300 £ bedroeg. Als men dit vermogen vergelijkt met de welstandsgroepen uit tabel 3 wordt duidelijk dat vele Leidenaren in 1498 veel meer kapitaal bezaten dan het zestigtal vertegenwoordigers van de belangrijkste bestuurscolleges. Ook Brand wijst hier op.³¹

Welstand kan de weg naar de top gemakkelijker hebben gemaakt, maar andere factoren, zoals familienetwerken en beroepen, hebben waarschijnlijk nog meer bijgedragen aan het functioneren als lid van de politieke elite.

De aanslag van 1561

De ontwikkeling van de armoede, zoals weergegeven in tabel 2, en de economische situatie in de periode 1498 tot het Beleg van 1573 zijn nog steeds weinig duidelijk. De productiecijfers van laken geven een dramatische val te zien van 28.987 stukken in 1521 tot 1.086 in 1573.³² Het is wel duidelijk dat deze rampzalige ontwikkeling niet parallel liep met het aantal inwoners dat zich, op grond van tabel 1, tussen 12.000 en 11.000 bewoog. Kennelijk bleven de koopkracht en het reëel loon op een aanvaardbaar niveau. Hoe deze zich ontwikkelden, is echter onduidelijk.³³ De gegevens voor het berekenen worden geleverd door de Leidse metselaars en opperlieden. Uit dit door Noordegraaf gegeven beeld blijkt een achteruitgang op te treden bij beide groepen, hoewel de ontwikkeling van hun koopkracht niet samenviel. Net als bij het vaststellen van het aantal armen en bedeeden, blijft bij het bepalen van het reëel loon in Leiden veel, eigenlijk te veel, onzeker. Duidelijk is wel dat vele oorzaken tot deze achteruitgang hebben bijgedragen, zoals de belemmering van de economische groei door de stedelijke overheid met zijn stijgende belasting op wol en laken, het verlies van Engelse en andere buitenlandse markten, en de voortdurende oorlogen.³⁴

Het niveau en de verdeling van armoede en welstand kan met een zelden gebruikte bron worden geanalyseerd. De eerste belangrijke aanslag van de gezinshoofden na 1498 is de belasting van de hoofden van de Leidse huishoudens van de Tiende Penning van 1561.³⁵ Daar werden de bewoners aangeslagen voor 10 procent van de geschatte nettowaarde van hun onroerend goed, meestal huizen en in een enkel geval ook een bedrijfsgebouw.³⁶ Het overzicht van de aanslag van de huur (niet van de waarde, dat dus met een factor tien zou moeten worden vermenigvuldigd) staat in tabel 5.

Tabel 5. Huurwaarden in Leiden in 1561, in ponden en procenten.

huurwaarde in 1561	pond	procent
0	124	4,5
0,1-9,99	1.681	60,7
10,0-24,99	784	28,4
25-99,99	162	5,9
100 en meer	8	0,3
onbekend	6	0,2
totaal	2.765	100

Uit tabel 5 valt te lezen dat van de 2.765 huizen slechts 4,5 procent in het geheel niet betaalde. Het overgrote deel van de huizen was beneden 10 £ aangeslagen. Hoogst zeldzaam waren de acht mensen die een pand van 100 £ of meer bezaten. Bij dit kleine aantal ging het om de brouwer Simon Jan Reyersz. van Heemskerck met 130 £, die in het Wanthuisbon zo'n huis bezat. Hij bekleedde tussen 1536 en zijn dood in 1572 meer dan tien stedelijke functies, onder meer die van vroedschap.

Het gemiddeld bedrag van de belasting bedroeg 10,2 £, zoals uit tabel 4 en de Bijlage op te merken valt. In de voorgaande (tweede) Tiende Penning uit 1557 was de stedelijke aanslag niet meer dan 7 £.³⁷ Hieruit zou men de conclusie kunnen trekken dat de woningen in korte tijd meer waard waren geworden. Het verbouwen van huizen van hout in steen, het vervangen van het riet van de daken door pannen, het verkavelen van vertrekken binnen de woning zouden hiervan de oorzaak kunnen zijn. Toch dient eerder met een andere factor rekening te worden gehouden. Het is mogelijk dat men van hetzelfde huis in 1561 meer wilde heffen dan in 1557, zonder dat er verbeteringen aan de huizen waren aangebracht. Dat blijkt meer dan eens het geval te zijn geweest, bijvoorbeeld bij de vroedschap Huych Claesz. Gael, een wantsnijder (een kleinhandelaar in wollen stoffen) en immigrant uit Haarlem, die voor zijn woning in het Gasthuisbon respectievelijk 30 en 23 £ betaalde.³⁸ De pensionaris (belast met de vertegenwoordiging van Leiden naar buiten), secretaris en vroedschap mr. Jacob de Milde moest voor zijn huis in het Vleeshuisbon in 1557 26 £ neertellen en in 1561 30 £.

Deze voorbeelden zijn met vele andere aan te vullen, waaruit blijkt dat het onwaarschijnlijk moet worden geacht dat Leiden in de korte periode 1557-1561 met een soort bouwkoorts zou zijn geconfronteerd. Het lijkt er veel eerder op dat de centrale overheid in 1561 hogere bedragen heeft opgelegd dan in 1557.

De bonnen

Het beeld dat de gemiddelde welstand van de bonnen in 1561 geeft (zie tabel 4), wijkt enigszins af van dat in 1498. Boven het gemiddelde lagen tien bonnen, meestal, zoals aan het einde van de vijftiende eeuw, in het stadscentrum gelegen. Het gaat daarbij onder meer om in afdalende volgorde van welstand: de bonnen Wanthuis, Burgstreng, Wolhuis, Gasthuis en Vleeshuis. Nieuw in deze top zijn Marendorp Rijnzijde en Overmare Rijnzijde, beide aan de (Oude) Rijn grenzend en dus ook in het stadshart te vinden. De overige acht bonnen, beneden het stedelijk gemiddelde, lagen meer uit het centrum.

De beroepen

Bij de beroepen zijn, zoals in 1498, problemen gelegen in dubbele aanduidingen van iemands activiteiten. Bovendien bestond er soms verschil tussen de beroepsaanduiding van 1561 met die opgegeven vier jaar eerder.³⁹

In 1561 was de beroepsgroep van de brouwers met een gemiddelde aanslag van 54,8 £ de meest welgestelde van de stad geworden (zie Bijlage). De textielproducenten en -kooplieden, de topgroep uit 1498, was nu de tweede van de stad geworden. Bij de ondernemers in deze sector was, zoals aan het einde van de vijftiende eeuw, de spreiding groot; welgesteld waren de want-snijders met een aanslag van 32,7 £, de ververs met 27,3 £ en de lakenkopers met een belastbare huishuur van 16,9 £. Minder rijk waren de drapeniers (de topgroep uit 1498!), die werden aangeslagen voor 16,9 £, en de witmakers (gesteld op 11,7 £).

Het gemiddelde van verschillende textielondernemers was lager dan dat van de belangrijkste producenten in de nijverheid, zoals de steenbakkers, de olieslagers, de tingieters en de francijnmakers (vervaardigers van perka-

ment). Datzelfde gold ook voor mensen in de kleinere ambachten, onder wie bakkers, scheepmakers en appelkopers. Onder het gemiddelde bevonden zich de beroepsvertegenwoordigers met weinig scholing, waarbij de bedrijven klein waren en weinig bedrijfskapitaal bezaten, zoals ook in 1498 het geval was geweest.

Bepaalde beroepen zijn niet in de Bijlage te vinden, omdat deze alleen de sectoren geeft met vijf of meer representanten. De adel was vertegenwoordigd in de persoon van Jacob van der Does, hoogheemraad van Rijnland, aangeslagen in het bon Over 't Hof met 65 £. Tot deze groep behoorde ook Lieven van Boschuyzen, hoogheemraad van Rijnland, met een woning in de hetzelfde bon aan de Papengracht, die 10,5 £ moest opbrengen in de Tiende Penning.⁴⁰ Ongetwijfeld bracht hij ook tijd door op zijn kasteel Boshuizen, gelegen onder Zoeterwoude.

Tot de nieuwe beroepsgroep van ambtenaren behoorde Jan Dircxz. van Brouhoven, rentmeester van Rijnland, en met 28 £ aangeslagen voor een woning in de Breestraat.⁴¹

Priesters waren niet talrijk in Leiden in 1561. Een van de meest interessante van hen was Willem van Zijl, die op de Pieterskerkgracht (nu nr. 22?) in het bon Over 't Hof een huis met een erf bezat dat werd aangeslagen voor 18 £.⁴² Hij schonk in 1519 of 1520 een glasraam voor het ziekenverblijf van de abdij Leeuwenhorst onder Noordwijkerhout.

De schilder Aertgen van Leyden, eigenlijk Aert Claesz., behoorde eveneens tot een betrekkelijk weinig voorkomende groep. Deze leerling van Cornelis Engebrechtsz. bewoonde een huis aan de Zijdgracht in het bon Levendaal met een aanslag van 3 £.

Oude en nieuwe tijden

De voorboden van een geheel nieuw tijdperk in de Leidse geschiedenis zijn ook uit de Tiende Penning van 1561 waar te nemen.⁴³ Toen waren er verschillende aanhangers van het protestantisme, onder wie Pieter Adriaensz. van der Werf, die zich in 1560 als zeemtouwer (producent van zeemleer) in de stad had gevestigd in Maredorp Landzijde op de Achtergracht (thans Van der Werfstraat), waar hij een huis van 40 £ bewoonde.⁴⁴ Hij was een van de mensen die zich voor de Prins van Oranje bezighield met mensen

Nicolaas W. Posthumus.
ISSG, BG S7/16.

die, net als hij, uitweken wegens hun religieuze activiteiten. Van der Werf werd vooral bekend door zijn rol tijdens het Beleg van Leiden, maar het is de vraag of hij toen als burgemeester inderdaad zo'n vooraanstaande plaats innam als men hem later toedacht.⁴⁵

Misschien was Willem Jansz. van Heemskerck een belangrijker figuur in de verbreiding van het protestantse geloof.⁴⁶ Met zijn woning/bedrijfspan van 120 £ in het bon Burgstreng was hij een van de rijkste inwoners van Leiden. Deze Van Heemskerck behoorde tot het al eerder genoemde geslacht van brouwers en bestuurders van de stad en werd al in 1567 wegens ketterij gedaagd door het Gerecht van Leiden. Een jaar later werd hij verbannen door de Raad van Beroerten (gewoonlijk als 'Bloedraad' aangeduid), waarbij

ook zijn goederen werden geconfisqueerd. Toch was hij in 1570 terug in Leiden en kon hij zijn bestuurswerkzaamheden weer op zich nemen. Verschillende andere (soms toekomstige) protestanten komen in de Tiende Penning voor. Het is een bont gezelschap, gezien de grote verschillen in welstand. Verscheidenen bekleedden na 1572 of het Ontzet van 1574 belangrijke functies in de stad.

Tegenover deze groep van veelal sociale stijgers stonden de machthebbers van de jaren zestig, die vaak na het Ontzet rooms-katholiek bleven en daarmee hun belangrijke politieke posities moesten opgeven. In hoeverre hier echt sprake was van een breuk in deze groep bestuurders werd door Lamet behandeld.⁴⁷ Sommige rooms-katholieken bleven echter deel uitmaken van de vroedschap, zoals Van Barreveld en Van der Hal.⁴⁸ Lamet stelt terecht dat sommige personen tot de politieke elite bleven behoren, maar tweederangsfuncties gingen bekleden. Zelfs pogingen van deze verstokte rooms-katholieken om Leiden aan de Spanjaarden over te geven, maakten van deze glippers ('verraders') nog geen paria's.⁴⁹ Onder hen bevonden zich de families Buitenweg, Knotter, Van Swanenburg en De Bij. Deze laatste, oorspronkelijk Delftse, familie is een goed voorbeeld van continuïteit. Vertegenwoordigers ervan bezetten regelmatig bestuursfuncties in de periode 1544-1572; ook na het Ontzet was dit in de jaren tot 1618 het geval. Een ander geslacht met bestuurstradities voor en na het Beleg was het meermalen genoemde geslacht Van Heemskerck.

Conclusie

Het blijft een hachelijke zaak de omvang en het soort armen en bedeeden in de periode 1498-1561 te bepalen. Meer grond onder de voeten hebben we met de nieuwberekende bevolkingscijfers in dit tijdvak. Zelfs als men rekening houdt met de jaren waarin een exacte bepaling van het aantal Leidse inwoners moeilijk is, lijkt de ontwikkeling te wijzen op een lichte daling van het bevolkingscijfer tot ongeveer 1550, gevolgd door een betrekkelijk snelle stijging tot het Beleg. Bovendien kunnen de sociale stijging en daling van verschillende groepen in de genoemde periode worden bepaald. De belangrijkste was de achteruitgang van de textielondernemers ten gunste van de brouwers. Tegelijkertijd werd de positie van de belangrijkste vertegenwoordigers van de ambachtelijke nijverheid sterker.

De omvang van de productie in de textiel blijkt niet maatgevend te zijn geweest voor de welstand, zoals blijkt uit de vergelijking van de één procent vermogensaanslag van 1498 met die van tien procent van de huishuur in 1561.

Klassiek bleek daarentegen het beeld te zijn van de spreiding van de welstand over de stad. Het centrum met de helft van het aantal bonnen was gegoed boven het stadsgemiddelde, de buitenkant telde de andere, arme buurten.

Bijlage
 Gemiddelde aanslagen per beroep
 (vijf vertegenwoordigers en meer)

De gemiddelde aanslag per beroep of (neven)functie in 1498 en 1561, in ponden.

beroep	1498	1561
apotheker	—	26,4
appelkoper	—	12,1
baggerman	—	3,5
bakker	3,3	16,9
barbier	1,8	11
bezemmaker	—	6,1
bierdrager	—	9
bonmeester	4,1	—
bontwerker	1,4	8,5
bouwman [boer]	—	12,1
brouwer	13,7	54,8
chirurgijn	—	10,2
coman [koopman]	4	11,7
dekker	0,6	—
drapenier	16,4	16,9
francijnmaker	—	11,3
glazenmaker	0,7	9,2
goudsmid	4,4	9,8
hoedenmaker	0,5	—
houtkoper	—	20,8
houtzager	0,4	—
(wol)kamster	0	—
kistenmaker	—	13,9
kuiper	1,2	9,1

beroep	1498	1561
lakenkoper	—	26,2
leidekker	—	9,3
lijndraaier	—	7
linnenwever	0,1	6,3
mandenmaker	0,4	7,4
messenmaker	—	6
metselaar	0,7	7
molenaar	1,1	—
naaister	0,3	—
olieslager	—	27,8
scheepmaker	—	13
scheerder	0,5	—
schilder	0,6	—
schipper	3,1	8,9
schoenlapper	—	5,3
schoenmaker	0,9	9,6
schrijnwerker	—	10,1
schuitvoerder	—	5,7
slotenmaker	1,5	—
smid	2,4	9,2
snijder [kleermaker]	0,9	7,7
steenbakker	—	28,5
stoeldraaier	—	6,8
timmerman	2	9,7
tingieter	—	17,8
verver	3,3	27,3
vleeshouwer	3,6	9,1
voller	0,7	5,4
waard	—	18,8
wantsnijder	—	32,7
warmoesman	1	10,6
wever	0,2	6,4
witmaker	6,8	11,7
wolwever	—	5,7
zeemtouwer	—	15,8
stadsgemiddelde	3,1	10,2

Noten

1. A.J. Brand, 'Nanne Paedze of het beheer van de stedelijke geldmiddelen', in: J.W. Marsilje (ed.), *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 43-60. Met dank aan Hanno Brand voor zijn commentaar.
2. R. Fruin, *Enquete en informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen ... over de landen van Hollant en Vrieslant gedaen in den jaere MCCCCXCIII* (Leiden 1876) 167-169.
3. Zie voor een algemeen overzicht W. Downer, 'De financiële toestand van de stad Leiden omstreeks 1500' (Leiden 1951; typescript in het Gemeentearchief Leiden).
4. SA I inv. nr. 578. Tenzij anders vermeld, bevinden de archiefbronnen zich in het Gemeentearchief Leiden.
5. Het aantal was niet 3.011, zoals vermeld door N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie 1: De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* (Den Haag 1908) 387 en Bijlage XII, en D.E.H. de Boer, 'Die politische Elite Leidens am Ende des Mittelalters. Eine Zwischenbilanz', in: H. Schilling en H. Diederiks (ed.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (Keulen/Wenen 1985) 97-102. Fruin, *Enquete*, 243 geeft 3.017 haardsteden. Het aantal van 3.011 is te wijten aan een ten onrechte uitgevoerde dubbeltelling in het bon Over 't Hof, veroorzaakt door de registratie van nr. 120 (mr. Jan van Zeyst met zijn huisvrouw en haar kinderen).
6. D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen (ed.), *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden 1986) 17: in 1574 4,1; F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een sociografische studie', *A.A.G. Bijdragen* 19 (1975) 149: in 1581 3,86.
7. D.E.H. de Boer, 'Leiden in de Middeleeuwen', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 39; J. de Vries, *European urbanization, 1500-1800* (Londen 1984) 271.
8. De Boer, 'Leiden in de Middeleeuwen', 39, 44. Zie ook A.J. Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie in de laat-middeleeuwse Leidse lakennijverheid', in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 52-65, 201-205.
9. H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit* (Hilversum 1998).

10. In het algemeen gaat men bij het reconstrueren van de bevolkingsaantallen te veel uit van de ontwikkeling van de textielnijverheid die in Leiden in de tweede helft van de zestiende eeuw dramatisch daalt; zie bijvoorbeeld Posthumus, *Lakenindustrie*.
11. R. Fruin, *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Holland ende Vrieslant ... gedaen in den jare MDXIV* (Leiden 1866) 236-247.
12. L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen 1985); H. Brand, 'A medieval industry in decline. The Leiden drapery in the first half of the sixteenth century', in: M. Boone en W. Prevenier (ed.), *Drapery production in the late medieval Low Countries: markets and strategies for survival (14th-16th centuries)* (Leuven/Apeldoorn 1993) 134.
13. Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, 137-138.
14. Ten onrechte menen Posthumus, *Lakenindustrie* en Christina Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908) dat deze cijfers een weerslag zijn van het werkelijke aantal armen en bedeeden.
15. Zie voor de praktijk bij het Barbaragasthuis Marije Groos en Ed van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij. Zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn in Leiden* (Leiden 2001) 21.
16. Vriendelijke mededeling van P.J.M. de Baar.
17. L. Soltow en J.L. van Zanden, *Income and wealth in the Netherlands 16th-20th century* (Amsterdam 1998) 51 met op pp. 9-10 een uitleg van deze maat van spreiding.
18. F.J.W. van Kan, 'Het middeleeuwse riddermatige geslacht van Zwieten', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 38 (1984) 63-64; Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996) passim.
19. F.J.W. van Kan, 'Het nageslacht van Willem Luutgardenz., schepen van Leiden. iv. De hoofdtak van Boschuyzen', *De Nederlandsche Leeuw* 110 (1993) 19-21.
20. Brand, *Over macht en overwicht*, 199 (textiel en handel).
21. Zie voor deze groep R. Ladan, 'Leidse brouwers anno 1500', *Leids Jaarboekje* 81 (1989) 30-53.
22. Ladan, 'Leidse brouwers', 42-43; voor de familie: O.A. van der Meer, 'Rondom het gezin van Jan Reyer Dircxz. (van Heemskerck), *De Nederlandsche Leeuw* 78 (1961) 286-321.
23. J.D. Bangs, *Cornelis Engebrechtsz.'s Leiden: studies in cultural history* (Assen 1979).
24. Ladan, 'Leidse brouwers', 43.
25. Zie de kaart voor de ligging van de bonnen. Een overzicht van de bonnen geeft Dick E.H. de Boer, "'Te Vongelinc geleit". Sociale en economische problemen in Leiden aan het eind van de middeleeuwen', in: Dick E.H. de Boer (ed.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* [Zwolle 1982] 6-22.
26. S.W.M.A. den Haan, *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme wees- en kinderbuis te Leiden* (Leiden 1990) xix voor de oorspronkelijke ligging van de Heilige Geest.
27. Ladan, 'Leidse brouwers', 32-35.

28. De Boer, 'Die politieke elite Leidens', 101; de vroedschap is, zoals eerder vermeld, het belangrijkste politieke college van de stad.
29. Brand, *Over macht en overwicht*, 116-117.
30. Ibidem.
31. Ibidem, 368-377.
32. Posthumus, *Lakenindustrie*, 370-371.
33. Noordegraaf, *Hollands welvaren?*; in het boek worden ook de opvattingen van Jan de Vries en Faber behandeld.
34. Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie'; Brand, 'A medieval industry'.
35. Kohier van de Tiende Penning van 1561 (fotokopie van ARA 3.01.03.1330).
36. Een omrekening van de huurwaarden in welstand is, zoals blijkt uit de gegevens van GAL, Weeskamer inv. nr. 113, Grote Bewijzen B, helaas niet mogelijk. Uit de hier gegeven bedragen blijkt dat het vermogen 15 tot 70 maal de huishuur is.
37. 2.641 betalenden in 1561, 2.754 in 1557.
38. M. Thierry de Bye Dölleman, 'De oorsprong van het geslacht Gael', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 24 (1970) 57-58.
39. Opvallende verschillen geven Eeuwout Arentsz. (nr. 977), in 1557 verver en in 1561 bakker, Dirk Jansz. (nr. 2331), witmaker/zeemtouwer, Jan Jansz. (nr. 2376), wolwever en koster, Pieter Jansz. (nr. 2477), schipper en timmerman.
40. Van Kan, 'Het nageslacht van Willem Luitgardenz.', 25-26.
41. S.J. Fockema Andreae, 'Jan van Brouhoven. Rentmeester van Rijnland, 1540-1588', *Leids Jaarboekje* 22 (1929-30) 74-104; *De Nederlandsche Leeuw* 111 (1996) 433.
42. Geerttruida de Moor, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk(erhout) in de zestiende eeuw', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 45 (1991) 66.
43. Zie voor de verschillende soorten protestanten L. Knappert, *De opkomst van het protestantisme in een Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908).
44. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 5, k. 1110-1111.
45. M. Meijer Drees, 'Burgemeester Van der Werf als vaderlandse toneelheld; een politieke autoriteit in belegeringsdrama's', *Zeventiende Eeuw* 8 (1992) 167-176.
46. Van der Meer, 'Rondom het gezin van Jan Reyner Dircxz.', 314-317.
47. S.A. Lamet, *Men in government: the patriciate of Leiden 1550-1600* (Massachusetts 1979). Exemplaren van dit werk bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek en het Gemeentearchief Leiden.
48. D.J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand: het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994) 16.
49. W.A. Fasel, 'De Leidse glippers', *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 68-86.

De katholieke armen- en wezenzorg in Leiden, 1572-1979

MARTINE WANSBEEK-ZIJBRANDS

Inleiding

In 1979 verhuisde de Stichting Sint Maarten, voorheen het Rooms-Katholieke Wees- en Oudeliedenhuis, uit het pand aan de Sint Jacobsgracht. Gedurende ruim twee eeuwen hadden katholieke wezen en bejaarden hier onderdak en verzorging gevonden. Moderne inzichten vereisten echter moderne panden. Naar aanleiding van de verhuizing naar nieuwe locaties werden de archieven overgedragen aan het Gemeentearchief.¹

Naast de verzorging van kinderen en bejaarden verstrekte de Stichting Sint Maarten in het verleden ondersteuning aan minderbedeelden. De regenten van het Wees- en Oudeliedenhuis vormden daardoor een college met twee verschillende doelstellingen: ondersteuning aan de rooms-katholieke armen en het beheer van het Wees- en Oudeliedenhuis.² Dit artikel geeft een overzicht van de geschiedenis van de katholieke armen- en wezenzorg in Leiden.

De armenzorg van 1572 tot 1739

De armenzorg was van oudsher in handen van de katholieke kerk, die op dat gebied onder toezicht stond van de stedelijke overheid. Dat wil zeggen dat de armbezorgers door het gerecht werden aangesteld en aan het gerecht verantwoording moesten afleggen.

Toen de calvinisten in 1572 de overwinning behaalden, kwamen de rooms-katholieke kerken in dienst van de nieuwe religie. Het calvinisme won aanhang, maar een deel van de bevolking bleef het oude geloof aanhangen. Veel geestelijken zagen zich gedwongen te vertrekken naar het buitenland.³

In 1581 verbood een plakkaat van de Staten-Generaal het katholicisme en alle uitingen daarvan. In de praktijk kwam hier weinig van terecht en al spoedig ontstond een stelsel van oogluiking, waarvoor dan wel betaald moest worden. Men betaalde admissiegeld bij de komst van een nieuwe priester en permissiegeld bij de stichting van een nieuwe schuilkerk.⁴

Bij plakkaat van de Staten van Holland uit 1655 werd het verboden openlijk of in bedekte termen goederen na te laten aan kloosters, kerken of geestelijke instellingen. Katholieke ouders mochten protestants geworden kinderen niet onterven of benadelen. Ook dit plakkaat was onmogelijk letterlijk uitvoerbaar. Een oplossing was altijd wel te vinden. Kerkelijke gebouwen werden op naam van een particulier gezet. Geld of goed bestemd voor de roomse kerken kon worden vermaakt aan vertrouwde personen die wisten dat deze nalatenschap bestemd was voor katholieke armen of voor een pastoor.⁵

De Hervorming bracht wel grote veranderingen op geloofsgebied, maar niet voor de organisatie van de armenzorg. Ook na 1572 bleef de armenzorg onder toezicht staan van de stedelijke overheid. De armen waren meestal mensen die niet openlijk bedelden maar zelf de kost probeerden te verdienen. Als dit niet lukte, leden zij in stilte armoede en bleven in huis zitten. Voor deze groep huizittenarmen zorgden de huizittenmeesters. Deze huizittenmeesters werden aangesteld door de stedelijke overheid en ook wel armbezorgers genoemd. Zij waren verantwoording schuldig aan het stadsbestuur. Hun inkomsten ontvingen zij uit collectes, schenkingen en legaten.

De Nederduits Gereformeerde kerk beschouwde, als opvolger van de Rooms-katholieke kerk, de armenzorg ook als een van haar plichten. De kerkenraad stelde diakenen aan, die belast werden met de armenzorg. Ook zij stonden onder toezicht van de overheid. In 1582 besloten de stedelijke overheid en de Nederduits Gereformeerde kerk te gaan samenwerken om misbruik te voorkomen.⁶ Dit gemeenschappelijke armbestuur diende alle armen te helpen zonder onderscheid des geloofs. Waar dit in de zeventiende eeuw nog redelijk lukte, begon in de achttiende eeuw enige vorm van discriminatie of versterking van verzuiling op te treden. Nadat de Walen en Luthersen volledig zelfvoorzienend geworden waren, met een eigen weesen oudeliedenhuis, wilden de katholieken dezelfde rechten. De langdurige economische malaise versterkte deze wens.

De oprichting van het rooms-katholieke armbestuur

Na de bloei in de Gouden Eeuw maakte de Leidse textielindustrie in de achttiende eeuw een langdurige neergang door. Steeds meer Leidenaren vervielen tot de bedelstaf. Halverwege de achttiende eeuw leed bijna twintig procent van de stedelingen armoede. Die armlastige bevolking werd onderscheiden in permanent bedeelden en tijdelijk bedeelden; de permanent bedeelden kregen het hele jaar door ondersteuning, de tijdelijk bedeelden doorgaans alleen in de winter. Voor katholieken was er een aparte regeling. De katholieke kerken betrokken tegen reductie graan, brood en turf via het Huiszittenhuis om hun eigen armen te helpen.⁷ Deze afhankelijkheid van de gereformeerde aalmoezeniers werd in de achttiende eeuw steeds knellender. Onder de katholieken – vijf procent van de Leidenaren – ontstond behoefte aan onderlinge organisatie.

In navolging van Hoorn, Delft en Rotterdam kwam het ook in Leiden tot de oprichting van een rooms-katholiek armbestuur. In 1737 kregen de kerkmeesters dr. Gerard van Swieten en dr. Willem Hendrik Bugge van Ringh toestemming van de Staten van Holland en West-Friesland om een r.k. armbestuur op te richten. Wel vaardigde het stadsbestuur bepalingen uit waaraan het r.k. armbestuur zich moest houden. Zo was het armbestuur verplicht een niet-katholieke rentmeester aan te stellen, een functie die overigens na 1798 niet meer vervuld zou worden. De toestemming van het stadsbestuur voor de vorming van een r.k. armbestuur was er; nu de financiën nog.

Het staat vast dat de eerste financiële middelen uit eigen zak werden betaald. Dit kon uiteraard niet blijvend zijn. Op 27 april 1739 kwam een aantal kerkmeesters bijeen om over de financiën te praten en over uitbreiding van het armbestuur. Na het overlijden van W.H. Bugge van Ringh eind maart 1739 constitueerde het college zich uit twee kerkmeesters: Gerard van Swieten en Nicolaas Tjark, en vier armenbezorgers: Pieter Tjark, Theodorus Kerkman, Johannes van Bommel en Adrianus van Brien. Tevens werden er twee assistenten aangesteld, de broers Hendrik en Johannes Mettens, om het college te helpen bij zijn taak.⁸ De assistenten kregen de taak op huisbezoek te gaan bij de armen om te kijken of er echt wel ondersteuning nodig was.

Het waren gestudeerde mannen uit gegoede families: Pieter Tjark was advocaat, Theodorus Kerkman wijnkoper, Van Bommel lakenfabrikant, Van Brien en koopman. Gerard van Swieten was een internationaal vermaard arts.

De volgende stap voor het armbestuur was het verkrijgen van vaste fondsen. Na een gesprek met de kerkmeesters werd besloten dat de opbrengsten uit de wekelijkse collectes en de collectes gehouden op de feestdagen in de zes r.k. kerken voortaan de armen ten goede zouden komen. Het werd bovendien door het stadsbestuur toegestaan om geld of goederen na te laten aan het r.k. armbestuur.

In de loop der jaren kochten of verkregen de regenten obligaties, effecten en onroerend goed. Uit de renten en huren van dit vermogen werden de dagelijkse onkosten bestreden en in tijden van duurte, zoals in de Eerste Wereldoorlog, werd op dit vermogen ingeteerd.

In 1740 telden de regenten vierhonderd katholieke armen die voor ondersteuning in aanmerking kwamen. De volwassene die zelf nog een eigen onderkomen had, werd geholpen met wat ondersteuning in de vorm van kleding, brood of turf. Moeilijker lag dit voor bejaarden en wezen. Een tehuis leek hier de enige oplossing.⁹

De stichting van het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis

In 1739 kocht mr. Pieter Tjark een huis op de Sint Jacobsgracht ten behoeve van de armen. Dit huis werd bestemd voor 25 weeskinderen en voor de vergaderingen van het armbestuur.¹⁰ Tot die tijd woonden de weeskinderen en oudelieden bij particulieren als Willebrordus Verhoogh en zijn vrouw Jannetie Franse aan de Oude Vest. Men besloot om de meisjes en jongens te scheiden; dit om ontucht te voorkomen. De jongens zouden gaan wonen aan de Sint Jacobsgracht met als verzorgers Frans van der Gouw en zijn huisvrouw Hermijntje van Daalen. De meisjes bleven bij het echtpaar Willebrordus Verhoogh - Jannetie Franse aan de Oude Vest. Tevens werd besloten om de weeskinderen uniforme kleding te laten dragen. Dit zou de weeskinderen beter herkenbaar maken bij relletjes op straat en het medelijden van de r.k. burgerij opwekken, die daardoor meer aalmoezen zou gaan geven. De regenten hadden echter verzuimd toestemming te vragen aan de stedelijke overheid voor het plaatsen van 25 kinderen in een huis en het dragen van

Gezicht op het weeshuis, gezien richting
Raamsteeg, omstreeks 1900.
GAL, PV 26108-10.

uniforme kleding. De stedelijke overheid greep in: er mochten niet meer dan twee of drie kinderen bij elkaar wonen en het dragen van uniforme kleding was verboden.¹¹

In de loop van de eerste twintig jaar won het armbestuur langzamerhand het vertrouwen van de stedelijke overheid. Het opgelegde 'spreidingsbeleid' kon worden losgelaten. Dit resulteerde in 1760 in het stichten van drie afzonderlijke huizen, één voor de jongens, één voor de meisjes en één voor de bejaarden. De jongens werden geplaatst aan de Sint Jacobsgracht, de meisjes in de Haarlemmerstraat en de bejaarden in de Ververstraat.

De stedelijke overheid stelde wel regels vast waaraan het armbestuur zich had te houden. De huizen dienden zo min mogelijk het uiterlijk van een publiek gesticht te hebben, godsdienstoefeningen in de huizen waren niet toegestaan en niemand van het aan te stellen personeel mocht tot de geestelijke stand behoren. Met andere woorden: geen uiterlijk vertoon van katholicisme.¹² Het r.k. armbestuur deed er zoveel mogelijk aan om de stedelijke overheid ter wille te zijn en vermeed alles dat aanstoot gaf.

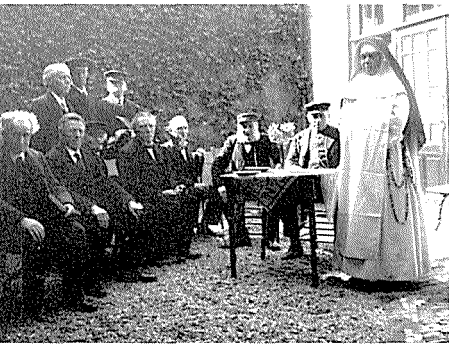
De taak van de regenten werd er door de drie huizen niet eenvoudiger op. Er moest personeel komen, zoals binnenvaders en -moeders, suppoosten, kooksters, naaimoeders en kleermakers. Zonder toestemming van de stedelijke overheid mochten de regenten geen personeel aannemen. In 1769 kregen de regenten toestemming de bejaarden te plaatsen in het huis aan de Sint Jacobsgracht. Begin negentiende eeuw, ten tijde van de Bataafse Republiek, kwamen ook de meisjes erbij. Na de buskruitramp in 1807 waren de panden aan de Sint Jacobsgracht zo zwaar beschadigd dat ze volledig herbouwd moesten worden. Bij deze gelegenheid kregen de regenten toestemming om óók de meisjes in de panden aan de Sint Jacobsgracht onder te brengen.¹³ In november 1809 werd de eerste vergadering gehouden in de nieuwe panden en woonden alle weeskinderen en bejaarden in één tehuis: het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis. Maar wel strikt gescheiden met de meisjes apart van de jongens en de oude mannen apart van de oude vrouwen. In het herbouwde pand was plaats voor 167 weeskinderen.

De meisjes- en de jongensgroepen werden ook weer gesplitst; er was een afdeling voor de kleine meisjes, de grote meisjes, de kleine jongens en de grote jongens. Het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis was dus in feite in zes afdelingen verdeeld. Voor al die groepen moest apart personeel komen. Onderlinge strubbelingen tussen het personeel, de bewoners en de regenten bleven daardoor niet uit.

De bewoners

De in het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis opgenomen bejaarden moesten ten minste zestig jaar oud zijn, ongehuwd of gehuwd geweest zijn en behoren tot een van de zes katholieke kerken in Leiden. Verder moesten zij voldaan hebben aan hun Paasplichten. De Paasplicht hield in dat men met Pasen ter communie ging.¹⁴ Verder moest men van goed zedelijk gedrag zijn, vrij van drankzucht en besmettelijke ziekten. De bejaarden moesten aan het armbestuur hun begrafenispolissen afstaan. Na hun opname zorgden de regenten voor verdere betaling. Als zij rente van spaargelden ontvingen, ging driekwart daarvan naar het Huis. Na hun overlijden ging hun bezit naar het Huis voor zover de wet dit toeliet. Bejaarden namen zelden het lot in eigen hand, in tegenstelling tot de kinderen, die nog wel eens wegliepen bij uitzichtloze situaties.¹⁵

Bewoners van het huis in tuin en
recreatieruimte, omstreeks 1920.
GAL, PV 26108-12 en ssm inv. nr. 1161.

In de loop der tijd werden niet alleen weeskinderen in het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis geplaatst, maar ook halfwezen of kinderen die tijdelijk uit het ouderlijk huis geplaatst werden in verband met ziekte van een van de ouders of door verwaarlozing. De kinderen verlieten op 21-jarige leeftijd het Huis. Soms verlieten zij dit al eerder doordat zij in betrekking gingen, wegliepen, of als postulant(e) hun intrede deden in een klooster, of naar een seminarie gingen. Ook kwam het voor dat kinderen naar hun ouders teruggingen. Als er kinderen wegliepen uit het Huis, verloren zij hun spaarbankboekje en hun uitzet. De uitzet bestond voor de jongens uit de volgende onderdelen: een jas, een broek, een vest en vier hemden. Voor de meisjes zag de uitzet er als volgt uit: vier hemden, drie broeken, drie borstrokken, een baaien rok, een zwart merinos rok, een paars jak, elf el paars katoen en zes el voering.¹⁶

In de archieven van de Stichting Sint Maarten zijn strafregisters aanwezig.¹⁷ Daarin staan de namen van de gestraften alfabetisch gerangschikt. Het vergrijp en de straf staan onder de naam vermeld. Het is een interessante bron voor sociologisch onderzoek. Opvallend is dat de jongens meer strafbare feiten pleegden dan meisjes. Ook namen van oude mannen staan hierin vermeld. De meest voorkomende overtredingen waren te laat thuiskomen en dronkenschap. Namen van oude vrouwen komen er niet in voor.

De armbezorgers waren in de beginperiode zeer streng voor de bewoners; de straffen waren zeer hoog. Dit zal ongetwijfeld mede gelegen hebben aan het feit dat de armbezorgers de ogen van het stadsbestuur op zich gericht voelden.

Bij de oude mannen was dronkenschap de meest voorkomende overtreding. De roes van alcohol was duidelijk het enige genoegen dat zij hadden. Bij de jongens bestonden de overtredingen uit dronkenschap, vrijen met een weesmeisje, brutaal zijn, problemen met de werkgever, niet naar de kerk of naar de avondschool gaan. De meisjes werden gestraft omdat zij op straat wat heen en weer liepen of in herbergen gesignaleerd waren met jongens. De straffen varieerden van een dag huisarrest tot een maand opsluiting in een klein kamertje, de provoost, op water en brood, inhouding van zakgeld of zelfs het laten vervallen van de uitzet.

Het armbestuur

Het armbestuur breidde zich in de loop der tijd uit van vijf tot twaalf armmeesters. Onderling verdeelden zij de taken in speciale commissies, zoals een commissie voor de armbedeling, een commissie voor de wezen en een commissie voor de bejaarden. Later kwamen daar commissies bij voor het onderwijs, voor de voeding en voor het dagelijks beheer van het Huis. Tot 1803 waren de regenten van het armbestuur vrij in de keuze van hun mederegenten. Vanaf 1803 werden de nieuwe regenten benoemd door de stedelijke overheid op voordracht van het regentencollege. Wat hiervan de reden is, valt niet te achterhalen.

De notulen vermelden in 1740 voor het eerst de aanwezigheid van regentessen. De regentessen hadden weinig zeggenschap binnen het regentencollege. Ook in hun optreden waren de regentessen beperkt. Bij de uitoefening van de taken, het toezicht houden op het gedrag en de kleding van de meisjes, het toezicht houden in de naaikamer en op het vrouwelijk personeel, moesten zij beslissingen eerst aan het college van regenten voorleggen.

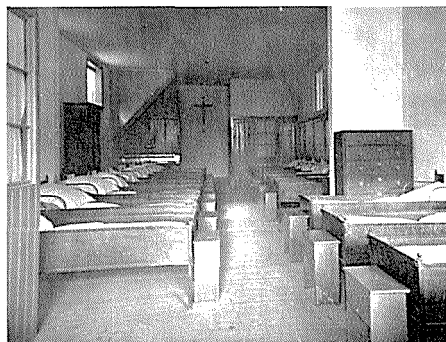
Aan het eind van de negentiende eeuw, toen de emancipatie van vrouwen enigszins begon, wilden de regentessen meer bij de bestuurlijke zaken betrokken worden. De regenten vonden overleg op gezette tijden echter voldoende. Uiteindelijk vroegen de regentessen in 1887 ontslag aan bij de gemeenteraad. Vanaf dat moment kregen de binnenmoeders de taken van de regentessen erbij.¹⁸ Hieruit blijkt dat de regentessen geen bestuurlijke taken hadden.

Het armbestuur hield één keer in de twee weken spreekuur. De armen konden met hun problemen langskomen en om bijstand verzoeken. Als de regenten voldoende reden vonden om de bijstand te verstrekken, werd een van de assistenten naar het huisadres gestuurd om het verhaal te controleren. Als de assistent het verhaal bevestigde, konden de armen opnieuw op het spreekuur komen om het gevraagde in ontvangst te nemen. Lang niet altijd werd een verzoek om bijstand ingewilligd. Dit overkwam ook Immetje Tielman. Haar verzoek om "soomerbediening" werd afgewezen omdat zij met haar vier kinderen haar man Andries Verhoogh verlaten had: "aan haar gesegt dat te hooren gekoomen zijn, zij met haar vier voorkinderen haar man verlaaten heeft en beeter was zij met malkander in vrede leeven, ende geen soomerbediening toegestaan".¹⁹ De meeste armen die niet in aanmerking kwamen voor ondersteuning droegen hun lot gelaten, zoals veel mensen dat in de achttiende en negentiende eeuw deden. Maar soms kwamen mensen in opstand, zoals Anna Groen, een weduwe met een zoon Jan, die een grote deugniet en kwade straatloper was. Zij kreeg aanvankelijk geen bijstand: "Zij gaat niet ter kerke en heeft nog geen Pasen gehouden." Hierop stapte de weduwe Groen naar de stedelijke overheid, deed haar beklag en werd in het gelijk gesteld.²⁰

Conflict tussen het R.K. Armbestuur en het R.K. Parochiaal Armbestuur

In de grondwet van 1848 werd voor het eerst bepaald dat het armwezen bij wet zou worden geregeld. Die grondwet garandeerde ook volledige vrijheid van godsdienst. Staatsinmenging in kerkelijke zaken was voortaan taboe. Aansluitend hierop herstelde de paus de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Voor de armenzorg betekende dit dat er r.k. parochiale armbesturen bij bisschoppelijk besluit konden worden opgericht. In de Armenwet van 1854 werd de armenzorg bij voorkeur aan kerkelijke en particuliere instellingen van liefdadigheid overgelaten. Dit bevorderde de oprichting van r.k. parochiale armbesturen. Kerkelijke en particuliere instellingen werden niet meer aan wettelijke regels gebonden. De burgerlijke armbesturen waren dit wel. Ten gevolge van de inwerkingtreding van de Armenwet van 1854 werden de liefdadige instellingen verdeeld in twee categorieën: openbare en

De ziekenzaal en de slaapzaal voor de jongens, omstreeks 1920.
GAL, PV 26108-18 en SSM inv. nr. 1161.

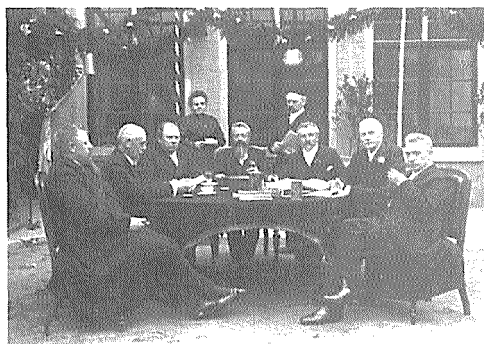
kerkelijke instellingen. Waaronder viel nu het r.k. armbestuur van Leiden? De gemeenteraad van Leiden besloot in 1855 dat het r.k. armbestuur ingedeeld zou worden onder de categorie A: *Staats, Provinciale en Gemeentelijke instellingen*. Maar de bisschop van Haarlem (waar de katholieke kerken in Leiden onder vielen) plaatste het r.k. armbestuur onder categorie B: *Instellingen van kerkelijke signatuur*. Een conflict was geboren.²¹

In 1878 besloot de bisschop van Haarlem om in Leiden een eigen armbestuur op te richten dat naast het r.k. armbestuur zou gaan opereren. Daarnaast opende het bisdom, in 1882 en 1884, ook twee weeshuizen. Het parochiale meisjesweeshuis bevond zich aan de Van der Werfstraat, het parochiale jongensweeshuis aan de Hooigracht.²²

Het gemeentebestuur besloot in 1869 de subsidie aan het r.k. armbestuur te verminderen en uiteindelijk in 1888 te stoppen. Hierdoor werd de financiële positie van het r.k. armbestuur en het R.K. Wees- en Oudeliedenhuys een stuk moeilijker. Noodgedwongen kwam er een toenadering tot het R.K. Parochiaal Armbestuur. Uiteindelijk zouden de beide armbesturen in 1914 fuseren. Het samengaan ging echter niet zonder slag of stoot. Het betekende voor het armbestuur immers het verbreken van de innige band met het gemeentebestuur en het loslaten van zijn antiklerikale houding. De regenten zouden niet meer worden benoemd door het gemeentebestuur, maar in een gezamenlijke vergadering met afgevaardigden van de kerkbesturen onder voorzitterschap van een bisschoppelijke commissaris.²³

Op 1 december 1914 was de fusie een feit en werd het R.K. Armbestuur van de gemeentelijke lijst geschrapt en erkend als kerkelijke instelling.²⁴ Het

De keuken en de regenten, omstreeks
1920 en 1909. GAL, SSM inv. nr. 1161 en
PV 26108-25.

jongens- en het meisjesweeshuis van het R.K. Parochiaal Armbestuur werd samengevoegd met het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis, vanaf dat moment het *Nieuw R.K. Parochiaal Wees- en Oudeliedenhuis* genoemd. Het R.K. Armbestuur werd samengevoegd met het R.K. Parochiaal Armbestuur, het *Nieuw R.K. Parochiaal Armbestuur*. Onder de jurisdictie van de Haarlemse bisschop werd het eerste bestuur gevormd door alle regenten van de beide armbesturen.

Op 1 januari 1915 woonden in het gefuseerde Wees- en Oudeliedenhuis 39 jongens, 30 meisjes, 47 bejaarden en 10 suppoosten.

De zusters

In 1916 kwam een belangrijk voorstel ter tafel: de vervanging van het lekenpersoneel in het Nieuw R.K. Parochiaal Wees- en Oudeliedenhuis door de eerwaarde zusters Dominicanessen uit Voorschoten.²⁵ In de loop der tijd waren er veel problemen geweest met het lekenpersoneel. Het was vaak moeilijk om geschikt personeel te vinden; geen vergadering ging voorbij of er vonden discussies plaats over klachten, ontslag of benoemingen. Het opdragen van de zorg aan toegewijde religieuzen was een voordelige oplossing voor deze problemen.

Op 30 oktober 1916 deden zes nonnen hun intrede in het Nieuw R.K. Parochiaal Wees- en Oudeliedenhuis. Van de zijde van het bestuur werd gezorgd voor een kapel, een refter en slaapcellen voor de zusters. De voorlopige kapel werd op 20 december 1916 ingewijd. In 1923 volgde de bouw

van een nieuwe kapel, waarvoor enkele gebouwen van de noordvleugel werden gesloopt.²⁶

Het leven in het Huis kreeg nu een ander gezicht. Er was meer orde en regelmaat. Al snel regelden de zusters het reilen en zeilen aan de Sint Jacobsgracht. Hun aantal groeide snel van zes naar veertien. De regenten kwamen minder vaak ter vergadering bij elkaar. Dit zal ook te maken hebben gehad met de fusie van de twee katholieke armbesturen.

Ook op technisch gebied traden de zusters doortastend op. In 1917 werd elektriciteit aangelegd. Vanaf 1921 werd het gebouw regelmatig verbouwd naar de eisen van de tijd. Er kwam een wasmachine, een radio, wastafels met stromend water. In 1938 werden de huisjes in de Raamsteeg verbouwd tot tweepersoonshuisjes voor bejaardenechtparen en werd een begin gemaakt met de aanleg van centrale verwarming. Ook hygiëne, voeding en medische zorg werden dankzij de nonnen verbeterd. Zo werden de jongens en meisjes tot het tiende jaar rigoreus kaalgeschoren. De zusters wisten op deze wijze het besmettelijke 'hoofdzeer' radicaal uit te bannen.

Dit alles hield dus een betere verzorging in, maar de eerwaarde zusters waren wel zeer streng. Voor de affectieve behoeften van kinderen was minder aandacht. Uit het boek van F. Boersma, *Van Wezen tot Welzijn, 250 jaar Stichting Sint Maarten*, komen de eerwaarde zusters als harde en ongevoelige vrouwen naar voren. Hier valt het nodige op af te dingen. De Dominicanessen waren een werkende orde: *ora et labora*. Voor de zusters was het Weesen Oudeliedenhuis een kloostergemeenschap met strikte leefregels. De zusters aten bijvoorbeeld in de refter, gescheiden van de kinderen en bejaarden. De eerwaarde zusters mochten zich niet hechten aan de kinderen, wat ongetwijfeld voor velen een probleem geweest zal zijn. Daarom werden de eerwaarde zusters regelmatig overgeplaatst. Ongetwijfeld zal bij velen moederlijke gevoelens of mededogen meegespeeld hebben. Maar zij waren door hun opleiding niet in staat deze te uiten.

Op advies van de eerwaarde zusters werd in 1918 de eigen school opgeheven. De kinderen ging voortaan naar katholieke scholen in de buurt. In alle kamers werden nu kruisbeelden opgehangen, zodat het niemand meer ontging dat dit een katholieke instelling was. Volgens Boersma had het rijke roomse leven zijn intrede gedaan. Of de wezen en bejaarden dit ook zo voelden, valt te bezien. Zoals een van de kinderen later in een interview

vertelde: "In het gareel naar school, naar de kerk, naar bed. Verder bemoeiden de eerwaarde zusters zich niet met ons."

Iedere dag verliep het leven in het Nieuw R.K. Parochiaal Wees- en Oudeliedenhuis volgens een vast patroon waar hoogst zelden van afgeweken werd. Zes uur 's morgens opstaan, bidden, aankleden en ontbijten, dan naar school of naar de werkplaats. Om half een werd er warm gegeten, even spelen op de binnenplaats, dan weer naar school. Om vijf uur de broodmaaltijd, om zes uur moesten de kleintjes naar bed, de groteren moesten om zeven uur naar de kapel en dan om acht uur naar bed. Op zondag zaten de bewoners drie keer in de huiskapel: 's morgens de hoogmis, 's middags voor de metten en lauden en 's avonds voor het lof. Na de metten en lauden mochten de bewoners uitgaan. Van harte ging dit echter niet. In de notulen staan veel klachten over dit uitgaan. In eerste instantie mochten de bewoners iedere zondag uitgaan; later werd dit één keer in de maand. Vonden de eerwaarde zusters dat de bewoners te veel vrijheid hadden? De kleintjes gingen op familiebezoek, de groteren mochten ook de stad in. Hier zijn de nodige problemen over geweest.

Het onderwijs en feesten

Ook het onderwijs vormde een deel van het dagelijks leven op de Sint Jacobsgracht. In de notulen van 1781 wordt voor het eerst melding gemaakt van een onderwijzer voor het jongensweeshuis. Of de meisjes les kregen, staat niet vermeld. In 1800 vroegen de regenten aan het stadsbestuur of de kinderen gebruik mochten maken van de stadsarmenschool. Dit werd goedgekeurd.

In 1809, drie jaar na de wettelijke invoering van het klassikaal onderwijs, kregen de regenten toestemming voor een eigen lagere school in het Wees- en Oudeliedenhuis. De weeskinderen hoefden dan niet naar de openbare lagere school.²⁷ Van hun zesde tot hun dertiende volgden zij onderwijs. Er werd les gegeven in rekenen, taal, lezen, godsdienst, gymnastiek en nuttige handwerken. Daarnaast was er het herhalingsonderwijs voor kinderen die geen vervolgonderwijs volgden. In de strafregisters staan de namen van de kinderen vermeld die regelmatig verzuimden van het herhalingsonderwijs en daarvoor gestraft werden met een maand niet uit op zondag.²⁸

In 1886 staat er in de notulen een vermelding van de schoolbibliotheek met 270 boeken, waarvan veelvuldig gebruik werd gemaakt. Helaas is hierover verder geen archiefmateriaal bewaard gebleven. Het zullen voornamelijk godsdienstige boeken, boeken over de vaderlandse geschiedenis en over de natuur zijn geweest, naast ongetwijfeld de nodige kinderboeken. Dit blijkt uit vergelijking met boekenlijsten van bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarvan de afdelingen ook bibliotheken beheerden.

In 1918 werd de weeshuisschool opgeheven en gingen de kinderen naar katholieke scholen in de buurt. Net als bij de oprichting van de weeshuisschool is er bij de opheffing geen archiefmateriaal overgebleven. We kunnen alleen maar gissen naar het waarom van de opheffing. Een wens van de eerwaarde zusters? Druk van buiten kan ook meegespeeld hebben. De kinderen leefden wel erg buiten de maatschappij. In de schoolklassen en op straat waren ze herkenbaar aan het wezenuniform dat we nog kennen van de foto's.

Jongens gingen vaak na de lagere school in de leer bij een van de kleine bedrijfjes die Leiden telde, zoals bij een schoenmaker, een smid, timmerman of een boekbinder. Vaak waren zij daar in de kost. In de strafregisters staat vaak een vermelding dat een jongen brutaal was of wegliep zonder de regenten in te lichten. Soms werden de jongens overgeplaatst naar een andere baas. Later gingen de jongens naar de ambachtsschool, een HBS of naar een seminarie. De meisjes bleven in het huis en werden opgeleid tot dienstbode of naaister. Als de kinderen in staat waren om door te leren, werd dat wel mogelijk gemaakt. Dora Sommers ging bijvoorbeeld naar de Kweekschool en Piet van Vianen mocht wis- en natuurkunde studeren aan de Leidse universiteit. Maar verreweg de meeste kinderen werden opgeleid tot ambachtsman of dienstbode. Met de komst van de eerwaarde zusters verlieten de jongens met zeventien jaar het Huis; de meisjes bleven er tot hun eenentwintigste wonen.

Regelmatig vierden de bewoners feest, zoals bijvoorbeeld op 3 oktober, het Sinterklaasfeest of een ambtsjubileum van een van de regenten. Bij een ambtsjubileum kregen de bewoners chocolademelk en krentenbrood. Soms werd er een uitstapje gemaakt, bijvoorbeeld naar Den Haag en Scheveningen ter gelegenheid van een vijftigjarig jubileum van een van de regenten. Ook de herdenkingsfeesten van het Huis werden uitbundig gevierd, zoals bijvoorbeeld het tweehonderdjarig bestaan in 1939. De kinderen werden verrast

Jongens op de binnenspeelplaats,
omstreeks 1920. GAL, PV 26108-15.

met een draaimolen, een poppenkast, een poffertjeskraam, een ballonnenwedstrijd, een goochelaar, een buikspreker en een filmvoorstelling.²⁹

Professionalisering van de jeugdzorg

Het aantal weeskinderen daalde in het begin van de twintigste eeuw mede door de toenemende welvaart, betere hygiëne, voeding en de gezondheidszorg. Daardoor steeg de gemiddelde leeftijd van de bevolking. Tevens trad er een verandering op in de moraal en de mentaliteit van de mensen ten aanzien van de verzorging van kinderen van overleden familieleden. Het werd steeds minder normaal geacht om kinderen van overleden familieleden in een tehuis te plaatsen.

In de politiek kwam er meer aandacht voor sociale wetgeving. In 1900 werd de leerplichtwet aangenomen, die de vrijheid van ouders om een kind

zonder onderwijs te laten opgroeien aan banden legde. In 1901 opende een burgerlijke kinderwet de mogelijkheid om in te grijpen in de ouderlijke macht door maatregelen van ontzetting en ontheffing uit de ouderlijke macht, c.q. in de voogdij. Er kwam bovendien een strafwet voor kinderen onder de achttien jaar met straffen en maatregelen die speciaal voor kinderen geschikt zouden zijn. De benoeming van professionals in voogdijraden en van kinderrechtshouders volgde.

Gelijktijdig werden zowel de armenzorg als de zorg voor wezen professioneler. In Amsterdam werd de eerste beroepsopleiding voor hulpverleners opgericht. In het Wees- en Oudeliedenhuis duurde het echter nog jaren voor men oog kreeg voor deze pedagogische ontwikkelingen. Regenten en de eerwaarde zusters bleven de bewoners vanuit hun eigen achtergrond en interessesfeer benaderen. Dit ging in veel huizen zo. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwamen er kinderleidsters met het diploma Kinderbescherming A en B.³⁰

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw begon de bezettingsgraad van het Nieuw R.K. Parochiaal Wees- en Oudeliedenhuis, in 1955 omgedoopt in Huize Sint Maarten, te dalen. In 1968 woonden nog 14 bejaarden en 77 kinderen aan de Sint Jacobsgracht. In 1971 was er nog één bejaarde over. De terugloop van ouderen hangt ongetwijfeld samen met de komst van de Algemene Ouderdomswet en de opening van het R.K. Bejaardenhuis 'Roomburgh' in april 1966. Daar kregen ouderen een eigen kamer met keuken en badkamer en hadden ze ongetwijfeld ook meer vrijheid. De armenzorg loopt tot 1964, het moment dat de Algemene Bijstandswet in werking trad, alsmede de wet op de kinderbijslag, waardoor financiële ondersteuning door particuliere instellingen aan minderbedeelden niet meer nodig was. Hierdoor veranderde de taak van de armbesturen. Het Nieuw R.K. Parochiaal Armbestuur ging in 1966 op in de Interparochiale Charitas Instelling te Leiden. Daarin zaten naast het Nieuw R.K. Parochiaal Armbestuur de verschillende katholieke charitatieve instellingen van Leiden.³¹

Ook voor de zusters veranderde eind jaren zestig veel door de invoering van eigen salaris en de achturige werkdag. Vooral de vrije tijd was een omwenteling in het leven van de zusters. Tegelijkertijd liep het aantal zusters onomkeerbaar terug. In 1976 vertrokken de laatste vijftien zusters uit het complex. Ze gingen wonen in Huize De Montfort aan de Rijndijk. Tot

De eet- en recreatiezaal voor de oudere meisjes, omstreeks 1920.
GAL, PV 26108-19.

1979 bleven nog enkele zusters parttime in Huize Sint Maarten werken. In 1980 werd Huize Sint Maarten een onafhankelijke stichting op algemeen-christelijke grondslag.

Vanaf 1973 konden vrouwen in nood met hun kinderen in Huize Sint Maarten terecht, het zogenaamde vrouwenopvangcentrum. In de jaren tachtig scheidde het vrouwenopvangcentrum zich weer af. Wat bleef tot aan 1989 was de kinderopvang, niet meer aan de Sint Jacobsgracht, maar in gezinsvervangende huizen. Net als in de beginperiode werden de kinderen opgevangen in kleine groepen en verdeeld over min of meer gewone huizen.³² In deze leefgroepen werd het gezinsleven zoveel mogelijk benaderd. Hier konden de kinderen hun verhaal kwijt en uitgroeien tot zelfstandige mensen. Goed opgeleid personeel begeleidde de kinderen op professionele wijze. Met ingang van 1 januari 1990 werden de huizen Sint Maarten, Ter Beek en de Lijsterhof gefuseerd tot de Stichting De Mare. Alleen in een gevelsteen leeft de naam van Huize Sint Maarten nog voort.

Conclusie

Tweehonderdvijftig jaar Sint Maarten kon natuurlijk niet op dezelfde leest geschoeid blijven. De visie op opvoeding en begeleiding van kinderen en bejaarden veranderde in de loop der tijd. In de achttiende eeuw overheerste de onderlinge verbondenheid van de gediscrimineerde katholieken in Leiden. De regenten stelden zich ondergeschikt op tegenover het stadsbestuur en hielpen zoveel mogelijk katholieke hulpbehoevenden, zelfs als hun levenswijzen niet strookten met die van de regenten. In de negentiende eeuw, toen de katholieke minderheid meer acceptatie ondervond in de Nederlandse samenleving, stelden zij meer eisen aan de mensen die voor hulp in aanmerking wilden komen, vooral op religieus vlak. De mildheid die zij in de achttiende eeuw tentoongespreid hadden, ging onder in politiek gekrakeel: wel of niet een instelling van kerkelijke signatuur. Het r.k. armbestuur hield gedurende de hele negentiende eeuw de reputatie van liberaal-katholiek. De regenten gedroegen zich echter behoudend. Ze waren beducht op het behoud van de eigen zeggenschap over hun zo moeizaam verworven instituut. De katholieke clerus was gedurende de negentiende eeuw bezig te emanciperen en dus geïnteresseerd in zaken als invloed en gezag.

In de twintigste eeuw veranderde er veel. Met de komst van de nonnen werd het proces van verzuiling voltooid. De zusters bestuurden het Huis met ferme hand, maar schoten in pedagogisch opzicht tekort. In de jaren zestig begon het proces van ontzuiling: de nonnen verdwenen, professioneel personeel nam hun taken over. De kinderen werden nu opgevangen in gezinsvervangende huizen. Ook werden alle armen gelijk voor de wet; de uitvoering van de Algemene Bijstandswet kwam bovendien in handen van neutrale professionals.

Noten

1. In 1998-1999 zijn deze archieven geïnventariseerd. Zie hiervoor: M.A.J. Wansbeek-Zijbrands, *Inventaris van de archieven van de Stichting Sint Maarten* (SSM) (Leiden 1999).
2. A. Krikke-Frijns, *De verpleging van de Rooms Katholieke wezen in Leiden tussen 1885-1895* [niet uitgegeven doctoraalscriptie] (Leiden 1987) 9.
3. F. Boersma, *Van wezen tot welzijn, 250 jaar Stichting Sint Maarten* (Leiden 1989) 7.
4. SSM inv. nr. 1479.
5. Boersma, *Van wezen tot welzijn*, 8.
6. Krikke-Frijns, *De verpleging van de Rooms Katholieke wezen*, 9-10.
7. SSM inv. nrs. 1077-1088.
8. A.G. Hessels, *Gedenkschrift van het honderdvijftigjarig bestaan der instelling van de roomsch-katholieke armen en van het Wees- en Oudeliedenhuis te Leiden* (Leiden 1889) 9-10.
9. Boersma, *Van wezen tot welzijn*, 18.
10. Hessels, *Gedenkschrift*, 11.
11. SSM inv. nr. 2.
12. Ibidem.
13. Hessels, *Gedenkschrift*, 49-53.
14. SSM inv. nrs. 878-879.
15. SSM inv. nr. 1177.
16. SSM inv. nrs. 1124-1125.
17. SSM inv. nrs. 1239 en 1242.
18. SSM inv. nr. 25.
19. Boersma, *Van wezen tot welzijn*, 14.
20. Ibidem, 16.
21. SSM inv. nrs. 158-159.
22. SSM inv. nrs. 1342-1430.
23. SSM inv. nrs. 1346-1347.
24. SSM inv. nr. 160.
25. J.P.A. Brand, *Roomsch-Katholiek Parochiaal Armbestuur van Leiden, 1739-1939* (Leiden

- 1939) 63.
26. J.F. Dröge, 'De Bouwgeschiedenis van de het Rooms-Katholieke Wees- en Oudelieden-
huis aan de St. Jacobsgracht te Leiden', *Leids Jaarboekje* 83 (1991) 155.
27. ssm inv. nrs. 17, 1243-1261.
28. ssm inv. nrs. 1239 en 1242.
29. ssm inv. nrs. 34 en 1145.
30. Boersma, *Van wezen tot welzijn*, 108; Miriam van der Kallen, Pascaline Coopmans
en Samuela Beumers, *Geschiedenis van de congregatie van de H. Catharina van Siëna,
zusters Dominicanessen van Voorschoten, 1841-1980* (Voorschoten 1984) 108.
31. ssm inv. nr. 31.
32. Boersma, *Van wezen tot welzijn*, 106.

Mensenwerk

Het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Deel I: 1783-1817

PETER OTGAAR

In de regentenkamer van het in 1704 gestichte Houhuis of Arme Kinderhuis hing behalve het obligate schilderij van de bestuurders ook het volgende vierregelige gedichtje van de Leidse apotheker/dichter Johannes Schröder (†1747):¹

Kweek liefde en eendragt in dit huis,
En streeft den zwaaren last niet tegen,
Hoe meer geduld, hoe ligter Kruis,
Die d'Armen helpt krygt 's Hemels zegen.

Heeft een achttiende-eeuwse cynicus bij het zien van de laatste regel ongetwijfeld gedacht dat ook in de zorg voor de minderbedeelden de kost blijkbaar voor de baat uitging, de regenten zelf hebben in hun fraaie kamer aan de Middelweg waarschijnlijk meer oog gehad voor de eerste drie regels.

Hoe het ook zij, veel regenten en regentessen hebben de opvang en verzorging van de zwakken in de samenleving beschouwd als een daad van christelijke naastenliefde. Even velen hadden in hun achterhoofd dat de lening aan de Allerhoogste – die hulp aan armen nu eenmaal was – in het hiernamaals met rente zou worden terugbetaald. Gold dit voor de regenten van het Houhuis, het ging evenzeer op voor de bestuurders van het in 1782 gestichte Gereformeerde Minne- of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis.

Sociale zorg in de achttiende eeuw

Wie een doorsnee geschiedenisboek voor het middelbaar onderwijs opslaat, komt al snel tot de conclusie dat er in de loop der jaren wel veel aan de vorm, maar nauwelijks iets aan de inhoud is veranderd. Nog steeds viert

het stereotype hoogtij: de zeventiende-eeuwse regent die zich 'voluit' liet schilderen tegenover de hologige bedelaar, de even welgedane couponnetjesknipper uit de eeuw daarna en zijn tegenhanger, en natuurlijk de volgevreten kapitalistische uitbouter versus de stakkerige proletariër die met de pet in de hand om een cent opslag kwam vragen.

Dat dit beeld inmiddels flink is bijgesteld, is veel schrijvers van schoolboeken kennelijk ontgaan. Al had de onderkant van de maatschappij het in de genoemde eeuwen bepaald niet makkelijk, in de Republiek en in het Koninkrijk der Nederlanden hoefde niemand van de honger om te komen. Alleen al in Leiden bestond tussen 1750 en 1853 een dertigtal instanties die zich bezighielden met de opvang van bejaarden, krankzinnigen, invaliden en andere hulpbehoevenden.² De hofjes en de wat onbekendere Leidse afdelingen van landelijke organisaties doen het totaal nog veel hoger uitkomen.

Nu konden velen in Leiden in de genoemde periode wel wat hulp gebruiken. Waren er in de Gouden Eeuw al genoeg burgers uit de boot gevallen, na de achteruitgang van de textielindustrie was het aantal 'crepeergevallen' alleen maar toegenomen. De bestuurders van de diverse instellingen hadden hun handen vol en konden soms slechts met de grootste moeite de ordentelijke armen helpen, laat staan de tot alcoholisme en tot andere ondeugden neigende 'beesten' die aan de andere kant van de maatschappij leefden.³

Het Huiszittenhuis

Het Huiszittenhuis, de instantie die zich bezighield met ondersteuning van armen die thuis woonden of uitbesteed waren in een van de drie particuliere minnehuizen die de stad kende, was in de achttiende eeuw verreweg de grootste instelling van sociale zorg in Leiden. Vanuit het hoofdkwartier aan de Oude Rijn regelden de regenten de bedeling der armen.⁴ Omdat zij het geld bepaald niet voor het opscheppen hadden, werd iedere aanvraag tot ondersteuning grondig beoordeeld. Dit gebeurde door een bezoek van de regenten aan de armen. Om deze tijdrovende procedure wat te vergemakkelijken, hadden de regenten de stad ingedeeld in wijken die werden bestuurd door zogenaamde kwartierregenten. Dezen werden op hun beurt geholpen door de heren der gebuurten, de 'voorzitters' van de buurtorganisaties. Omdat ook deze buurtheren niet alles te weten konden komen over de

graad van armoede der bewoners, brachten spionnen verslag uit over de toestand der armen.⁵

Voordat de regenten hulp gaven, waren de aanvragers dus al behoorlijk 'gescreend'. Deze gang van zaken diende vooral om het grote probleem van het Huiszittenhuis, de financiën, beheersbaar te houden. "Armen genoeg, maar geld te weinig", moeten de regenten keer op keer hebben verzocht bij het opmaken van de kas. Weliswaar schonk het stadsbestuur ieder jaar een bijdrage, maar deze was zo laag dat de bestuurders van het Huiszittenhuis hun toevlucht moesten nemen tot onzekere fondsenwerving als het houden van collectes en het uitgeven van obligaties.

Hoewel vrijgevigheid bij sommige collectes een bekend verschijnsel was – de inzameling na de grote brand op de Hoogstraat in 1766 leverde het niet geringe bedrag van ruim vijftienduizend gulden op –, was de wekelijkse rondgang met de bus niet genoeg om de schatkist van het Huiszittenhuis volledig te vullen. In 1754 bleek het huis een schuld te hebben van meer dan f 26.000.⁶ Geen wonder dat het stadsbestuur keer op keer probeerde verandering te brengen in de situatie. Door de vroedschap benoemde commissies gingen aan de slag en publiceerden een reeks voorstellen om de armenzorg in de stad doelmatiger aan te pakken. Een van de voorstellen was de oprichting van een tehuis waar een aantal hulpbehoevende arme oude mannen en vrouwen kon worden ondergebracht en verzorgd.⁷

Om de levensvatbaarheid van een dergelijke instelling te onderzoeken, kregen in 1756 Petrus Cunaeus en Pieter Caauw van de vroedschap opdracht om eens met de regenten van het Huiszittenhuis en andere notabelen te gaan praten. De heren hebben zich meer dan uitstekend van hun taak gekweten. Kort samengevat kwam hun zeer wijdlopijge en met Franse woorden doorspekte rapport erop neer dat er voorlopig geen mogelijkheden waren tot een dergelijk huis te komen. De regenten van het Huiszittenhuis waren de grote dwarsliggers. Oprichting van zo een instelling zou wel eens uitgelegd kunnen worden als een falen hunnerzijds. Bovendien voorzagen zij belangrijke competentiekwesties. Wanneer zij, zoals de bedoeling was, een bepaald bedrag moesten betalen voor ieder oudje dat zij doorspeelden naar het nieuwe huis, wilden ze wel graag een vinger in de pap houden. Dit zou betekenen dat zij de bestuurders van het nieuwe huis in de wielen zouden rijden, hetgeen wel eens forse ruzies kon opleveren.

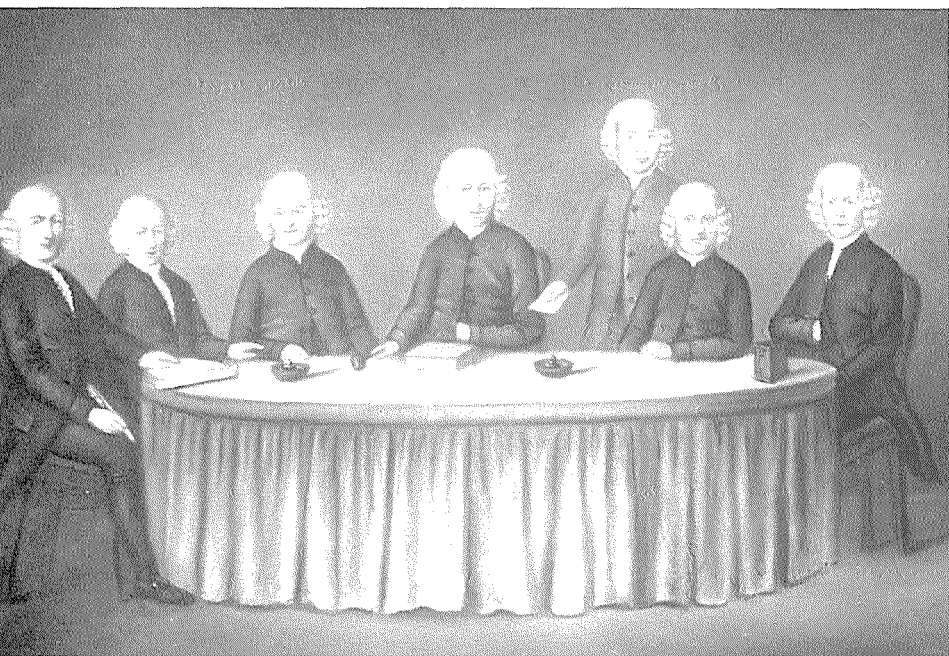
Al deze bezwaren vielen echter in het niet bij de financiële moeilijkheden. Er was gewoon geen geld. Voorlopig waren er geen legaten te verwachten en de enige mogelijkheid om aan geld te komen – belastingverhoging – was uit den boze door de steeds verder verslechterende conjunctuur.

Voorlopig zag het er slecht uit voor Caauw en de zijnen. De wil was er (bij sommigen tenminste), maar de middelen ontbraken. Gelukkig namen de zaken in het begin van de jaren zeventig een keer ten goede, toen ten stadhuize bekend werd dat twee rijke ingezetenen in hun testament aanzienlijke bedragen hadden afgezonderd om te komen tot de stichting van een minnehuis voor arme oude mannen en vrouwen. Op 26 mei 1772 maakte Johan van der Marck Aegidiuszoon, schout, lid van de vroedschap, oud-burgemeester en vooral verwoed kunstverzamelaar,⁸ zijn testament, waarin hij *f* 20.000 uit zijn vermogen van *f* 140.000 bestemde voor dit nobele doel.⁹ Volgens een bepaling van Van der Marck zou een dergelijke instelling tien jaar na zijn dood een feit moeten zijn. Voorlopig maakte de vroedschap geen haast. Ook niet toen een jaar later een nog veel groter bedrag werd gelegateerd. Dit keer was het Nicolaas van der Velde die royaal in zijn goedgevulde geldbuidel tastte. Ruim een maand voor zijn dood op 7 mei 1773 deponeerde de oud-burgemeester, pluimgraaf, vroomheer en ambachtsheer van Zoeterwoude¹⁰ zijn testament bij notaris Johannes van Klinkenberg.¹¹

Vermits sedert lange tijd ter ontlasting van den Armen in overleg is geweest het stigten van een zoogenaamd Minnehuis voor den Armen binnen deeze Stad, 't welk altijd en tot nogtoe is agtergebleven om den onzekeren uitslag van de winst, die het zoude behooren te geeven, als zulks zonder eenig fonds moest ondernomen worden, zo verklaarde de heer comparant daarom van dat fonds een begin te maaken, en onder de superintendentie van de Ed. Groot Agtbare Heeren Burgemeesteren deezer stad in der tijd, aan het te stigtene Minnehuis binnen deeze stad te legateeren de somma van veertig Duizend Guldens onder de navolgende conditien: Eerst dat het te stichtene Minnehuis zal moeten worden geadministreerd door bijzondere en Perpetueele Regenten zonder dat de Regenten van het Huiszittenhuis daar omtrend ooit eenig toezicht, Bewind of administratie zullen moogen hebben.

Bij dit financiële machtsvertoon van de oud-burgemeesters konden andere kapitaalkrachtigen in de stad natuurlijk niet achterblijven. Na Van der Veldes dood kwam nog een viertal legaten los. Zo schonk de puissant rijke katholiek Alexander le Breton van Doeswerf *f* 2.000.¹² Nog royaler kwam Susanna

De regenten in 1785. Pastel door Rienk Jelgerhuis (1729-1806). GAL, PV 26405.

Margaretha Malbrancq over de brug. In haar testament van 26 juli 1781 reserveerde zij uit haar totale vermogen van *f* 369.747 maar liefst *f* 15.000 voor het minnehuis.¹³ Met nog twee schenkingen, *f* 2.000 van ene juffrouw Van Forden en *f* 500 van een zekere Cornelis Kuyl, konden de regenten in spe beschikken over zo'n *f* 68.000. Niet slecht, maar te weinig om een minnehuis mee te beginnen. Gelukkig bleken nog andere bronnen beschikbaar.

In de zomer van 1766 hadden de burgemeesters van Leiden besloten een einde te maken aan de lijdensweg van het Elisabethgasthuis in de Kamp, door geen nieuwe bewoonsters meer op te nemen en de 54 inwoners te laten uitsterven, wat overigens nog wel tien à twaalf jaar kon duren.¹⁴ Het einde van het gasthuis kwam evenwel sneller dan verwacht: in 1773 werd het gedwongen tot een fusie met het Catharina- en Caeciliagasthuis. Van het resterende kapitaal werd *f* 33.592 overgemaakt naar het fonds van het toekomstige minnehuis.¹⁵ Ondanks deze forse financiële injectie bleef de

vroedschap voorzichtig. In 1779 was nog geen enkel besluit genomen. Hooguit was het gebouw bekend waar een nieuw te stichten huis zou komen: het gebouwencomplex aan de Middelweg op de hoek van de Koppenhinksteeg, waar vanaf 1704 het Arme Kinder- of Houhuis was gevestigd. In 1774 werd dit huis samengevoegd met het Heilige-Geestweeshuis,¹⁶ al duurde het nog tot 18 december 1776 voor het Kinderhuis was ontruimd.

Om de vroedschap op andere gedachten te brengen, schreven de burgemeesters in het begin van november 1782 een propositie waarin zij stelden dat het een onverteerbare zaak was te moeten toezien hoe er met de vele oude afgesloofden en behoeftigen der stad werd gesold. Zij wezen erop dat er zeer snel een besluit genomen moest worden, omdat anders de termijn die Van der Marck had gesteld, verlopen zou zijn (dat was een maand later). De vroedschap zou derhalve op haar geweten krijgen dat een aantal Leidse burgers bestempeld zou worden als oud en arm, terwijl dat ook oud en verzorgd had kunnen zijn.¹⁷ Onder deze morele druk ging de vroedschap eindelijk overstag. Op 5 november 1782 werd besloten:¹⁸

Dat in afwachting van een nader plan tot inrigting, een Minne- oft Oude Man- en Vrouwhuis waartoe bereits enige legaten zijn besproken, van nu afaan zal worden opgericht. Dat tot dat op te richtene huis zal worden geëmploijeert de effecten onder de secretaris Cunaeus berustende [bedoeld wordt het geld van het Elisabethgasthuis] en dat wijders daartoe zal worden gecedeert en geëmploijeert het Armkinderhuis. Dat tot inrichting van hetzelfde eenmaal eene extraordinaris collecte, bij Heeren Burgemeesteren nader te bepalen, zal werden gedaan, dat tot de onderhoud van de inrichting maandelijks een bossie [een collectebus] aan al de huysen der ingezetenen binnen deze stad zal werden gepresenteerd. En dat verder al het gunt tot de introductie en het bestier van dat Minne- oft Oude Man- en Vrouwehuis, evenals andere Godshuysen, zal worden aanbevolen aan die van de Gerechte deser stad, teneinde daaromtrent die order te stellen, welke zij nodig zullen oordelen.

Eerste werkzaamheden

Hoewel de kogel nu eindelijk door de kerk was, gingen de zaken voor de op 18 januari 1783 benoemde regenten bepaald niet van een leien dakje. Ondanks alle legaten en het geld van het Elisabethgasthuis bleef de financiële basis smal voor Passchier Soetbrood, François Veltman, Abraham Fortman, Jacobus Wilhelmus van Staveren, Abraham Delfos en François van Oyen. Zeker toen na eindeloos gerekend bleek dat er vrij snel een tekort zou ontstaan.

Kwam het vijftal regenten in januari uit op jaarlijkse onkosten van ruim *f* 6.000 voor 139 minnekinderen,¹⁹ een kleine twee maanden later was dit bedrag al meer dan verdubbeld. De investeringskosten waren als volgt totstandgekomen:

Vertimmering en schoonmaken van het huis	<i>f</i> 4.000
75 kribben	<i>f</i> 693
75 bedden en peluwen	<i>f</i> 581
225 beddelakens (drie per bed)	<i>f</i> 590
150 groene dekens	<i>f</i> 637
10 kribben voor zieken	<i>f</i> 92
10 bedden	<i>f</i> 77
30 lakens	<i>f</i> 78
20 dekens	<i>f</i> 85

Daarbij kwamen nog de kosten voor kleding van de 40 mannen en 110 vrouwen, die *f* 3.762 bedroegen. De benodigdheden voor het huishouden, tafels, eetkommen, bestek, kookketels en wat dies meer zij, eisten nog eens ruim vierduizend gulden van de regenten. Alle duiten en stuivers meegerekend, leverde een en ander de somma op van *f* 14.668, zeventien stuivers en acht penningen.

En dan moest er natuurlijk ook nog worden gegeten, gewassen en schoongemaakt. Alleen al de kosten van de hoofdmaaltijd bedroegen *f* 6.571 per jaar. De regenten waren daarbij uitgegaan van het volgende menu:

Zondag	soep met groenten en gepelde gerst
Maandag	erwten
Dinsdag	grutten
Woensdag	peen, aardappelen of kool
Donderdag	zoals op maandag
Vrijdag	zoals op woensdag
Zaterdag	gerst

Hierbij werd tevens een pond vlees verstrekt. Op de avond van de dag des Heren kregen de minnekinderen zoetemelk met rijst. De rest van de week moesten zij het 's avonds doen met karnemelk met grutten. Het ontbijt bestond iedere dag uit boterhammen met goede Hollandse boter en kaas.

Ochtend- en avondmaal kostten de bestuurders van het huis jaarlijks *f* 1.657. Samen met de vaste lasten (onderhoud van het huis, diverse uitbetalingen, uitgaven voor turf, kaarsen, olie en dergelijke), die *f* 6.350 per jaar bedroegen, leverde dit in totaal een bedrag op van *f* 30.000.²⁰

Ondanks de belofte van de regenten van de Armenbakkerij – de broodbakkerij van het Huiszittenhuis en de overige armbesturen – dat zij in het begin van 1784 de som van *f* 25.000 ter beschikking zouden stellen, waren de inkomsten niet in overeenstemming met de uitgaven.²¹ Vandaar dat de nieuwbakken regenten naarstig op zoek gingen naar andere fondsen. Aanvankelijk kregen zij van de vroedschap gedaan dat zij een halve stuiver (2½ procent) ontvingen van de opbrengst van de publieke verkoping van paarden, rijtuigen en verdere goederen buiten de boelhuismeester om. Uitgezonderd werd de opbrengst uit de verkoop van oud brandhout en alles wat de ‘klinker’ (iemand die in de armenbuurten lompen en dergelijke probeerde kwijt te raken) veilde. De boelhuismeester zelf werd ook niet ontzien. Hij diende een duit per gulden van zijn omzet af te staan voor het goede doel. Mocht hij gemopperd hebben, veilers van boeken hadden nog meer reden tot klagen. Zij werden voor drie duiten per gulden aangeslagen. Ook op de vrijgevigheid van begrafenisgangers in kerken werd een beroep gedaan. Om de vertegenwoordigers van het *carpe diem* te wijzen op het *memento mori*, waarvoor zij tenslotte in de kerk verschenen, werd bij iedere teraardebestelling een collectebus opgehangen. De laatste melkkoe uit de rij, verhoging van het passantengeld met een halve stuiver, was naar de mening van de regenten niet lucratief genoeg. Vandaar dat zij van de vroedschap in april 1783 een soort huwelijksbelasting mochten instellen. Echtparen die in de laagste klasse trouwden, moesten een gulden neerleggen, terwijl de hoogstaangeslagenen, zij die eerste klasse trouwden, drie gulden moesten betalen.²²

In gespannen afwachting van de eenmalige stedelijke collecte op 26 mei 1783, waarvoor alle dominees vanaf de kansel een goed woordje deden, gingen de regenten onverdroten voort met de organisatie. Naarstig gingen zij op zoek naar leveranciers voor de aankleding van het huis, waarbij zij eerder op de prijs dan op de kwaliteit van de goederen letten. Ze besloten de levering van bedden, peluws en kussens (belangrijke zaken in een bejaardentehuis), te gunnen aan juffrouw Le Francq van Berkheij, die deze nuttige zaken een gulden goedkoper wilde leveren dan een uitdrager die voor een

De Middelweg, gezien naar de
Koppenhinksteeg, eind negentiende
eeuw. GAL, PV 5798-8.

volledige uitrusting met veren *f* 26 vroeg.²³ Inmiddels waren ook de lakens besteld en waren vijf naaisters aangesteld: de weduwe Kettenes, Magdalena van der Aa, Maria van Wijk, Alida Meyer en Jannetje Segon.²⁴ Zij zouden hun handen vol hebben gehad aan de 140 geplande minnekinderen. Nog steeds immers gingen de regenten van dit aantal uit; maar nog steeds ook lagen sommige leden van de vroedschap dwars. In de notulen van 16 mei 1783 is een consideratie opgenomen van Hendrik Balthasar van Halteren – als lid van de vroedschap en vermogend textielfabrikant niet de eerste de beste in de stad – waarin deze zich afvraagt of de stichting van een nieuw huis wel zo'n goed idee was. Waar komen de centen vandaan? En zou het niet beter zijn met hooguit vijftig oudjes te beginnen?

De voorwerpen die daarin geplaatst moeten worden hebben gedurende hun hele leven lang tot het geringste en onbeschaafste soort van inwoners behoort en dezelve zijn bijna gelijk beesten in de stal. Het zal derhalve vrij wat werk inhebben die mensen in hunne ouderdom de haveloosheid en ongeschiktheid af te leren en aan een geregeld order welke noodzakelijk in zulk een huis moet plaats hebben, te gewinnen.

Deze niet mis te verstane woorden kwamen hard aan bij de regenten. Zo hard dat zij weinig aandacht schonken aan de enigszins tegenvallende stedelijke collecte van 26 mei, die f 9.145 opbracht.²⁵ Zij richtten al hun aandacht op het ontcrachten van de consideratie van Van Halteren, maar slaagden daar ondanks uitgebreide correspondentie en overleg met de vroedschap niet echt in.²⁶

In september hakten de burgemeesters de knoop door en legden de partijen het volgende compromis voor: het eerste jaar zou het minnehuis beginnen met 74 oudjes. Dezen werden overgenomen van het Huiszittenhuis en door de regenten daarvan ondersteund met maximaal f 53 per persoon. Per jaar kon het nieuwe huis twee bejaarden meer opnemen tot het getal van honderd zou zijn bereikt. Ieder oudje boven dat aantal zou het minnehuis geheel zelf moeten bekostigen.²⁷ Dat de regenten hiermee akkoord gingen, blijkt onder meer uit een advertentie in *De Leydsche Courant* voor een 'binnenvader' en 'binnenmoeder', een echtpaar dat de dagelijkse leiding van het huis voor zijn rekening nam. Vereist werd een kinderloos echtpaar van boven de veertig dat genegen was en de juiste bekwaamheden had als zodanig te functioneren.²⁸

Mochten de regenten hebben gedacht dat het storm zou lopen voor dit baantje, dan werden zij in hun verwachtingen hevig teleurgesteld. Het enige echtpaar dat zich aanmeldde voldeed alleen aan de eis dat het getrouwd was. Verder waren Abraham Peltenburg en Marie Guillemine Marechal beiden onder de veertig en verwachtten zij hun derde kind. Een aantal regenten nam hier geen genoegen mee en dreef de zaak op de spits. Zoals gewoonlijk legde men de zaak voor aan de vroedschap. Deze besliste eind oktober dat er absoluut geen 'binnenechtpaar' benoemd mocht worden dat kinderen had.²⁹ Deze beslissing was voor een drietal regenten reden om het bijtje erbij neer te gooien. Het betrof Van Staveren, Van Oyen en Delfos. De laatste, een niet onverdienstelijk graveur en tekenaar, werd voor zijn bemoeienis met de oprichting van het minnehuis door "die van den gerechte"

in een hartelijke brief bedankt.³⁰ Op 1 december 1783 werd een echtpaar aangesteld dat wel aan de eisen voldeed, Stephanus van Wijngaarden en Cornelia Hamilton.

Tijdens deze affaire hadden de regenten vorderingen gemaakt: in november hadden zij de eerste achttien bewoners van het huis mogen selecteren, allen vrouwen (zie bijlage 1).³¹ Ook op andere gebieden waren de regenten zo kort voor de opening koortsachtig bezig. Er werden grote hoeveelheden eten en drinken ingeslagen. Verder stelden zij blikslagers, mandenmakers, kassiers, kledingopzichters, blekers, kuipers en een timmerman aan. Deze laatste kreeg naast zijn gewone werk ook de opdracht voor vijftig stuivers per stuk de benodigde doodskisten te timmeren.³² Gezien de leeftijd van de minnekinderen hoefde deze ambachtsman niet te rekenen op gebrek aan werk.

Toen de laatste plooiën waren gladgestreken – een jaarcontract met een goedkope slager en de aankoop van ziekenbedden – stond de regenten niets meer in de weg om op maandag 29 december, de geplande ‘blijde inkomste’ van de oudjes, met hun moeilijke maar dankbare taak te beginnen.

De eerste jaren

De eerste achttien minnekinderen arriveerden om half negen ’s ochtends. In het huis aangekomen werden zij in de achterste eetzaal geplaatst, omdat het daar het warmst was. De oudste regent, Passchier Soetbrood, sprak de oudjes met enige gepaste woorden toe. De inhoud van het toespraakje is niet bekend, maar de rede is ongetwijfeld een mengeling geweest van geruststellende woorden en lofprijzingen aan het eigen adres. IJdelheid is tenslotte niemand vreemd. Na de korte inleiding werden de dames naar de voorste vrouwenziekenzaal gebracht, alwaar zij bij een goed vuur door twee speciaal daartoe aangestelde vrouwen werden ontkleed, gewassen, gekamd, gehavend en gereinigd. Vervolgens werden de opgekalefaterde oudjes in een achterzaal – alweer bij een goed vuur – in de minnehuiskleren gestoken en onthaald op een kopje koffie en een stuk bul (een droog soort gebak, lijkend op janhagel), een typisch Leidse lekkernij.³³ Om ongeveer half een begaf het hele gezelschap zich naar de eetzaal, waar de minnekinderen werden vergast op een maaltijd om van te watertanden: gebraden rundvlees, grauwe erwten

en zoete aardappelen. Dit alles met als feestelijk accent een glas witte wijn. Na dit copieuze maal sprak een der dames een kort dankgebed uit.

Na de maaltijd gingen zeventien vrouwen – de zieke weduwe Louage bleef achter – naar de achterste eetzaal, waar zij tot zeven uur 's avonds het gebouw deden weerklinken van psalmen en liederen. Over de kwaliteit van dit vocale intermezzo staat niets vermeld in het notulenboek, maar gezien de verregaande staat van tandeloosheid waarin velen verkeerd zullen hebben, moet het ergste worden gevreesd. Om zeven uur nodigden de regenten de dames uit om in de grote eetzaal de dag te besluiten met chocola, biscuit en krentenkoeken. Na een lichte conversatie begaven de besjes zich om negen uur, erg blij met hun lot, naar hun kribben, om aldaar tussen de lakens en de groene deken nog eens na te denken over de heuglijke dag.³⁴

Voor een der vrouwen bleek de overvloedige lunch helaas een galgenmaal. De toch al zieke weduwe Louage overleed een dag later en werd op 2 januari op het Papegaaisbolwerk bij de Marepoort begraven, ongetwijfeld in een door de vaste timmerman gemaakte kist. De begrafenisstoet bestond uit tien dragers uit de gebuurte die daarvoor ieder zes stuivers kregen, en de knecht der gebuurte die een gulden opstreek.³⁵

Na het droeve verscheiden van de weduwe hernam het dagelijks leven zijn loop. Drie dagen later al was haar plaats ingenomen door ene Elsje Schrijfheer, die zoals alle minnekinderen op de regentenkamer werd ontboden om daar te worden verwelkomd en op haar plichten te worden gewezen. Een van die plichten was het bijwonen van de catechisatie, die voorlopig op zondagmiddag van half twee tot half vier werd gehouden. De regenten achtten deze godsdienstige scholing zo belangrijk dat zelfs de gealimenterden die met het strafblok aan hun been rondstropelden daarheen moesten. Dat ondervond de op 31 januari 1784 ingekomen weduwe van Jesaïas de Graauw, een vrouw met wie het binnenechtpaar en de bestuurders van het huis nog veel te stellen zouden krijgen.

Tot 11 mei, de dag van de plechtige inwijding van het minnehuis, verliep alles in goede orde en regelmaat. Af en toe ontvingen de regenten een gift en namen nieuwe minnekinderen de plaats in van overleden oudjes. Soms weigerde een uitverkorene. Zo vertikte Pieter Lazier het voor de vergadering te verschijnen, waarna hij te horen kreeg dat hij nooit van zijn levensdagen in het huis zou mogen wonen.³⁶ De oudjes weigerden echter niet vaak. De

meeste behoeftigen kwamen graag, al moesten zij soms de nodige concessies doen. Begin april kwam het echtpaar Maarten de Bruyn en Jacoba de Matter binnen. Deze “egtelieden” hadden een klein particulier minnehuis op de Middelstegracht gedreven dat in de volksmond bekend stond als ‘het huis van moeder Koba’. Het tot armoede vervallen echtpaar werd liefdevol opgenomen en kreeg een eigen kamer. Dit alles op voorwaarde dat Maarten en Koba zich geen gezag aanmatigden en zich als de rest van de verpleegden gedroegen.³⁷ Blijkbaar waren de binnenvader en -moeder bang voor inmenging in hun zaken.

Intussen naderde de dag van de officiële opening met rasse schreden. Uitnodigingen om deze gebeurtenis bij te wonen waren ruim van tevoren verstuurd aan burgemeesters, de vroedschap en aan de oudste hervormde predikant van Leiden, de 83-jarige Gualtherus Zoutmaat. Op 7 mei was het totaal der ingezetenen van het minnehuis op 74 gekomen, waarmee het streefgetal tot juli was bereikt. Zoutmaat kon dus op een voltallig gehoor rekenen.

De inwijding

De zeer zwierig – en even leesbaar – geschreven notulen van de feestdag beginnen met de nuchtere opmerking dat alle regenten en de secretaris om half tien ’s ochtends in de Regentenkamer nog van alles aan het doen waren om de dag te laten slagen. Niet lang daarna arriveerden de predikant en de echtgenotes van de bestuurders, die allen enige verversingen aangeboden kregen. Het wachten was nu op de Edelgrootachtbare Heren van het gerecht. Voorafgegaan door twee bodes kwamen dezen spoedig aan; bij de deur aan de Middelweg werden zij door de oudste regenten ontvangen en naar hun plaatsen gebracht. De jongste regent en de secretaris leidden inmiddels de predikant naar een speciaal vervaardigde kansel. Toen allen waren gezeten, opende Zoutmaat de plechtigheid met de aanhef van Psalm 71, waarvan waarschijnlijk vooral vers 9 werd benadrukt: “Verwerp mij niet in de tijd des ouderdoms, verlaat mij niet terwijl mijne kracht vergaat.” Vervolgens sprak de bejaarde dienaar des Woords op grond van Spreuken 22 vers 2 (“Rijken en armen ontmoeten elkaar, de Heere heeft ze allen gemaakt”) een zeer gepaste redevoering en een dito gebed uit, waarbij hij niet vergat de zegen van de Heer af te smeken over de overheden, de regenten en de

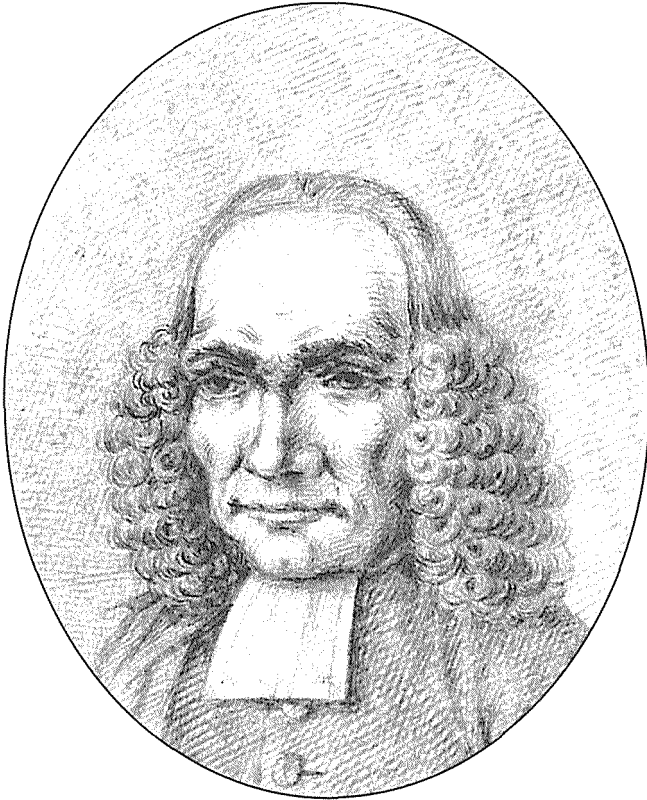
minnekinderen. Tot slot van de dienst liet hij de eerste verzen van Psalm 112 zingen: "Hallelujah, welgelukzalig is de man die de Heere vreest, die grote lust heeft in zijn geboden. Zijn zaad zal geweldig zijn op aarde; het geslacht der oprechtheid zal gezegend worden. In zijn huis zal have en rijkdom wezen; en zijn gerechtigheid bestaat in eeuwigheid."

Nadat 'die van de gerechte' uitgeleide was gedaan, brak het langverwachte uur voor de gealimenterden aan. Op een der bovenzalen werd hun een maaltijd voorgezet van in witte wijn gekookte rijst met krenten, zoete aard-appelen en gebraden rundvlees, waarvan zij na een gebed van Zoutmaat konden genieten. De regenten zelf werden natuurlijk ook niet vergeten. Voor hen en de nog immer nadrukkelijk aanwezige dominee hadden de koks in de regentenkamer een smakelijk middagmaal bereid. 's Avonds werden de oudjes ten slotte op rijstebrij onthaald, waarna de minnekinderen zich vol dankbaarheid naar hun kribben begaven. Na nogmaals de zegen van het Opperwezen te hebben afgesmeekt, werd de plechtigheid door Zoutmaat besloten.

De inwijding werkte nog enige tijd na. Drie dagen erna rammelden de regenten nadrukkelijk met de geldbuidel. Voor bewezen diensten ontving de binnenvader maar liefst zeven gulden, terwijl de oppassers en keukenmeiden met een of twee gulden werden beloond.³⁸ Tevens besloten de regenten de woorden van Zoutmaat en de diverse dichterlijke ontboezemingen van stadgenoten over de inwijding in druk uit te geven.³⁹ Bij zoveel gulheid konden regenten van andere instellingen natuurlijk niet achterblijven. Zo schonken de bestuurders van het Heilige-Geestweeshuis als huldeblijk een bokaal met de inscriptie "De welstand Groeijt Waar eendracht bloeijt".⁴⁰

Naar die eendracht zag het voorlopig wel uit. De regenten en het binnenechtbaar leidden het huis met straffe hand maar lieflijk gemoed en de oudjes voegden zich naar hun wensen. Ongetwijfeld hebben zij met bewondering en instemming opgekeken naar het schilderij dat regent Soetbrood voor zijn zilveren bruiloft bij schilder Montée voor vijftig gulden had besteld:⁴¹ een allegorie op de liefdadigheid in achttiende-eeuwse trant. We zien een goedgeklede vrouw die geld uitdeelt aan een man en een vrouw die zijn gehuld in de kleding van het minnehuis. Rondom de afbeelding is ruimte gereserveerd voor de wapenschilden van de vigerende en toekomstige bestuurders.⁴²

Gualtherus Zoutmaat (1703-1793), hervormd predikant te Leiden. "Uyt gedagten getekend" door Abraham Delfos, 1783. GAL, PV 63422.

Aan het eind van het eerste volle jaar kon iedereen met tevredenheid terugkijken. Er heersten vrede en harmonie in het huis en de financiële positie was goed, zeker nadat de regenten in oktober een legaat van *f* 6.000 hadden ontvangen van Isaac Willer.⁴³ Maar in het volgende jaar werd snel duidelijk dat er meer dan de genade Gods nodig was om het minnehuis op rolletjes te laten lopen.

Moeilijkheden

Het jaar 1785 begon goed met een schenking van *f* 100 door een zekere Lodewijk Chatelain,⁴⁴ maar al vrij snel begonnen sommige bewoners overlast

te veroorzaken. De dames Lena de Vries en de weduwe Koppée misdroegen zich zo erg dat hun huisarrest werd opgelegd van zes en drie weken.⁴⁵ Dit 'confinement' was de lichtste straf die de regenten konden uitdelen. De ergste straf was uitstoting, maar ook opsluiting in het 'kolhuis' en de bevestiging van een houten blok aan het been waren gevreesd. Toch kan niet worden gezegd dat de bestuurders snel naar deze wapens grepen. Bovendien waren zij altijd bereid een straf ongedaan te maken wanneer een overtreder beterschap beloofde.

Het meest voorkomende wangedrag der oudjes was dronkenschap. Wanneer een bewoner voor de eerste keer dronken werd aangetroffen, kreeg hij – maar vaker zij – zes weken huisarrest.⁴⁶ Bij recidive kon dit oplopen tot een jaar. Dat overkwam bijvoorbeeld de weduwe De Graauw, met wie geen land te bezeilen viel. De regenten probeerden van alles om haar in toom te houden, maar slaagden daar de eerste jaren niet in. Keer op keer was zij dronken of hing zij anderszins de beest uit; even zo vaak beloofde zij beterschap en besloten de regenten weer de hand over het hart te strijken. Toch werd het geen zwijnenstal in de inrichting aan de Middelweg. Slechts een klein deel der minnekinderen bleek niet in staat hun slechte gewoontes af te leggen. Het merendeel der gealimenteerden beantwoordde wel degelijk aan het beeld der 'oude braven' zoals dat werd geschetst in een lofdichtje dat een krijtportret van de regenten vergezelde. Het portret, van de hand van de redelijk bekende kunstenaar Rienk Jelgerhuys (1729-1806), was door de regenten aan het huis aangeboden en kwam permanent in de bestuurskamer te hangen. Het poëtisch gehalte van de ode⁴⁷ was niet erg hoog:

't Craion van Jelgerhuys heeft, fiks en juist naer 't leven,
 Het eerst vijftal van Regenten hier gemaeld;
 Aen SOETBROOD, *Praesident*, in 't midden plaets gegeven,
 Daer VELTMAN aen zijn zijde als *Vice Praeses* praelt,
 Het beeld ter slinkerhand is FORTMAN, die zijn gaeven
 Met VAN DE WIJNPERSSE en met KNOOTE hier besteedt:
 Deez' vijf bestueren 't Huis tot nut van OUDE BRAEVEN,
 En PECKER, met zijn pen, is tot hun hulp gereed!
 Dit zest al dat gij hier, Aenschouwer, ziet gezeten,
 Is door den Eendragtsband en Vriendschap saem geboeid;
 En, die de scheuring van dien band zich wou vermeeten,
 Die zij gewaerschouwd dat hij vruchtloos zich vermoeit.

Wat de schrijver van dit rijmpje bedoelt met de laatste twee regels is onduidelijk, maar misschien wees hij op de nogal gespannen verhouding tussen de regenten van het minnehuis en die van het Huiszittenhuis. Het kwam tussen die colleges voor de eerste keer tot een uitbarsting in het voorjaar van 1786. Soetbrood en de zijnen beschuldigden in een niet mis te verstaan schrijven de regenten van het Huiszittenhuis ervan dat dezen alleen het schuim van de Leidse bejaarde samenleving overhevelen naar het minnehuis.⁴⁸ Helemaal ongelijk had Soetbrood daarin niet. In de eerste twee weken van dat jaar hadden de regenten vier keer een straf moeten opleggen wegens dronkenschap. Vooral Jan de Grijs had zich misdragen. Hij had drank het huis binnengesmokkeld waarna hijzelf, de onvermijdelijke weduwe De Graauw en Jan van 't Wout het op een drinken hadden gezet. Een week later kreeg ook Matthijs Horree hechtenis opgelegd.⁴⁹ Twee maanden later lieten de regenten opnieuw hun tanden zien. Dit keer kreeg Maria Batteljé huisarrest wegens brutaliteiten tegen het binnenechtbaar en mocht de weduwe De Graauw de deur niet meer uit omdat zij voor de zoveelste maal dronken was geweest.⁵⁰

De ruzie tussen beide huizen eindigde op 25 mei 1786 in een overwinning voor de instelling aan de Middelweg. De vroedschap besliste dat de regenten van het minnehuis alleen een volledig door het Huiszittenhuis onderhouden bejaarde – een zogenaamd ‘vast minnekind’ – hoefden te accepteren indien bij hen iemand was overleden die tot de eerste vijftig gealimenteerden behoorde. Voor iedere vacature boven nummer vijftig mochten zij een ‘los minnekind’ aannemen, iemand die door het Huiszittenhuis slechts met brood en geld werd bedeed. Aan het minnehuis zou voor de eerste soort gealimenteerde *f* 54 per jaar en voor de tweede *f* 30 worden betaald.⁵¹

Oranjeperikelen

Het jaar 1787, het jaar van de politieke omwenteling in de Republiek, was voor de regenten een redelijk tot goed jaar te noemen. De weduwe De Graauw hield zich voorlopig koest en in mei schonk een onbekende weldoener *f* 1.000.⁵² Alleen rond minnekind Steven Brakel deden zich moeilijkheden voor. Op 23 augustus had Brakel zich verstout met een oranje bloem in het huis rond te lopen. Dit konden de regenten, die op goede voet wilden

blijven met de nogal patriotsgezinde vroedschap, niet tolereren. De volgende dag al werd aan de bewoners een plakkaat voorgelezen waarin stond dat het dragen van oranje in het huis was verboden.⁵³ Al of niet uit wanhoop over deze beperking van zijn Oranjeliefde verhing Brakel zich een week of drie later in een kast op de bovenste verdieping. De binnenvader kon hem echter tijdig lossnijden. De straf voor Brakels gedrag was niet mals: hij werd in het Gravensteen opgesloten.⁵⁴ Als hij een paar maanden geduld had betracht, had hij kunnen meemaken dat de regenten aan alle bewoners een el oranje lint uitreikten om zich mee te versieren, dit om de "heugelijke omwenteling der lantszaken" te vieren.⁵⁵ Brakel heeft daar waarschijnlijk weinig van gemerkt. Hij was bij de algemene amnestie van 29 september overgeslagen. Pas twee jaar later mocht hij terugkeren in het minnehuis. De regenten hadden de fijngevoeligheid de gealimenteerden te verbieden de gemankeerde zelfmoordenaar ook maar enig verwijt te maken.⁵⁶ Steven Brakel hield het nog drie jaar vol aan de Middelweg. Op 30 maart 1792 kwam op reguliere wijze een eind aan het leven van deze kleurrijke figuur.

Bij de verjaardag van stadhouder Willem v op 8 maart 1788 pakten de regenten flink uit. Zij besloten hun kamer met 36 kaarsen te illumineren en de benedenpoort aan de Middelweg te voorzien van een ereboog met dertig lampions. Ook de oudjes werden op die heuglijke dag niet vergeten. Hun werd toegestaan om 's avonds van zeven tot acht rond te wandelen in de stad. Bij terugkomst kregen zij chocolade en een stuiversbroodje.⁵⁷ Het valt nauwelijks na te gaan of het handelen der regenten voortkwam uit opportunisme of uit de grond van hun hart. Alleen van de latere stadssecretaris Karel de Pecker, die regent was tot in 1784, is bekend dat hij een vurig patriot was. Ook over de rest van het jaar konden de regenten tevreden zijn. Weliswaar moesten zij bij tijd en wijle optreden tegen dronken bewoners, maar de f 1.000 van een anonymus en het dubbele van Andreas Cunaeus (die dit best kon missen, getuige zijn nalatenschap van ruim twee ton⁵⁸) maakten veel goed.⁵⁹

Ook in de volgende jaren liep alles gesmeerd. Er gingen bewoners dood en er kwamen nieuwe. De financiën waren gezond. Zo gezond zelfs dat de regenten besloten dat er best iets extra's voor de oudjes afkon. Zij besloten daarom bij het sluiten der boeken aan het eind van een jaar de gealimenteerden te onthalen op chocolade en stuiversbroodjes.⁶⁰ Dat kon er best af.

Alleen al in 1793 had het huis bijna *f* 7.000 ontvangen in contanten en obligaties. Een van die inkomsten was op een nogal merkwaardige wijze bij de regenten terechtgekomen. In de lente van 1793 maakte Maria Strezoo (ook wel Streso), de weduwe van Jan Schrevelius, haar testament waarin zij bepaalde dat haar lijk pas een week na haar dood gekist mocht worden. Dit uit grote angst dat zij levend zou worden begraven. Als haar familieleden deze wens niet zouden respecteren, konden zij fluiten naar de nalatenschap van *f* 10.000. De regenten van het minnehuis waren door Maria aangesteld als bewakers van de gang van zaken en zouden de tien mille krijgen als Maria wel binnen de gestelde termijn werd begraven. Omdat de weduwe stierf in de nogal hete maand juli en de kans bestond dat het lijk snel zou ontbinden, met alle kwalijke gevolgen van dien, stapte haar halfbroer Arnoldus Clignet naar de vroedschap om de voorwaarde in het testament ongedaan te maken. Na veel geharrewar en heen en weer geschrijf tussen de regenten, Clignet en de vroedschap, kreeg de halfbroer uiteindelijk zijn zin. Maar voor Soetbrood en de zijnen bleef nog duizend gulden over, een bedrag dat door Maria was gelegateerd als dank voor de te nemen moeite.⁶¹

De giften van 1793 kwamen op een goed moment. Door de gestage groei dreigde het gebouw te klein te worden. Vandaar dat de regenten van het minnehuis in onderhandeling gingen met die van het Heilige-Geestweeshuis over de aankoop van een pakhuis en een huis met erf op de hoek van het bestaande complex, dat aan het voormalige Arme Kinderhuis had behoord. In het begin van 1794 werden beide panden voor *f* 500 gekocht.⁶²

De Franse Tijd

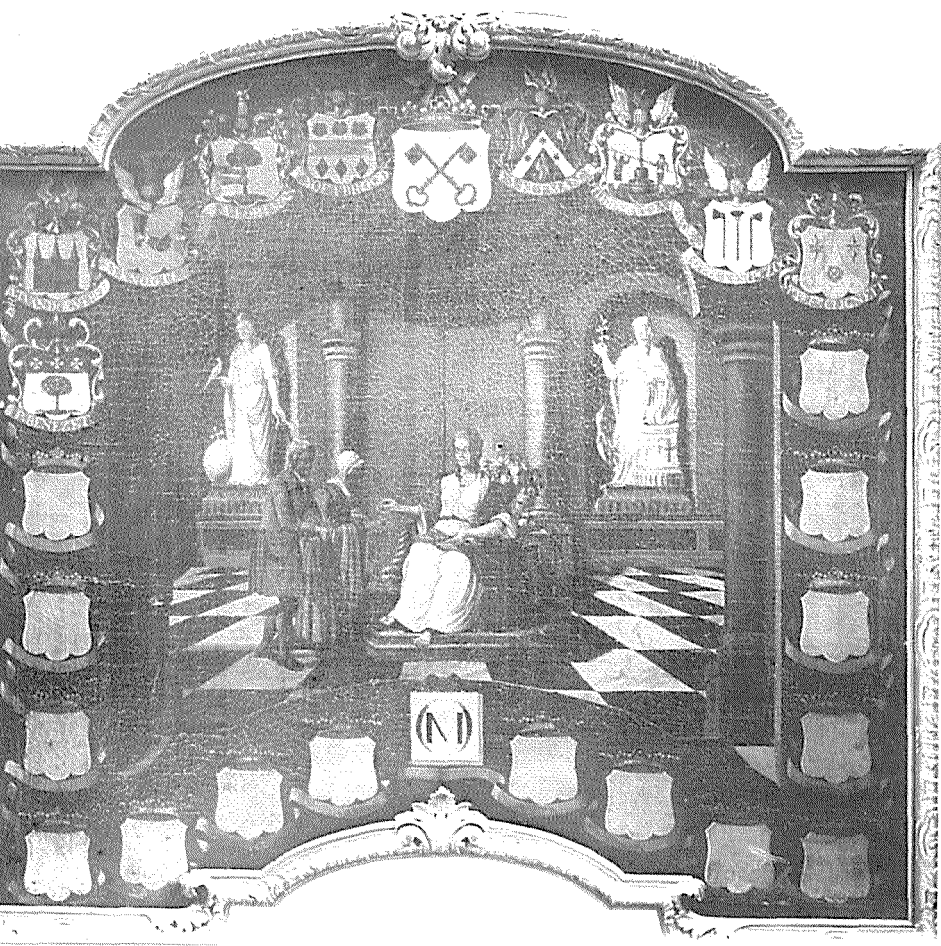
In januari 1795, enkele dagen na de verovering van de stad door een duizendtal Leidse patriotten,⁶³ trokken de Franse troepen de stad binnen om alhier de bewoners Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap op te leggen. Als inkwartieringsruimte kregen zij het gebouwencomplex van het minnehuis aan de Middelmweg toegewezen. Dit betekende dat de gealimenterden dienden te verhuizen.⁶⁴ De exodus van de oudjes naar hun nieuwe behuizing, het Catharinagasthuis aan de Breestraat, moet een triest gezicht zijn geweest. Behalve de minnekinderen verhuisde ook de kist met effecten; deze werd overgebracht naar het Heilige-Geestweeshuis.⁶⁵

Dit was het begin van veel narigheid. De Provisionele Raad was vastbesloten een stevige greep te krijgen op alle instellingen van liefdadigheid in de stad. Enkele dagen na de verhuizing van de effecten ontvingen de regenten een missive van het Comité van Financiën en Onderstand van de Raad, waarin werd gevraagd om een volledige opgave van alle vaste goederen, pachten, erf- en losrenten, obligaties en effecten. Tevens dienden de bestuurders een schatting te geven van binnenkomende gelden voor de eerste vijf à tien jaar en een compleet financieel overzicht van de laatste tien jaar. Een week later werd van hen geëist dat zij ten spoedigste een lijst zouden opmaken van alle goederen die gereed waren gemaakt voor de inkwartiering der Fransen.⁶⁶ Nadat zij dit razendsnel en tot voldoening van commandant Squedin hadden gedaan,⁶⁷ gingen de regenten over tot tegenactie. Op 8 mei schreven zij een memorie aan de Provisionele Raad met het dringende verzoek om vrijstelling van alle belasting op eerste levensbehoeften. Deze vrijstelling had het minnehuis altijd al gehad, maar was het in februari kwijtgeraakt. In diezelfde memorie beklagden de regenten zich over de teruglopende inkomsten, juist op het moment dat er grote uitgaven voor bedden en lakens nodig waren. Bovendien had het Huiszittenhuis zijn afdrachten per minnekind gestaakt. De eens zo riant financiële positie van het huis was in korte tijd dermate verslechterd dat de regenten met pijn in het hart moesten besluiten geen behoeftigen meer op te nemen.⁶⁸ Gelukkig kwamen zij snel op dit besluit terug.

Het lijkt niet vergezocht de regenten van het Huiszittenhuis aan te wijzen als schuldigen aan de financiële moeilijkheden. Een aantal dezer was nog steeds van mening dat het minnehuis een ondergeschoven kindje was in de ouderenzorg en dat het huis er maar een beetje met de pet naar gooide. Om hun te laten zien wat er werkelijk gebeurde aan de Middelweg en in het Catharinagasthuis, nodigde François Veltman in een keurige maar duidelijke brief een niet bij name genoemde regent van het Huiszittenhuis uit eens een kijkje te komen nemen aan de Breestraat. Op 19 juni 1795 schreef hij:

Nimmer is de inrigting en bestiering van het Minnehuis tot nadeel geweest van het Huiszittenhuis. Eerder tot voordeel. [...] Indien wij het geluk hadden Ued. een uur bij ons te mogen hebben, teneinde Ued. van alles een juist verslag te doen, wij twijffelen niet of Ued. zou van veel dingen nadere en meerdere elusidatie betreffende de inrigting, het

Het schoorsteenstuk in de regentenkamer aan de Middelweg, geschilderd door Jacob Montée in 1784. GAL, PV 26407.

bestier en oogmerk der regenten krijgen. Als Ued. ons een tijd (daartoe inclinerende) geliefde te bepalen, zouden wij het ernaar trachten te schikken om Ued. te reëpiëren.

Op de uitnodiging van Veltman is nooit gereageerd. De regenten van het Huiszittenhuis hadden zo hun eigen, ook vooral financiële problemen.

Aan het eind van het eerste 'Franse' jaar konden de regenten van het minnehuis niet bepaald op een geslaagde periode terugzien. Het aantal

gealimenteerden bedroeg nog maar 88 en de bestuurders konden slechts met de grootste moeite de eindjes aan elkaar knopen.

Ook het nieuwe jaar begon ongunstig. De regenten kregen op 13 januari 1796 te horen dat een gedeelte van de nieuwe behuizing bestemd werd als werkhuis. Wie daar moesten gaan werken en welke werkzaamheden er zouden worden verricht, wordt uit de bronnen niet duidelijk;⁶⁹ wel dat er niets van het plan is terechtgekomen. Op de vierentwintigste van dezelfde maand vermeldt het notulenboek op bescheiden wijze dat de oudjes weer naar de Middelweg terug mogen.

Hoe verheugd de regenten hierover ook geweest mogen zijn, ze konden het niet nalaten de weergekeerde minnekinderen op een flinke preek te onthalen. Dezen kregen te horen dat de oude wetten nog steeds van kracht waren en dat er stevig opgetreden zou worden tegen wangedrag. Vooral tegen dronkenschap – nog altijd de grootste kwaal – werd behoorlijk gefulmineerd. Beschonken bejaarden werd strenge correctie in het vooruitzicht gesteld. De braven hoefden niets te vrezen en konden als vanouds rekenen op een goedverzorgde levensavond.⁷⁰ In hoeverre deze uitval was gebaseerd op onmatig alcoholgebruik tijdens het verblijf aan de Breestraat, valt helaas niet na te gaan. In de archieven van de gasthuizen bevindt zich geen enkel stuk dat direct melding maakt van zich misdragende gasten. Toch lijkt het er op dat de gealimenteerden behoorlijk zijn tekeergegaan in het Catharina-gasthuis. Daarmee zetten zij de traditie voort van sommige bewoners van het gasthuis die ook wel raad wisten met de fles.⁷¹

Behalve drankzucht was ook onregelmatig kerkbezoek de regenten een doorn in het oog. Om dit tegen te gaan, lieten zij lijsten aanleggen van onwettige absenten, die aldus ter verantwoording konden worden geroepen.⁷² Veel heeft het niet geholpen. In plaats van de kerkdienst bij te wonen, doken sommige oudjes liever de kroeg in.

Behalve van dwarsliggende bejaarden bleven de regenten ook last ondervinden van slechte financiële omstandigheden. In 1795 was geen enkel legaat afgekomen en ook het jaar daarop liep het niet storm met rijke Leidenaren die het minnehuis in hun testament bedachten. Ernstiger was dat het Huiszittenhuis nog steeds geen cent had betaald voor zijn overgehevelde armen. De schuld van het Huiszittenhuis aan het minnehuis bedroeg inmiddels f 3.588, een bedrag dat Soetbrood c.s. moeilijk konden missen.

Desondanks bleven de regenten hulpbehoevenden opnemen die tot hun dood werden verzorgd. Tot 1800 werd voor iedere afgestorvene een nieuw minnekind opgenomen. In de loop van dat jaar echter legden de regenten het voor de eerste keer af tegen de geldzorgen. De magere inkomsten en de sterk gestegen prijzen van levensmiddelen dwongen hen ertoe het aantal gealimenteerden te beperken tot zeventig. Twee jaar later waren dit er nog maar 68.

De tegenslagen bleven voortduren. Op 9 februari 1803 stierf de onmisbare Passchier Soetbrood. Bovendien kreeg de nog steeds goede reputatie van het huis een geduchte knauw door een affaire rond Jan de Wringer. Dit 60-jarige, gehuwde minnekind was een verhouding begonnen met Kaatje de Winder, de ongeveer 25 jaar oude dienstbode van het oudeliedenhuis. Kwam laatstgenoemde er met veertien dagen hechtenis vanaf, De Wringers overspel werd bestraft met *f* 400 subsidiair tien jaar verbanning.⁷³ Hij koos voor het laatste. Zijn plaats werd ingenomen door ene Jan Sligger die, zoals de regenten het sijntjes uitdrukten, “na het vertrek van De Wringer werd opgenomen”.⁷⁴

Ook het jaar 1804 bracht weinig soelaas. Weliswaar bleek de in de vacature Soetbrood benoemde regent, de makelaar Gijsbert van der Spruijt, die als jongst aangekomen regent naar gewoonte tevens het secretariaat voerde, een harde werker, ook hij kon weinig uitrichten tegen de wurgtactiek van het stadsbestuur. Net toen regenten en het nieuw benoemde binnenechtpaar – in januari was de zeer gewaardeerde Stephanus van Wijngaarden overleden – het idee hadden dat zij de eerste drie maanden redelijk door zouden komen, kwam rond 20 maart de onheilstijding van het stadhuis af. Men kreeg te horen dat het stadsbestuur niet langer vrijstelling van de imposten gaf.⁷⁵ Een en ander betekende dat het team regenten langzaam maar zeker moest gaan teren op het grote legaat van Van der Velde uit de beginjaren. Schenkingen waren er in 1804 nauwelijks, de duit per gulden van de boelhuis-meester was al eerder geschrapt, en ook de wekelijkse collectes vielen zwaar tegen. Het water steeg de regenten tot de lippen, en het zou nog erger worden.

Op 9 mei 1806 berichtte de praeses der regenten in de wekelijkse vergadering dat het huis weer moest worden ontruimd. Om de inwoners van de stad een beetje te bevrijden van de gehate inkwartiering, had het stadsbestuur voor de tweede keer zijn oog laten vallen op het minnehuis. Door een

handige vertragungstactiek wisten de regenten de zaak te traineren tot december. Deze tactiek bestond uit het schrijven van protestbrieven en het zeer uitvoerig en verkeerd beantwoorden van eisen van stedelijke commissies. Zo werd een verzoek van het stadsbestuur – voorgelezen in de vergadering van 6 augustus 1806 – om binnen twee weken opgave te doen van de wijze van inrichting en de staat van onderhoud van het gebouw, slechts beantwoord met een vrij volledige geschiedenis van het minnehuis en zijn fondsenwerving; een antwoord waar de politici bepaald niet op zaten te wachten. Vreemd genoeg kwam er van stadswege pas na vier maanden een reactie. De wethouders stelden de regenten als toekomstig verblijf voor de oudjes het Staten-College aan de huidige Kaiserstraat voor.⁷⁶ De bestuurders van het minnehuis rogen op volle oorlogsterkte naar het oude Cellebroedersklooster, dat in 1591 was omgebouwd tot Staten-College voor arme studenten en waar in 1806 de veeartsenijschool was gevestigd.⁷⁷ Unaniem keurden zij het vervallen gebouw met zijn vijftig kamers af. Het jaar erop werd het grotendeels gesloopt. Tot een daadwerkelijke ontruiming van het minnehuis is het in 1806 niet gekomen.

Het rampjaar 1807

De ramp met het buskruitschip die Leiden op 12 januari 1807 trof, had ook voor de instelling aan de Middelweg grote gevolgen. Vrij snel na de ontploffing werd de stadsdrukkerij van Herdingh en Du Mortier naar het complex overgebracht, omdat het oorspronkelijke bedrijfsgebouw gedeeltelijk was ingestort. In september van het rampjaar moest opnieuw worden ingeschikt. De regenten kregen te horen dat de Stadsbank van Lening in de vertrekken van het huis zou worden geplaatst. Weliswaar op kosten van de stad, maar leuk was anders, vonden de regenten. Met leedwezen stemden zij toe, maar bedongen wel dat de oudjes geen schade mochten lijden. “Rust en stilte immers waren een behoefte voor de ouderdom”, aldus de notulist in zijn wekelijks overzicht.⁷⁸ De sereniteit zou licht verbroken kunnen worden door het geratel van de drukpers en het in- en uitlopen van personen die de Bank van Lening frequenteerden.

Terwijl de oudjes bijkans op elkaar zaten en de stad nog bezig was haar wonden te likken, begonnen de regenten in 1808 voorbereidingen te treffen

Notaris Passchier Soetbrood (1732-1803) met vrouw en nicht in 1785.
Pastel door Rienk Jelgerhuis. Stedelijk
Museum De Lakenhal, S.229.

voor het zilveren jubileum van het minnehuis. Helaas zonder regent Abraham Fortman, die tot verdriet van iedereen in juni was overleden en pas in november werd opgevolgd door notaris Pieter van Hemeren. En ook de veelbesproken weduwe De Graauw zou er niet bij zijn: na een verblijf van 24 jaar was zij in september 1808 gestorven.

Evenals bij de officiële opening in 1784, stond het 25-jarig jubileum geheel in het teken van de oudjes. Drie weken voor de officiële viering hadden de regenten het draaiboek klaar. Zij besloten de gealimenterden om twaalf uur 's middags te trakteren op koffie met een "pontekoekje" van een stuiver en deze lekkernij te laten volgen door een middagmaal van rijst met appelen, gekookt in een saus van witte wijn, met driekwart pond gehakt

per persoon. Bovendien kreeg iedere ingezetene een halve fles witte wijn en een tweestuiversbroodje.⁷⁹ Ook de geestelijke laving werd niet vergeten. Omdat predikant Zoutmaat inmiddels was overleden, deden de bestuurders een beroep op dominee Johannes Roldanus, wiens rethorische gaven eveneens buiten kijf stonden.⁸⁰ Toen de regenten ook de toezegging van de komst van burgemeester Dirk Rudolf Wijckerheld Bisdom hadden verkregen, stond niets een grandioze viering nog in de weg. Volgens de notulen van 29 december was de feestdag inderdaad een groot succes. Er was niet de minste wanklank gevallen en het was de regenten derhalve een grote vreugde dat de gealimenteerden met volle teugen hadden genoten. Weliswaar betekende een en ander dat de totale uitgaven over 1808 een kleine f 1.000 hoger lagen dan het jaar daarvoor, maar het legaat van Alida Susanna du Pon (f 2.000) dekte de kosten meer dan genoeg.

Dat het jaar na het jubileum het laatste 'normale' jaar voor het huis zou worden, had geen der regenten kunnen voorzien. Weliswaar liep in 1809 niet alles op rolletjes, maar behalve het vertrek van binnenvader Paulus de Haas gebeurde er weinig schokkends. De affaire met de binnenvader kwam in oktober op gang. Toen geruchten over 's mans liederlijke gedrag steeds sterker begonnen te worden, besloten de regenten hem eens flink aan de tand te voelen. De functionaris in kwestie ontkende de beschuldigingen heftig⁸¹ en zou waarschijnlijk de dans zijn ontsprongen wanneer niet de zaalmoeder had verteld dat hij wel degelijk zwaar aan de drank was en "ergerlijke gedragingen" vertoonde met de jongste keukenmeid. Als getuigen voerde zij de metselaarsknechten op, die vanaf de daken waar zij werkten een onbelemmerd uitzicht hadden genoten op de handelingen van de binnenvader en de keukenmeid.⁸² Toen de knechten bij ondervraging het verhaal van de zaalmoeder bevestigden, was het lot van De Haas snel bezegeld. Op 24 november vroeg hij ontslag, dat hem van harte werd toegestaan. Met het nieuwe echtpaar, Pieter van Hemert en Elisabeth Batteljé, hebben de regenten nooit last gehad.

Nieuwe tegenslagen

In 1810 kregen de regenten twee tegenslagen te verduren waarvan zij slechts zeer langzaam herstelden. De al langer gevreesde tiërcering van de staatsschuld

De Cellebroedersgracht (thans
Kaiserstraat), omstreeks 1870. Foto door
J. Goedeljee. GAL, PV 4991-2.

– of liever gezegd de rente daarvan – werd van kracht. Dat betekende een gevoelige financiële adering voor de bestuurders. Weliswaar was de rente al twee jaar niet meer uitbetaald,⁸³ toch spreekt het notulenboek voortdurend van een ernstige situatie. Het ‘cassaboek’ laat voor het jaar 1809 inderdaad een tekort zien van een paar duizend gulden.⁸⁴

In november kregen de regenten van het stadsbestuur te horen dat er geen nieuwe oudelieden opgenomen mochten worden en bij overlijden van een ingezetene ook geen aanvulling mocht plaatsvinden.⁸⁵ Hoewel zij hierdoor in hun nobele werk flink werden gedwarsboomd, kwam de maatregel de regenten geldelijk wel goed uit. Ondanks de precaire situatie weigerden zij in 1811 na langdurige onderhandelingen een jaarlijkse subsidie van het stadsbestuur.⁸⁶ Waarschijnlijk waren zij van mening dat aanname daarvan het huis te afhankelijk zou maken van de grillen en luimen van de stedelijke overheid.

Dat voor dat laatste een gegronde reden bestond, bleek tijdens de regentenvergadering van 7 augustus 1812. Toen las de praeses een bericht voor van sous-prefect Gevers, die gelastte het gebouw te ontruimen omdat er plannen bestonden ter plekke een Lyceum te bouwen. Zoals te doen gebruikelijk reageerden de bestuurders snel. Drie dagen later verschenen zij voltallig ten stadhuijs om met de burgemeester een hartig woordje te wisselen. Wat er besproken is, is niet bekend, maar het *Lycée* is er in ieder geval niet gekomen.

Herstel

Een jaar later konden zij helemaal gerust ademen. De bepaald niet geliefde Fransen waren vertrokken en de toekomst van het minnehuis leek verzekerd. Vooral in de laatste twee maanden van 1813 konden de regenten hun hart ophalen. Op 21 december bezocht Willem Frederik van Oranje-Nassau, kort daarvoor ingehuldigd als soeverein vorst Willem I, de stad Leiden.⁸⁷ De regenten van alle instellingen van liefdadigheid gaven daarbij acte de présence. Om de huldiging van de Oranjetelg extra luister bij te zetten, werd de voorgevel van het minnehuis geïllumineerd en mochten de bewoners 's avonds onder leiding van de binnenvader enige tijd in de stad verpozen.⁸⁸

Of het huldebetoon aan het Oranjehuis echt gemeend was of louter een kwestie van tactiek, valt moeilijk te achterhalen. Hoe het ook zij, het wierp

wel enige financiële vruchten af. Kort na de complimenten van de regenten aan het adres van de Prins van Oranje (de latere koning Willem II), die in oktober 1814 in Leiden was aangekomen om zijn studies voort te zetten, liet ZKH de collectebus van het minnehuis naar zijn verblijfplaats komen. Die week zat er *f* 70 méér in, ongeveer het dubbele van de wekelijkse opbrengst.⁸⁹

Er viel nog meer te vieren in de eerste maanden van 1815. Op 26 maart konden de regenten de eerste nieuwe gealimenteerde begroeten sinds 1810, de 75-jarige Willem Laurens Kluivers. Een kleine maand later deelde het hele huis in de feestelijkheden rond de gouden bruiloft van de ingezetenen Abraham Wijnbeek en Gerardina van Lodesteijn. Het zou de laatste feestdag zijn in de vertrouwde omgeving. Misschien daarom pakten de regenten flink uit: alle minnekinderen werden op 21 april getrakteerd op koffie met koek, rijst met krenten, suikerbrood en 's avonds op chocolade met krentenbroodjes.⁹⁰

Verhuizing

Geruime tijd voor Napoleons beslissende nederlaag bij Waterloo op 16 juni 1815 had het stadsbestuur besloten dat een aantal leegstaande vertrekken in het minnehuis gebruikt kon worden voor verpleging van militairen die invalide waren geworden. Omdat de regenten hadden voorzien dat een combinatie van oude en soms zieke mensen en invalide maar geenszins rustige soldaten moeilijkheden zou opleveren, waren zij naarstig op zoek gegaan naar een nieuw onderkomen voor de gealimenteerden. Een week na 'Waterloo' werden de eerste gekwetsten al binnengebracht; de regenten kregen te horen dat het hele huis wegens de "dwang der tijden" moest worden ontruimd.⁹¹ De regenten vonden het Rooms-Katholieke meisjesweeshuis aan de Haarlemmerstraat, dat sinds 1809 leegstond, wel geschikt als minnehuis.⁹² Omdat dit gebouw te klein was voor alle oudjes, bood het stadsbestuur twee zalen aan in het Heilige-Geestweeshuis. De regenten, zieken en het binnenechtpaar konden terecht in het huis naast de greinhof, eveneens op de Hooglandsekerkgracht.⁹³ De behuizing in de Haarlemmerstraat viel echter al snel af, omdat ook daar invalide militairen in werden geplaatst. De oudjes moesten nu allemaal bij de wezen intrekken. Deze

onhoudbare situatie bleef bestaan tot februari 1816, toen alle gealimenteerden werden verplaatst naar een bekend adres op de Breestraat: het Catharinagasthuis.⁹⁴ Maar ook hier werd de minnekinderen geen rust gegund. In november keerden zij weer terug naar het Heilige-Geestweeshuis, omdat ook het Catharinagasthuis door het stadsbestuur werd gevorderd ter verpleging van de blijkbaar nogal talrijke zwaar gekwetste soldaten.

Enigszins ten einde raad besloten de regenten dat het maar eens uit moest zijn met het gesol met hun dierbare subjecten. Zij gingen op zoek naar grote huizen in de stad die zij uit eigen middelen wilden aankopen om de oudjes te herbergen. Een eerste poging mislukte. Eind november 1817 hadden zij een groot pand aan de Hogewoerd op het oog dat door het overlijden van de weduwe Van der Meersch was vrijgekomen. Dit huis ging voor *f* 1.200 meer weg dan de regenten hadden geboden (*f* 3.000). Een paar dagen later lieten zij hun oog vallen op een huis aan de Herengracht dat eigendom was geweest van een zekere heer Poot. Dat was wel te klein, maar samen met de aanpalende panden van Isaac Nathan en Johan Justus Krantz bood het voldoende ruimte.⁹⁵ Nathan was terstond bereid zijn huis voor *f* 500 van de hand te doen, maar Krantz was spijkerhard en weigerde ook maar een gulden lager te gaan dan zijn voorgestelde bedrag van *f* 4.500.⁹⁶ De regenten wilden niet hoger gaan dan *f* 4.000. Gelukkig bleek het stadsbestuur bereid de rest van het bedrag bij te passen, zodat de gealimenteerden niet meer van hot naar her gestuurd hoefden te worden.

Na de nodige verbouwingen was het op 1 juni 1818 zover. Niet-mobiele oudjes werden op een overdekte schuit naar hun nieuwe huis gevoerd. De rest ging lopen. Hoofdstuk twee van het wel en wee van het Gereformeerde Minne- of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis (Oudeliedenhuis) was begonnen.

Bijlage 1. Lijst van gealimenteerden

1783

De weduwe van Jacobus Louage (†1783); de weduwe van Huibert Bonnavrie (†1786); Lijsje de Moor (†1787); de weduwe van Abraham de Planke (identiek met M. de Plancke, †1797?); Jannetje Pinoket; Kaatje Kranenburg (†1788); de weduwe van Abraham Struyvers (†1793); Lena de Vries (†1795); de weduwe van Willem Kooreman; de weduwe van Willem Koppé; de weduwe van Jan Boxmeer; Jannetje Vilders; Marijtje de Prins, weduwe van Steven Cortom (†1807); Susanna Tierie (†1791); Susanna Gravius van Adrichem (†1798); Rebecca Kwaedgras (†1799); Lijsje van der Meer (†1787); de weduwe van Abraham de Bree.

1784

Matthijs de Rijke; Gijsje Gye; Marijtje Pluk; de weduwe Montagne; Rebecca Droogeveen; de weduwe Goedaer; Jan Marcelis; Hester Spant de Kroon; Jannetje l'Amoureux, weduwe J. Elgers; Rachel Feyn, weduwe J. Olivier; Marijtje Beversluis; Francientje Karlier, weduwe Van Houtten; Jacomina Lasschuit, weduwe J. Schagen; Jacobus de Klerk; Pitrenalla Prevée, weduwe Van Eggeren [Pieterella Brevee trouwde in 1736 met Laurens van Neger]; Maria Batelier; de weduwe van David de Vink; de weduwe Lambooy; de weduwe J. de Nijs; de weduwe Jan van der Walle; Stijntje de Booys; Jan Durieux; Cornelis Rietkerken; Pieter van der Hart; Jan van 't Wout; Charles d'Engremond; Daniel Questroo; Isaac Lortio; Pieter de Vroeter; Claes Simons; Steven Brakel; Jacobus de Weever; Salomon Nieuwdorp; Maarten de Bruyn en Jacoba de Matter; Elisabeth Fuyk; de weduwe Robijn; de weduwe Jemenel (?); de weduwe Bink; Anna Bolstier; de weduwe Frankhuyzen; Rebecca Swaan; de weduwe Boudewijnse; de weduwe Van de Ende; Marijtje Gulle; Matthijs Horree; Joost Maas; Jan Rademakers; Johanna Deutz; Jan de Grijs; Jan Karton; Claes de Smit; de weduwe Tapel; Anna Raaphorst, weduwe P. de Ridder; Grietje Kranenburg, weduwe G. van Reeden; Stijntje van Hoeken, weduwe Israel Robert; Geertrui Pieters, weduwe Hermannus Rollink; Sara van der Steen, weduwe Massar.

1785

Rebecca Timmerman; Adriaantje Nagtegaal, weduwe Smittenaar; Hester Dorse, weduwe Johannes Fremery; Catharina Walle, weduwe Van Vliet; Jan Hubav; de weduwe J. Zitman; Cornelis Keer en Marijtje Brouwers.

1786

Andries Kramer; Catharina van Hille; Jannetje van Breda, “mits niet dronken”

1787

Klaas Blankert; Jan Nieuwenburg; de weduwe Jacobus Kokkedée; Abraham Zuurdeeg; Jannetje Outshoorn, weduwe J. van Leeuwen; Daniel Berel; A. Giljaard; Laurens Straatman; Barbara Hergaard, weduwe Leupen; Mozes Dozy en Susanna van der Pluijm.

1788

Catharina Oosterbaan, weduwe Van Haring; Abraham Jolie; Alida van Schagen, weduwe Jan Ruyweg; Marijtje Ronthuis; Roelant van Kessel

1789

Willemijntje Allarts, weduwe Hendrik Schuiffelaar; Hendrik de Graaf; Bartolemeus Olivier; Gijsbert Krul; Geertrui Corjeé; Grietje Corjeé; Margaretha Moen; Anna van der Eijk, weduwe Van Leeuwen.

1790

Elisabeth Rots, weduwe P. Schrijver; Jacoba de Leeuw, weduwe Willem Risbroek; Marijntje van Schagen, weduwe Hendrik Hendrikse; Susanna de Koning, weduwe Pieter Brennenberg; Catharina Regeer, weduwe Theunis van Bremen; Marcus van Reenen; Johanna van den Heuvel, weduwe Jan Jonker; Paulus Kokkedée en Lijntje Pousseijn.

1791

De weduwe van Pieter de Graaf; Maria Reijnders, weduwe Jacobus Kokkedée; Dirk van der Tent en Marijtje de Clercq; Jan Delfos; Geertruy Kettenes, weduwe Claes Duif; Catharina van Haren, weduwe David Hooydonck; Andries Junius; Lijse de Miere, weduwe Isaac la Bie; Helena de Gans, weduwe Gerrit de Here; Susanna Vergunst, weduwe Jan Goudsmit.

1792

Cornelis Mallet; Martha Thoma; Paulus Strijdhout; Marijtje Strijdhout; Lidia Graafschap; Rebecca Nimond, weduwe Cornelis Goewinter; Catharina Bakker, weduwe Jacobus Thoma; Cornelia van der Taal, weduwe Paulus Maljé; Jacobus Blom; Denijs Marbus en Margaretha Bakker; Maria Vianen, weduwe Pieter Verra; Hester du Mon, weduwe Pieter van Swieten; Jacobus van der Walle.

1793

Lena de Ridder, weduwe Servaas Wijtveld; Catharina van Es, weduwe Hannes Passchierse; Johanna Kettenes, weduwe Hendrik van Houten; Lena Stroevé, weduwe Lucas de Vouw; Marijtte Pieterse, weduwe Johan Schacht; Johanna Teegelaar, weduwe Jacobus Rombout; Cornelis van der Horst; Gerrit de Meyne.

1794

Jacobus Ket; Pieter Hamerling; Klaas Vernooys; Catharina du Pon, weduwe Gerrit Tuyn; Jacoba van der Wiel, weduwe Jan Verhagen; Jan van der Linden; Jannetje Vernooys, weduwe Jan Tasseron; Johannes Gressie; Marijtte Tuyn, weduwe Jan de Water; Anna de Rijke, weduwe Jan de Pauw.

1795

Pieter Bolstier en Jannetje Nonneman.

1796

Johanna Adriana Wishoff; Gijsbert van der Walle; Jan Gijsen.

1797

Abraham Crama; Jan Heijster; Maria van der Tuyn, weduwe Abraham van der Stam; Catharina van der Nat, weduwe Dirk Stijger; Rachel de Wever; Christina van de Kelder, weduwe Johannes Houtman; Judith Wurst, weduwe Machiel Klikké; Pieter Latijn en Maria Koorenhof; Philippina Bedijs, weduwe Jan Baron; Aaltje Overrijnders, weduwe Hendrik de West.

1798

Susanna Haasverberg; Herman Suraal (?); Abraham van de Kastelee; Jannetje Vindelkeet, weduwe Hendrik Mieremet; Johanna Eijveran [Yveras], weduwe Pieter Segaar; Ruth Regeer; Petronella ten Holler; Grietje Walle, weduwe Pieter Mark.

1799

Johanna Kiman, weduwe Jan Dool; Jannetje Storm, weduwe Hendrik Rijnvis (uitgekocht door haar broer Machiel Storm op 14 november 1811 à f 1.000); Jacobus Segaar; Anna Peltenburg, weduwe Pieter Cossée; Gijsje de Klerk, weduwe Elias Vermond; Jacobus van der Swiep; Marijtte Vindekleet, weduwe Jan Batteljee; Rebecca de Groot, weduwe Johan van Boma; Josijntje Nieuwenhuizen.

1800

Alida Simonsbergen; Stijntje Koorenhoff, weduwe Abraham de Noot; Johanna Selon, weduwe Gerrit Plantfeber; Anna Groenescheij; Jacomijntje Hoed; Johanna la Lau, weduwe Simon Anneeze; Marijtte Hobbezak, weduwe Pieter Bunkée (?) [Bancquer].

1801

Paulus Catoir; Francijntje Bont, weduwe Jan Siljé; Marijtje de Loo, weduwe Paulus van der Teen; Jacobus Buitendijk en Barbara van der Linden; Catharina Bermont, weduwe Adrianus Spek.

1802

Nicolaas Slegtenhorst; Judith van den Bosch; Elias Goewinter; Johanna de Graaf; Matthijs Massar en Elisabeth de Haan; Christiaan Brouwer en Jannetje Copij; Catharina Terdu; Elisabeth Aalbersberg.

1803

Hendrik Schoonbeek; Jannetje Douw; Jan Sligger; Maria Doezi; Marijtje Buitendijk.

1804

Hendrik van Bonsel; Jannetje van der Linden; Abraham Wijnbeek en Gerardina Lodenstijn; Catharina de Roo, weduwe Leendert van Houten; Maria Zaalberg; Geertrui van der Burg, weduwe Gerrit van der Heiden; Jannetje van Driel, weduwe Tomas de Tombe; Jannetje Vrijbloed; Neeltje Suzan; Sara Fennekes, weduwe Hendrik Laban [Sara Vennekes trouwde in 1748 met Heyman la Bon, gewoonlijk Heijmen Labon genaamd]; Willem Deute; Caatje Berkeveld; Jan van Meurs.

1805

Lijsje Blijleven; Lydia van Gulik, weduwe Daniel Monfils; Maria van den Oever, weduwe Kouwenhoven; Jacobus van Rijn; Hermanus van Biemen; Jan Duval.

1807

Jacobus Perk; Huibertje Schook; Geertruy Kaathoven, weduwe Jan Jacobs; Anna Noest, weduwe Johannes Geene; Jacob Frederiks en Marijtje van Eek (?) [Jacob Frederiks jr. trouwde in 1764 met Marijtje van Ek]; Lijsje Palm, weduwe Hermannus van Weerlee; Francijntje Lacourt, weduwe Laurens Bekooy; Philippus Paats; Gijsbert van der Waard en Maria van Tetterode; Johanna Buitendijk, weduwe Frans Botterburcht (?).

1808

Trijntje de Munnik, weduwe Jacobus van Hart; Maria de Hoog; Maria Limburg, weduwe Van der Horst; Sara Godefroy, weduwe Jonkers; Arnoldus van Deeteren; Jan Bart; Anna Batteljé; de weduwe van J. van Spronzen; Pieter Lambinon; de weduwe Van Haas; Jacobus Koet; Abraham Storm; Catharina Sloos, weduwe Pieter Schootman; Neeltje van Wijk; Jacobus Wijntjes; Elisabeth la Voine [d'Avoine?]; de weduwe Van Huigens; Matthijs van den Bergh; Adriana van Buuren.

1809

Elisabeth de Rie, weduwe Johannes Hobbezak; Matthijs Rijnierse; Abigail Susan, weduwe Claas Tierie; Cornelis Maaswijk; Maria Brouwer, weduwe Jacobus Maartense; Matthijs Weerlee; David Ponjé; Stijntje Provo, weduwe Jan Ciggaar; Willem Swaan en Martha Claassen; Willem Driebergen en Elisabeth van Reenen.

1810

Cornelia Laverman; ... Carlier; Adriana Evendijk; Jeanette Lintfoort; Johannes van Boma; Karel Ouwenbroek; Matthijs Hodink [Hooiconk?]; Jannetje Lacourt; Cornelis Batelaar; Hermannus Lambooy.

1815

Willem Laurens Kluivers (77); Cornelis van den Burg (75); Catharina van Drongelen (74); IJda van Ragering (70), weduwe Paulus van der Linden; Pieter van Oosten (82); Antje Rapost [Raaphorst] (75), weduwe Frans Schootman; Jan van Horen (79) en Johanna Keereweer (79); Matthijs Deltefrie (71).

1816

Jan Mulder (76); Jacoba van den Wijngaard (84); Marijtje Caret (76); Arend van Scharenberg (79); Jacobus Hulée (72); Apollonia Kokkedée (80); Hermannus Reemond (73); Gerritje Montanes (80); Barend de Tombe (75); Lijsje Boogaard (74).

1817

Catharina Staveren, weduwe IJsbrand Tussenbroek; Geertrui Hulst, weduwe Jan Pina; Clasiyntje Smittenaar, weduwe Frederik Boom; L. Dusoswa en Johanna van Ekken; Jan Serlier en Maria de Zwager.

Bijlage 2. Lijst van weldoeners

1783	
Nicolaas van de Velde	f 40.000
Johan van der Marck	f 2.000
Henrica van Forden	f 2.500
Cornelis Kuyt	f 500
Susanna Margaretha Malbrancq	f 15.000
Albertus Kleijnerbergh en Elisabeth de Bruijn	f 1.000
Adriana de Bruijn	f 1.000
Johannes Prinse en Johanna van Lockhorst	f 500
Alexander le Breton van Doeswerf	f 2.000
1784	
Johanna Cornelia Maria van de Burgh	f 1.000
1785	
Lodewijk Châtelain	f 100
Izaak Willer	f 6.000
1787	
NN	f 1.000
NN	f 105
1788	
Adriana Constantia Loquère	f 1.200
NN	f 1.000
NN	f 52
1789	
Andreas Cunaeus en Anna Christina van Dam	f 2.000

Daniël van Aardenstoft	f 6.000
Cornelia Suydlander	f 25
Joost Pieter Helenus Douw	f 500
Sara à Rooy, vrouw van ds. Adrianus van Assendelft	f 12.000
NN	f 1.000
1790	
Pieter van Dorp	f 2.000
1791	
Arie van Rijt	f 500
NN	f 1.000
1793	
Dirk van Hooff	f 600
Jacob Bartram van der Steen	f 3.000
Johanna van Stevenink	f 2.000
Maria Streso, weduwe van Jan Schrevelius	f 1.000
1794	
Magdalena Maria Knibbe	f 100
Johanna Erkenstwijk	f 5.500
NN	f 100
1796	
Johannes van Klinkenberg	f 1.000
1797	
Jacobus Smit	f 250
Kornelis Nicolaas Stratenus, weduwnaar Theodora Pla	f 2.000
NN	f 100
1798	
Catharina Maria Wierman, weduwe Simon Drolenvaux	f 3.000
Nicolaas van Alphen en Johanna Bonenfant	f 2.000
1799	
Cornelia van den Bosch, weduwe Johannes Nettis	f 300
M.J. Pauw	f 78
Pieter le Poetre	f 400

1800	
NN	<i>f</i> 720
1802	
Jacoba Eva van der Honert	<i>f</i> 3.000
Geertruida Caan, vrouw van Paulus van Lelyveld	<i>f</i> 1.000
NN	<i>f</i> 2.200
1803	
Maria Vierdag	<i>f</i> 400
1804	
Joris Stephanus van Wijngaarden en Cornelia Hamelton	<i>f</i> 200
1805	
Maarten Marcus	<i>f</i> 1.500
Eva la Bon	<i>f</i> 500
1806	
Abraham Springvliet en Jannetje Turk	<i>f</i> 1.000
Hendrica Jacoba Kerkhoven, weduwe Jean Pierre Marron	<i>f</i> 800
Eva la Bon	<i>f</i> 416-8-0
M.E. Lulofs, weduwe A. van Peene	<i>f</i> 1.000
1807	
Elsje Vierdag	<i>f</i> 300
1808	
Isaac des Bouvrie	<i>f</i> 300
Alida Susanna du Pon, weduwe Henricus Vorster	<i>f</i> 2.000
1809	
Abraham Fortman	<i>f</i> 1.000
Abraham Ledeboer	<i>f</i> 4.000
Hendrik van Struijk en Elizabeth Maria de Bordes	<i>f</i> 2.000
1810	
Nicolaas van Leeuwen	<i>f</i> 40.000
Elisabeth Henrietta le Pla	<i>f</i> 500
Maarten van Berendrecht	<i>f</i> 500

1814

Sara Maria van Lelyveld, weduwe Johannes Prinse	<i>f</i> 1.000
Johanna van Lelyveld, weduwe Arend van Staphorst	<i>f</i> 1.000

1815

Johannes van der Burg	<i>f</i> 400
-----------------------	--------------

1816

Susanna Adriana du Four, weduwe Klaas de Gaai	<i>f</i> 95
Franciscus Gualtherus Blok	<i>f</i> 1.000
Jacobus Muts en Maria van der Kelk	<i>f</i> 816-14-0
Dirk Maartense en Neeltje Haagwijk	<i>f</i> 4.800
Helena Elisabeth van der Linden, weduwe Jacobus van der Vijver	<i>f</i> 2.400

1817

De erven Elsje Vierdag	<i>f</i> 1.800
Hendrik Caan en Anthonia Stratenus	<i>f</i> 340

Noten

1. Frans van Mieris, *Beschryving der stad Leyden*. Dl. 1 (Leyden 1762) 214.
2. G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994).
3. F. Gordon, 'Het Gereformeerd Minne- of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis binnen Leiden', *Leids Jaarboekje* 11 (1914) 87.
4. Zie Marije Groos en Ed van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij. Zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn in Leiden* (Leiden 2001).
5. Pot, *Arm Leiden*, 171-174.
6. Ibidem, 169.
7. R.C.J. van Maanen, *Stadsarchief van Leiden 1574-1816* (Leiden 1986) (SA II) inv. nr. 6285.
8. M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Den Haag 1985) 219.
9. Ibidem, 399; Gordon, 'Gereformeerd Minnehuis', 88.
10. Prak, *Gezeten burgers*, 418.
11. Gordon, 'Gereformeerd Minnehuis', 88-89.
12. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief Gereformeerd Minne- of Arme Oude Mannen- en Vrouwenhuis (AGM), inv. nr. 31, *Notulenboek 1* (1783).
13. Ibidem.
14. B.N. Leverland, 'Het Sint Elisabethgasthuis in de Kamp', *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 64-65.
15. SA II inv.nr. 6285; J.C. Overvoorde, *Archieven van de gasthuizen* (Leiden 1913), inv. nr. 1151.
16. S.W.M.A. den Haan, *Inventaris van het Archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden 1334-1979* (Leiden 1990) (AHW) xxiv-xxv; zie ook J.F. Dröge, 'Waar de wezen in de gevel staan'. *De bouwgeschiedenis van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht te Leiden* (Leiden 1990) 35; Groos en Van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij*, 25-26.
17. AGM, *Notulenboek*, 21 januari 1783.

18. Ibidem.
19. Ibidem.
20. Ibidem, 6 januari 1783.
21. Ibidem.
22. Ibidem, 11 april 1783.
23. Ibidem, 2 mei 1783.
24. Ibidem, 12 maart 1783.
25. Ibidem, 26 mei 1783.
26. Ibidem, mei tot augustus 1783.
27. Gordon, 'Gereformeerd Minnehuis', 91.
28. AGM, *Notulenboek*, 30 september 1783.
29. Ibidem, 30 oktober 1783.
30. Over Abraham Delfos o.a. Saskia Nijstad, 'Het Kunstvriendschappelijk Gedenkboek van Johannes le Francq van Berkheij', *Leids Jaarboekje* 69 (1977) 199-200.
31. AGM inv. nr. 24.
32. Ibidem, *Notulenboek*, 29 november 1783.
33. Later zou Nicolaas Beets in zijn *Camera Obscura* (14e druk, Haarlem 1883, p. 344) Leiden "de stad van bul en bolussen" noemen; zie *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, lemma BUL (vi).
34. AGM, *Notulenboek*, 29 december 1783.
35. Ibidem, 2 januari 1784.
36. Ibidem, 1 maart 1784.
37. Ibidem, 8 april 1784.
38. Ibidem, 14 mei 1784.
39. Ibidem, 28 mei 1784. Voor de toespraak van Zoutmaat en de gedichten: AGM inv. nr. 287.
40. Gordon, 'Gereformeerd Minnehuis', 93.
41. AGM, *Notulenboek*, 23 juli, 27 augustus en 1 oktober 1784. Blijkens SA II inv. nr. 9127, Rekening van de regenten van het Minnehuis 1783-1784, f. 36 kreeg Jacob Montée drie gulden voor "t opmaeken van een schilderij op de Regentenkaemer".
42. Gordon, 'Gereformeerd Minnehuis', 93.
43. AGM, *Notulenboek*, 8 oktober 1784.
44. Ibidem, 7 januari 1785.
45. Ibidem, 13 februari 1785.
46. Ibidem, 19 maart 1785.
47. Gordon, 'Gereformeerd Minnehuis', 94.
48. AGM, *Notulenboek*, 24 maart 1786.
49. Ibidem, 6 en 13 januari 1786.
50. Ibidem, 17 en 24 maart 1786.
51. Gordon, 'Gereformeerd Minnehuis', 95.
52. AGM, *Notulenboek*, 18 mei 1787.

53. Ibidem, 24 augustus 1787.
54. Ibidem, 13 september 1787.
55. Ibidem, 1 november 1787.
56. Ibidem, 24 september 1789.
57. Ibidem, 8 maart 1788.
58. Prak, *Gezeten burgers*, 382.
59. AGM, *Notulenboek*, 12 december 1788.
60. AGM, *Notulenboek*, 20 januari 1792.
61. Ibidem, 25 juli 1793 e.v. Zie tevens de doctoraalscriptie van R.G.H. Sluijter, *Oud, afgesloofd, behoeftig en arm* (Leiden 1995) [GAL, G2E3] 64 (ook in druk verschenen: Ronald Sluijter, "Gelijk beesten in een stal". Uitbesteding van bejaarden door het Leidse Huiszittenhuis in de 18e eeuw', *Holland, regionaal historisch tijdschrift* 31 (1999) 148-166).
62. AHW inv. nr. 567.
63. Kees Walle, 'Revolutie in Leiden. De twee omwentelingen van 1795', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 135.
64. AGM, *Notulenboek*, 23 januari 1795.
65. Ibidem, 17 februari 1795.
66. Ibidem, 10 en 17 februari 1795.
67. Ibidem, 18 februari 1795; hierin ook de brief van de commandant.
68. Ibidem, 4 september 1795.
69. Zie Jaap Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden 1997) 20.
70. AGM, *Notulenboek*, 24 maart 1796.
71. Vgl. Annie Versprille, 'Het Sint Catharinagasthuis', *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 114.
72. AGM, *Notulenboek*, 10 juni 1796.
73. H.M. van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811* (Leiden 1977-1978) 446.
74. AGM, *Notulenboek*, 6 mei 1803.
75. Ibidem, 23 maart 1804.
76. Ibidem, 12 december 1806.
77. E. Pelinck, *Openbare gebouwen en de voornaamste daarin gevestigde instellingen te Leiden tot 1850* (Leiden 1954-1955); Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame i. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000) 151 e.v.
78. AGM, *Notulenboek*, 13 september 1807.
79. Ibidem, 9 december 1808.
80. Zie bijvoorbeeld zijn preek naar aanleiding van de ramp met het kruitschip in: *Bundel van aanspraken, gebeden en leerredenen gedaan te Leyden* (Leyden 1807) 3-15.
81. AGM, *Notulenboek*, 27 oktober 1809.
82. Ibidem, 3 november 1809.
83. P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* VII (Leiden 1907) 238.

84. AGM inv. nr. 51.
85. AGM, *Notulenboek*, 14 november 1810.
86. Ibidem, 22 november 1811.
87. Vgl. Ariela H. Netiv, Rudi C.J. van Maanen en Cor de Graaf jr., *Vorstelijke visites. Oranje voetstappen in Leiden* [Leiden 2000] 85.
88. AGM, *Notulenboek*, 21 december 1813.
89. Ibidem, 27 januari en 3 februari 1815.
90. Ibidem, 27 april 1815.
91. Ibidem, 24 juni 1815.
92. Ibidem, 20 juni 1815.
93. Ibidem, 24 juni 1815.
94. Ibidem, 19 augustus 1816.
95. Dit pand was vermoedelijk door Krantz en zijn toenmalige compagnon, Arnoldus Nolet, in 1809 gekocht; zie Ingrid W.L. Moerman, 'Uit het dagelijks leven van een Leidse lakenfabrikant. Het kasboek van B.F. Krantz (1840-1854)', *Leids Jaarboekje* 73 (1981) 98.
96. AGM, *Notulenboek*, 8 december 1817.

De Slagerspoort aan het Levendaal,
afgebroken bij de aanleg van de
Oranjeboomstraat in 1909-1910.
GAL, PV 6876-3.

Rondkomen in Leiden 1850-2000

COR SMIT¹

Moderne armoede in historisch perspectief

Het was in 1854, toen de discussie over een nieuwe Armenwet haar ontkenning naderde, dat de Leidse econoom, hoogleraar, liberaal raadslid en latere minister Vissering opmerkte dat armoede een rijke materie was. Dat betekent dan ook dat de stad Leiden een rijke geschiedenis kent, aangezien armoede daar toch als aan rode draad doorheen loopt. Wanneer het gaat om de zeventiende eeuw staat de armoede, waarin toch het grootste deel van de Leidse bevolking leefde, in de schaduw van de bloei van de wolnijverheid. Van de achttiende tot in de twintigste eeuw – een periode die niet bepaald wordt door stralende economische perspectieven – dringt armoede zich wel op de voorgrond. Ze was echter, uitgezonderd in het proefschrift van Peter Pot over de periode tot 1854, niet of nauwelijks onderwerp van historisch onderzoek, hoogstens het decor voor geschiedschrijving van de industrie of de arbeidersbeweging.

Ruim 140 jaar na het landelijk debat waaraan Vissering deelnam, stond armoede weer op de politieke agenda. Het begrip armoede was sinds de Tweede Wereldoorlog en zeker in de jaren zestig/zeventig uit beeld geraakt, in ieder geval als fenomeen dat hier en nu zou bestaan. Armoede was iets uit een zwart verleden of een verschijnsel waar grote groepen in de Derde Wereld onder zuchtten, geen verschijnsel van de moderne welvaartsstaat. Maar dat veranderde in 1995. In de Troonrede kreeg armoede ineens weer de nodige aandacht. Armoedebestrijding werd weer actueel en ook in Leiden nam het onderwerp in de Raadsdiscussies weer een prominente plaats in.

Het College van v&w had in 1995 enthousiast een motie van de Socialistische Partij (sp) overgenomen om in Leiden een armoedeonderzoek te houden. In 1996 werden de resultaten daarvan bekend en het rapport 'Rond-

komen in Leiden² stond centraal in de discussies over de begroting voor 1997. Een historisch geïnteresseerde luisteraar hoorde daarbij in de woorden van enkele raadsleden toch echo's uit het verleden. Een van hen, Margje Vlasveld van Leiden Weer Gezellig/De Groenen (LWG/Gr), betoogde dat men juist tegen geestelijke armoede zou moeten opkomen en waarschuwde in dat kader tegen het promoten van het eten van "platgeslagen gehaktballen" en "gefrituurde aardappelreepjes".³ Ook betoogde zij dat men schulden niet te gemakkelijk moest kwijtschelden, want mensen kwamen volgens haar vaak door eigen schuld in de problemen.⁴ Dat doet denken aan de stelling van veel negentiende-eeuwse conservatieven en liberalen dat meer loon of bedeling aan armen niet besteed was, omdat ze daar toch maar drank voor kochten. Armoede was, om nogmaals met Vissering te spreken, "grootendeels aan der menschen eigen schuld te wijten".⁵

Natuurlijk vallen de opmerkingen van een twintigste-eeuws raadslid niet gelijk te stellen aan die van een negentiende-eeuwse econoom en politicus. Het moderne betoog is voor een belangrijk deel een reactie op de 'consumptiemaatschappij' met haar ecologische en andere bedreigingen; een politiek-maatschappelijke visie die zich in de jaren zestig en zeventig ontwikkelde. Daarin was geen plaats voor armoede als probleem in de westerse wereld. Armoede mag dan weer een plaats op de politieke agenda hebben gekregen, de samenleving is sinds 1850 wel ingrijpend veranderd en dat geldt ook voor de visie op maatschappelijke problemen. Wat honderdvijftig jaar geleden de algemene heersende opvatting was, is nu vooral een onderstroom, die met een zekere regelmaat boven komt drijven.

In deze bijdrage zal getracht worden de actuele Leidse situatie in historisch perspectief te plaatsen. In de eerste plaats is het van belang in te gaan op de ontwikkeling van het begrip 'armoede' en de plaats die dit op de politiek-maatschappelijke agenda innam. Dit meer algemene verhaal wordt geïllustreerd met voorbeelden uit het Leidse. Daarna wordt de ontwikkeling van arm en rijk in Leiden geschetst, met een nadruk op arm. Ten slotte wordt aandacht besteed aan het Leidse gemeentebestuur van vooral de afgelopen vijftien jaar.

Kijk op armoede

WAT IS ARM?

Op het eerste gezicht is armoede een eenvoudig en helder begrip. Duidelijk is dat we daarbij in de eerste plaats aan de materiële positie van mensen moeten denken. Maar even duidelijk is dat er enorme verschillen zijn tussen de mensen die wij nu in Nederland arm noemen en de situatie van tallozen in de Derde Wereld, voor wie armoede direct levensbedreigend is. Zo is het natuurlijk ook met de situatie van de arme Leidenaren uit het midden van de negentiende eeuw en die van de Leidse arme anno 2002. De levensomstandigheden – en daarmee de levensverwachtingen – van het negentiende-eeuwse proletariaat lijken meer op de in de huidige Derde Wereld dan op die van zijn moderne stadgenoot. En misschien verschilde die materiële positie in absolute zin niet eens zoveel van de levensstandaard van een doorsnee bewoner – of zelfs vooraanstaand figuur – uit een vroeg-middeleeuwse nederzetting. Kortom, armoede is een uitermate relatief begrip.

Overigens moeten we vanuit deze relativering ook weer niet te licht denken over de situatie van de moderne arme. Uit het eerste Jaarrapport over armoede en sociale uitsluiting bleek onder andere dat er in Nederland ongeveer 22.000 huishoudens zijn die soms te weinig eten hebben. Zo'n 43.000 huishoudens nuttigen door geldgebrek niet dagelijks een warme maaltijd.⁶ Helaas zijn in het Leidse armoede-onderzoek dergelijke vragen niet gesteld en dus zijn de exacte aantallen niet bekend. Het lijkt een redelijke schatting om uit te gaan van respectievelijk ruim 200 en ongeveer 450 Leidse huishoudens. Vergeleken met de negentiende eeuw geen indrukwekkende aantallen, maar voor de twintigste-eeuwse werkelijkheid zijn ze schokkend genoeg. En waarschijnlijk zijn het er meer: de groeiende groep verschoepelingen die wij illegalen en uitgeprocedeerde vluchtelingen noemen, en waarvan er zelfs in Leiden velen afgesneden zijn van fundamentele voorzieningen, zijn in deze ramingen niet terug te vinden.

In de sociale wetenschappen gebruikt men verschillende manieren om armoede te bepalen en de omvang ervan te meten. Om te beginnen is er de 'harde' benadering, waarin geprobeerd wordt absolute definities met behulp van objectieve criteria te ontwikkelen, de *basic needs approach*.⁷ De Engelse traditie distantieerde zich hiervan en stelde niet een biologisch, maar

een maatschappelijk (cultuurgebonden) bestaansminimum centraal: het gaat om een maatschappelijk verdelingsvraagstuk en sociale ongelijkheid.

Zeker vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw valt een verschuiving waar te nemen van werken met een fysiek bestaansminimum naar een maatschappelijk bestaansminimum. Dan kan je nog een redelijk objectieve grens proberen te formuleren – zoals het bijstandsminimum of een afgeleide daarvan: een beleidsmatige definitie – of je kan uitgaan van een subjectieve benadering, waarin de burger zelf rapporteert over zijn of haar welvaartsgevoel. Deze laatste methode is uitgewerkt in de zogenaamde *Leyden Poverty Line*. In de rapporten 'Rondkomen in Leiden' I en II worden deze beide twee methoden gehanteerd. Daarnaast werd een derde methode doorgerkend, namelijk die van de OECDE-definitie van armoede.⁸ Deze (strengere) norm wordt vooral in internationale vergelijkingen gebruikt.⁹

Voor een historicus zijn dit allemaal lastige definities. Ze kennen allemaal hun beperkingen. Het is ook vrijwel ondoenlijk om op deze basis reeksen op te zetten over de periode 1850-2000, waarin 'de' ontwikkeling van 'de' armoede onder de Leidse bevolking in beeld wordt gebracht, zeker niet met historisch veranderende variabelen als een maatschappelijk, beleidsmatig of subjectief ervaren bestaansminimum. Wel zou men de ontwikkeling van de inkomensstructuur en daarmee van de maatschappelijke ongelijkheid in beeld kunnen brengen. Dat laatste laat zich dan enigszins objectiveren via bijvoorbeeld berekening van de Theil-coëfficiënt.¹⁰ Onderzoek naar de inkomensstructuur in Leiden over deze periode ontbreekt echter nog en de gegevens die er voor bepaalde momenten wel zijn,¹¹ zijn dermate verschillend van karakter dat een dergelijke exercitie op dit moment weinig zinvol lijkt.

Wanneer ik verderop in dit artikel inga op de ontwikkeling van de armoede in Leiden, dan zal ik daar vaak vrij kwalitatief op moeten ingaan, gebruikmakend van de soms meer, soms minder harde gegevens die her en der zijn te vinden (al is lang niet alles gepubliceerd). Als werkdefinitie ga ik er daarbij vanuit dat armoede slaat op een gebrek aan materiële middelen, vergeleken met de middelen waarover middenklassen en bovenlagen beschikken, waardoor de arme wordt belet voldoende of naar bevrediging te kunnen functioneren binnen de eigen samenleving. Daar zitten de nodige subjectieve elementen in, maar ook genoeg aangrijpingspunten om een ontwikkeling te schetsen.

MOREEL TEKORT

Voor de negentiende-eeuwer waren armoede en armen volstrekt normale begrippen en men kwam zelden tot bespiegelingen over definities, alleen over wie er wel of geen recht op bedeling had. Hoogstens bracht men (toen al) naar voren dat het in Nederland allemaal niet zo erg was, omdat het elders veel erger was. Sociale zekerheid was eenvoudig armenzorg en armoedebestrijding.

Het begrip ‘armen’ besloeg ook nog een grote, betrekkelijk amorfe groep en betrof eigenlijk iedereen onder het niveau van de middenstand en de geschoolde meesterknecht, voor zover deze tenminste volledig in hun behoeften konden voorzien. Gehandicapten, ouderen, werklozen, ongeschoolde fabrieksarbeiders en sjouwerlieden, ze werden allemaal tot die groep gerekend. Van al die mensen kon men verwachten dat ze op een of andere wijze wel eens of zelfs vaak een beroep zouden moeten doen op de bedeling. Het voornaamste onderscheid dat men maakte, was die tussen ‘gewone’ armen en de *pauvres honteux*, de ‘schaamarmen’, mensen uit de midden- en hogere groepen die tot armoede waren vervallen en die via geheime, hogere bedelingen min of meer binnen de eigen stand werden gehouden.

De armenzorg zelf was vooral gebaseerd op een mengsel van godsdienstig gedreven filantropie, de wens de eigen (religieuze) groep bijeen te houden en de angst voor de dreiging die van die armen uitging: de angst voor misdaad, opstand, rellen en besmettelijke ziekten, wat Bram de Swaan aanduidt met de “vier ruiters van de stedelijke apocalyps”.¹² Daarbij voegde zich, beginnend in de achttiende eeuw, maar vooral in de loop van de negentiende eeuw, het element van de potentiële bruikbaarheid: hun economische belang. Armen waren een last, maar zouden, mits goed aangepakt en opgevoed, ook kunnen bijdragen aan de maatschappelijke rijkdom. Armoede werd in eerste instantie gezien als een blijk van goddelijke voorzienigheid (of zelfs voorbeschikking) of als het gevolg van een moreel tekort. In de negentiende eeuw groeide echter ook het besef van dat sociale groepen afhankelijker van elkaar waren, dan men eerder geneigd was te geloven. Daardoor ging de maatschappelijke bovenlaag zich ook meer betrokken voelen.¹³

Een eerste spoor hiervan zien we terug in geschriften van de Leidse fabrikantenzoon Samuel le Poole, onder meer wanneer hij een beroep doet

op het “welbegrepen eigenbelang” van de fabrikanten om tot maatregelen tegen kinderarbeid te kunnen komen.

In ‘De Academiestad’ toont Klikspaan (J. Kneppelhout) echter hoe door hogere standen tegen Leidse armen kon worden aangekeken: “Het is een onderkomen ras, dat tot niets meer deugt.” “Baliekluivers”, “vuilnikken en lammeligen”, zijn kwalificaties die hij hen toevoegt. “Lanterfant en van die vermoeyenis uitrusten in de ontelbare kroegen, die het Leidsch gepeupel nog al weer meer ontzenuwen, ziedaar hun leven!”¹⁴ Drankmisbruik als moreel tekort dat tot armoede leidt of deze bestendigt, komt vaak terug. In zijn verdediging van kinderarbeid stelt A.H. Eigeman dat “niet de fabrieken de bakermatten zijn van ontucht”, maar dat “kroegen en huizen van ontucht, die als uit den grond verrijzen, feitelijk moord en vernieling bewerken”.¹⁵ Dergelijke uitspraken waren méér dan badinerend studentikoos geschrijf (Klikspaan) of een verdediging van een in het nauw gebrachte fabrikant (Eigeman). Ook de sociaal betrokken arts Coronel hekelde het jenevergebruik en meer in het algemeen verwijst hij naar de “zedelijke zwakte en onkunde” van de Leidse (textiel)arbeiders.¹⁶

Niet alle Leidenaren legden alles op het bordje van de armen zelf. De Leidse fabrikant Jan van Heukelom vond in ieder geval dat “ons werkvolk belasterd wordt, wanneer men steeds bij uitneemendheid op rekening van het Fabrieksvolk stelt al de ongebondenheid en liederlijkheid waarvan men gewaagt”. Ja, “onder de bestaande ongunstige omstandigheden mag hun lof gebragt worden voor hetgeen ze verrigten”. Hij dacht daarbij ongetwijfeld aan de lonen, die, erkende hij, “grauwzaam laag” waren. Als oprecht liberaal meende hij echter ook niets te kunnen doen aan die lage lonen; die werden immers door vraag en aanbod bepaald, “en hier te stede helaas slechts door het laatste”.¹⁷

Anderen, zoals Herman Zaalberg en Samuel le Poole, zagen een relatie tussen de ellende en het fenomeen kinderarbeid. Kinderarbeid putte de nieuwe generatie voortijdig uit en stond tegelijkertijd (zedelijke en intellectuele) ontwikkeling in de weg. Het morele tekort van de armen was daarmee in hun ogen niet alleen hun eigen schuld, al hekelden ook zij de “liefdeloosheid en onverschilligheid der ouders”.

Daarmee komen we op het gezinsleven van de armen, een belangrijk onderdeel van wat men vroeger onder zedelijkheid verstond. Daar zaten in

De 1e Haverstraat, gezien van Gere-
naar Kraaierstraat, omstreeks 1940.
Milikowski voerde zijn onderzoek vooral
in deze buurt uit. GAL, PV 4594-6.

de ogen van veel negentiende-eeuwers de tekortkomingen die de armoede veroorzaakten of bestendigden. “De vrouwen, vooral zij, die van jongs af aan het fabrieksleven gewoon waren, zijn slechte huismoeders”, schreef Coroneel, en daarin lag zijn inziens een belangrijke oorzaak voor de slechte toestand van de arbeidersklasse.¹⁸ De beweging om fabrieksarbeid van vrouwen tegen te gaan, zodat goede huismoeders het verval tot armoede tegen zouden gaan, was dan ook sterk. We zien dat bij Coroneel, maar opvallend is ook dat in de fabriek van Le Poole géén vrouwen werkten.

In dit kader is het niet vreemd dat men aan opvoeding van de arbeiders – en vooral de vrouwen – een belangrijke rol hechtte. In Leiden zijn op dit gebied al betrekkelijk vroeg concrete initiatieven genomen. Vanuit christelijk-

orthodoxe hoek begon mejuffrouw M.A. de Vriese in 1867 met haar volkswontwikkelingswerk voor fabrieksmeisjes. Vanuit meer vrijzinnige richting was het in de jaren negentig Emilie Knappert die zich daar in het bijzonder mee bezighield.¹⁹

Het element van het morele (of zedelijke) tekort en de noodzaak van begeleiding en opvoeding heeft nog lang een belangrijke rol gespeeld in de benadering van armoede. Het Maatschappelijk Werk is hier uit voortgekomen. Het betrof echter steeds sterker een specifieke groep, die men als “onmaatschappelijken” of “asocialen” zou aanduiden. Daarvoor werden in den lande zelfs speciale woonvoorzieningen getroffen. Zo werden in Leiden na de Tweede Wereldoorlog mensen die men gewone huurwoningen “ontoelaatbaar” achtte, ondergebracht in de “Caecilia-barakken”.²⁰ Die benadering is ook de achtergrond van het onderzoek dat de socioloog Milikowski eind jaren vijftig naar bewoners van de Leidse ‘krottenwijken’ uitvoerde. Dat onderzoek markeerde echter ook een breekpunt. Voor Milikowski had een dergelijk tekort geen verklarende waarde meer voor de armoede waarin deze ‘krotbewoners’ zich bevonden. In zijn proefschrift keerde hij zich tegen het gebruik van het “algemeen gangbare sociale gedrag” als toetssteen²¹ en (dus) tegen heropvoeding, omdat daarin altijd een levens- en maatschappijbeschouwing is geïntegreerd.²² Vanaf de tweede druk droeg dit proefschrift de bijna programmatische titel *Lof der onaangepastheid*.

Elementen van deze opvatting keren nog steeds regelmatig terug in de maatschappelijke discussie. De opmerkingen van raadslid Vlasveld over de schuldproblematiek, maar ook het pleidooi van minister Van Boxtel (D66) van Grote Steden Beleid in 2001 voor ‘bemoeizorg’ lijken hier in hoge mate op terug te vallen.

ARBEID

Naast de morele benadering, maar ook vaak ermee gecombineerd, bestond die, waarin het ging om de potentiële bruikbaarheid van de armen als arbeidskracht. Het idee dat armen best wat terug mochten doen voor hun ondersteuning, namelijk werken, is natuurlijk al veel ouder en werd voor het eerst in de zestiende eeuw op papier gezet.²³ Dit soort gedachten vermengden zich met ideeën over ‘verheffing’ van de armen en het economisch belang van de arbeidskracht.

Reeds in de patriottentijd bestond in Leiden een armhuis of werkhuis, dat overigens niet onder gemeentelijk bestuur stond, maar door directeur Bronkhuizen voor eigen rekening werd gedreven.²⁴ De gedachte dat men kinderen en ouderen beter aan het werk kon zetten dan veel geld aan armenzorg besteden, werd ook naar voren gebracht bij een subsidieverzoek van de Leidse ondernemers Van Geer en Wijn Nobel in 1841.²⁵ In 1852 werd in Leiden een echte stedelijke werkinrichting opgericht.²⁶

Het idee dat men de armen het best kon helpen door hen aan het werk te helpen, komt ook naar voren in andere werkverschaffingsinitiatieven. Dat kon incidenteel het geval zijn, bijvoorbeeld toen de Leidse Katoen Maatschappij De Heijder & Co. in 1897 in vlammen opging. Maar in de twintigste eeuw komen er steeds meer pleidooien voor werkverschaffingsprojecten ten bate van het algemeen nut. Ook de politieke vertegenwoordigers van de arbeidersbeweging, de SDAP en de CPH, deden meermalen voorstellen voor concrete, soms grote projecten. Richtte de SDAP zich daarbij op het dempen van grachten als het Levendaal en de Mare, de communist Knuttel wilde vooral werklozen inzetten bij de aanleg van een riolering in Leiden Noord en voor de aanleg van een groot park.²⁷ Uiteindelijk werden zo inderdaad het Levendaal gedempt (1935) en het Leidse Hout aangelegd (1929-1931). Het 'iets terugdoen voor de uitkering' ziet men meer terug in bijvoorbeeld de inzet van werklozen bij het ruimen van sneeuw in de winter, een klusje zonder perspectief op echt werk.²⁸

In de loop van der tijd ontstonden meer initiatieven die erop waren gericht armen werk te verschaffen (en ondernemers aan arbeidskrachten te helpen). Zo werd in 1906 in Leiden een arbeidsbeurs opgericht: Leiden was na Schiedam en Haarlem de derde gemeente in Nederland die iets dergelijks opzette.²⁹ Het katholieke kamerlid P.J.M. Aalberse speelde hierin een belangrijke rol. Aalberse was van 1901 tot 1903 wethouder in Leiden en is vooral bekend geworden als de minister onder wiens leiding vanaf 1918 veel sociale wetten tot stand kwamen. Werkloosheidsbestrijding werd zo een steeds belangrijker onderdeel van de armoedebestrijding; armoedebestrijding werd in belangrijke mate werkloosheidsbestrijding.

Die benadering had ook een pendant aan de inkomstenkant: er kwamen voor mensen die werkloos raakten speciale regelingen. Zo werd in 1909 in Leiden een werkloosheidsverzekering ingevoerd waarbij de gemeente samen-

werkte met de vakverenigingen. In 1916 kwam er een landelijk Werkloosheidsbesluit, waarmee werklozenzorg meer gestalte kreeg.³⁰

De relatieve zelfstandigheid waarmee het Leidse gemeentebestuur zijn werklozensteun kon uitvoeren, verdween toen in 1931 Leiden de rijkssteunregeling invoerde. Zelfstandigheid werd ingeleverd voor meer financiële steun aan de gemeente. Ook werkverschaffingsprojecten kwamen daarmee onder een directe controle van het Rijk. Leidse werklozen raakten daardoor wel een stuk verder van huis. De landelijke georganiseerde werkverschaffingsprojecten lagen vaak ver buiten de steden in het Westen en tewerkgestelden bleven in dat geval ook dagen van huis, ondergebracht in speciale kampementen.

De nadruk op arbeid om armoede te bestrijden, is ook terug te zien in de benadering van mensen met een handicap. Zo ontwikkelde de Stedelijke Werkinrichting zich steeds meer als een werkplaats voor mensen met een of andere handicap (terwijl het daarnaast gebruik werd als een instrument om de bereidheid tot werken van de bedeelde te toetsen). Voor bijzondere groepen gehandicapten, in eerste instantie blinden, werden speciale werkplaatsen opgericht.³¹

Arbeidsmarktbeleid in verschillende vormen is sindsdien een cruciaal onderdeel gebleven binnen het totale sociale beleid.

VAN ARME TOT UITKERINGSGERECHTIGDE

In deze ontwikkelingen is ook duidelijk te zien dat het beeld van 'de arme' als het ware vergruisde. De voorheen vrij amorphe groep viel uiteen in verschillende subgroepen: mensen die getroffen worden door werkloosheid, mensen die door een handicap niet kunnen werken, 'onmaatschappelijken'. En men ging nog meer speciale groepen en omstandigheden onderscheiden.

Zo werd men zich sterker bewust van een aparte positie van ouderen. Dat dit vóór 1900 niet zo vanzelfsprekend was, moge blijken onder meer blijken uit het feit dat het Minnehuis aan de Kaarsenmakersstraat (gebouwd in 1827 door de Hervormde Diaconie), heel lang niet alleen onderdak bood aan bejaarden, maar ook aan andere gebrekkigen, zwervers, daklozen en wezen.³² In de twintigste eeuw kwamen er diverse sociale verzekeringen, voor ouderen in eerste instantie via de Ouderdomswet (1919). Het zou

P.J.M. Aalberse. GAL, PV 46615.

echter wel tot na de Tweede Wereldoorlog duren eer er sprake zou zijn van een meer structurele en algemene ouderdomsvoorziening.

De Ouderdomswet was niet de enige sociale verzekering die in de eerste helft van de twintigste eeuw het licht zag. Het Werkloosheidsbesluit en de steunregelingen zijn al genoemd, en daarnaast was er de Ongevallenwet (1901), de Ziektewet (1913 en 1930) en de Kinderbijslagwet (1939). Al deze wetten betroffen mensen die voorheen via de armenzorg werden geholpen. Het aandeel van dergelijke voorzieningen binnen het totaal van de uitgaven aan armenzorg nam snel toe: ging in 1900 nog 100 procent via de armbesturen, in 1905 was dat al gedaald tot iets meer dan 60 procent en in 1935 was het nog maar een kwart!³³

Zo ruimden armenzorg en armoedebestrijding langzaam maar zeker het veld voor werkloosheidsbestrijding, sociale werkvoorziening, maatschappelijk werk en specifieke inkomensvoorzieningen. Na de Tweede Wereldoorlog werd de benaming 'armen' dan ook nauwelijks meer gebruikt.

Dat is ook goed te zien in de namen van de instellingen die zich met ondersteuning bezig houden, ook in Leiden. Was er oorspronkelijk een Burgerlijk Armbestuur voor de gemeentelijke ondersteuning, dat werd Gemeentelijke Commissie voor Maatschappelijk Hulpbetoon, waarna uiteindelijk, nog vóór de Tweede Wereldoorlog, de benaming Sociale Zaken werd ingevoerd. De Armenraad, in 1913 ingesteld om de armenzorg van kerkelijke en wereldlijke armbesturen op elkaar af te stemmen, werd in 1948 omgedoopt in Sociale Raad.

Als sluitstuk van deze ontwikkelingen kan men de Algemene Bijstandswet van 1963 zien. De materiële ondersteuning werd daarmee ook definitief uit de sfeer van particulier en vooral kerkelijk initiatief gehaald.³⁴

De Armenwet van 1854 had het primaat voor de armenzorg nog bij de kerkelijke instellingen gelegd. Thorbecke had daarmee op landelijk niveau een gevecht verloren, dat hij in 1848 in Leiden was aangegaan met het hervormde kerkbestuur in de beruchte kwestie rond het Huiszittenhuis. Het Leidse gemeentebestuur had toen zelfs de politie ingeschakeld om de door het kerkbestuur benoemde diakenen te verwijderen en zijn eigen kandidaten te installeren. Hoewel de strijd formeel om andere zaken ging, draaide deze kwestie eigenlijk om de vraag wie de zeggenschap over de armenzorg had: de kerk of de staat. Thorbecke moest als minister uiteindelijk bakzeil halen: de kerkgenootschappen kregen de eerste verantwoordelijkheid voor de opvang van armen (na de verantwoordelijkheid van de familie). De staat sprong pas in laatste instantie bij. Dat kerkelijk primaat was in 1912 nog eens bevestigd in een nieuwe Armenwet. "Het beginsel dat eerst de familie en daarna de kerk het aangewezen lichaam is, dat voor hare lidmaten zorgen moet, wordt door de verschillende armbesturen en diaconiën begrepen en gevolgd", meldde de Armenraad in 1925.³⁵

Steun via de kerk in de jaren dertig

Hoewel 'de steun' steeds meer via de overheid liep, nam de kerkelijke

armenzorg in de jaren dertig nog een belangrijke plaats in. Voormalige bewoners van de Haver- en Gortbuurt vertelden in 1978 over hun ervaringen:

Van de kerk kreeg je een broodje. Je moest wel naar de kerk geweest zijn. Want als je eerlijk geweest was om te zeggen dat je niet naar de kerk geweest was dan kreeg je dat broodje niet.

Er kwam ook nog eens een dominee bij ons en – bij ons zag het er altijd keurig uit, want ik heb er altijd verستeld van gestaan hoe netjes mijn moeder het toch maar kreeg – en die dominee zei dan dat het er prima uitzag en dat er eigenlijk geen hulp nodig was. “Zonder geld kan je ook gelukkig wezen”, zei die dan. Je zit met elf kinderen, en vader was werkloos en dan moet je gelukkig zijn! Terwijl hij zelf een prachtig huis bewoonde aan het Plantsoen. En voor hem was een broodje net zo duur als voor ons. Toen heeft hij ook nog een keertje kleren gebracht, maar we hebben het zo in de vodden gegoooid, zulke kleren waren dat! Dominee Punselie was dat!

De kerk gaf het niet weg. Denk je dat je een pakkie van de kerk kreeg? Je had meer de Vincentiusvereniging, een soort Katholiek Armenbestuur. Maar ja, die stuurde dan ook wel eens zo’n dame of heer om te controleren. Het moest wel heel erg nodig zijn, wilden ze dan wat krijgen. Ze keken gerust wat of de mensen aten. Als je aardappelen, groente en nog een stukje vlees erbij had dan kreeg je geen eens wat. Alleen brood zonder een schrapje boter, dan kreeg je wat.

(Met dank aan Agnes van Steen en Sjaak van der Velden.)

Toch was het belang van de ondersteuning vanuit de kerken ondertussen al sterk verminderd. De opzet van de Armenwet van 1854 was dan wel de overheid van dit terrein te weren, in de praktijk legde zij steeds meer geld op tafel, hetzij in de vorm van subsidiëring van “instellingen van weldadigheid”, hetzij door rechtstreekse ondersteuning. De diaconieën bleken steeds minder in staat de middelen voor de bedeling op te brengen en misten ook het vermogen om dit goed te organiseren.³⁶ Dit is een landelijk beeld, dat ook in Leiden te zien is. Gaven de Leidse Armbesturen in 1865 nog ruim f 41.000 uit (terwijl zij maar f 23.000 aan inkomsten ontvingen), in 1899 was dat minder dan f 8.000. Door het gemeentebestuur werd in dat laatste jaar ruim f 66.000 uitgegeven!³⁷ Deze praktijk van ‘dubbele’ bedeling, waarbij burgerlijke instellingen de te geringe bedelingen van de kerkelijke armenzorg aanvulden, was in tegenspraak met de Armenwet van 1854. Pas de Armenwet van 1912 maakte deze aanvulling wettelijk mogelijk.³⁸ Opval-

lend is dat men in Leiden pas veel later dan elders een Burgerlijk Armenbestuur heeft gevormd om deze aanvullende bedeling te organiseren. Lange tijd deed men het simpel met één gemeentebtenaar. Pas in 1920 werd zo'n Burgerlijk Armenbestuur samengesteld.³⁹ Eigenlijk waren de Burgerlijk Armbesturen zelfstandige instellingen, maar geleidelijk transformeerden ze tot gemeentelijke sociale diensten.

De band met de kerken bleef echter wel gehandhaafd: de burgerlijke armenzorg financierde dan wel het grootste deel van de ondersteuning, de diaconieën reikten de ondersteuning uit.⁴⁰ Zo bleef de band van de kerken met hun eigen armen in stand én bleef er nog steeds een koppeling tussen financiële nood en moraliteit.

De Algemene Bijstandswet doorbrak dat. Armoede was niet meer een zaak van eigen schuld of een moreel tekort en de ondersteuning was ook niet meer een zaak van liefdadigheid (de kerkelijke *charitas*), dus eigenlijk een gunst. Ondersteuning was een recht en de arme was daarmee een uitkeringsgerechtigde geworden. Dan verdwijnt ook het begrip armoede als een middel om omstandigheden in Nederland te beschrijven.⁴¹

MINIMA EN ECHTE MINIMA

Dat armoede uit het beeld verdween heeft natuurlijk ook veel te maken met de stijging van de levensstandaard vanaf ongeveer 1960. Het begrip leek voor velen gewoonweg niet meer toepasbaar op het moderne Nederland. De socioloog Romke van der Veen schreef in 1986 dat "‘echte’ armoede vrijwel niet meer voorkomt. Men spreekt nu over ‘relatieve deprivatie’, dat wil zeggen: sommige mensen zijn arm (gedepriveerd) in vergelijking met anderen die het beter hebben".⁴²

Toch stonden in de bundel waarin Van der Veen dit schreef ook bijdragen, met name van Godfried Engbersen, die uitgebreid ingingen op de zogenaamde 'nieuwe armoede', de "steeds nijper wordende problematiek van de minima".⁴³ De economische recessie die zich na 1973 inzette, had zich rond 1980 verdiept. Het pakket maatregelen waarmee de centrum-rechtse kabinetten na 1977 dit probleem te lijf gingen, had grote gevolgen voor de inkomens van de uitkeringsgerechtigden. In het bijzonder in de periode 1980-1985 kelderde hun koopkracht, terwijl de werkloosheid tegelijkertijd zeer sterk toenam. De indruk wordt wel eens gewekt dat sindsdien die koopkracht

enigszins verbeterd is, maar berekeningen van de econoom Bomhoff c.s. hebben aangetoond dat het werkelijk vrij besteedbare budget voor de minima tussen 1985 en 1996 met nog eens 20 à 25 procent is ingekrompen.⁴⁴

De financiële problemen werden in de vroege jaren tachtig wel erkend, maar men vermeed – vooral in de landelijke politiek – zorgvuldig het gebruik van het begrip armoede. In de periode 1981-1987 gingen de debatten over de “minima”, de “echte minima” en de “meerjarig echte minima”.⁴⁵ Voor deze groepen kwamen er speciale eenmalige uitkeringen. Op 5 november 1983 – het tweede jaar van deze uitkeringen – meldde het *Leidsch Dagblad* dat er op dat moment bij de Leidse Sociale Dienst zeventienduizend aanvragen waren ingediend voor zo’n eenmalige uitkering, en men verwachtte er nog meer. De Sociale Dienst had een speciaal team ingesteld om deze aanvragen te kunnen verwerken.⁴⁶

Ondertussen begonnen werklozen en andere uitkeringsgerechtigden ook in actie te komen. In Leiden gebeurde dat in 1983 onder andere in samenhang met de ambtenarenacties. Daarbij werden ruimschoots parallellen getrokken met de jaren dertig middels leuzen als “Van Agt een nieuwe Colijn, het menu zal weer vissenkoppen zijn”. Op de Haarlemmerstraat werd soep van aardappelschillen en dergelijke uitgedeeld.⁴⁷ Maar de acties in die jaren richtten zich niet alleen tegen de aantasting van de hoogte van de uitkering. Veel jonge mensen keerden zich daarnaast (en soms uitsluitend) tegen zaken als sollicitatieplicht of het arbeidsethos in het algemeen. Na korte tijd verloor deze beweging weer aan kracht en sindsdien resteren vooral groepen die zich richten op de belangen van één specifieke (maar zeer omvangrijke) groep onder de uitkeringsgerechtigden: de bijstandsmoeders of ‘Vrouwen in de Bijstand’.

Niet alleen actievoerende uitkeringsgerechtigden hadden het echter in de jaren tachtig onomwonden over armoede. Divosa, de vereniging van directeurs van sociale diensten, gebruikte de term. Het duidelijkst komt dat naar voren in de verschillende ‘minima zonder marges’-rapporten, die vanaf 1983 in opdracht van Divosa werden uitgebracht.⁴⁸ Ook het CNV publiceerde in 1989 een rapport over ‘Nieuwe armoede en het gemeentelijk minimebeleid’.⁴⁹ De gemeente Leiden kwam eveneens in 1989 met een actieprogramma voor de verbetering van de positie van kansarmen op de arbeidsmarkt met als titel ‘Leiden maakt werk van armoede’.⁵⁰ En ook in de pers verschenen vanaf

de jaren tachtig regelmatig rapportages waarin het onderwerp armoede aan de orde kwam.

Kortom, het is vooral de Rijksoverheid geweest die steeds heeft geprobeerd het begrip armoede te vermijden, terwijl vanuit vele kanten uitdrukkelijk werd geprobeerd de zaak op de politieke agenda te krijgen en bij naam te noemen. Pas met de Troonrede van 1995 werd deze koers verlaten.

Arm en rijk in Leiden

ARM IN LEIDEN...

Terloops is het al naar voren gebracht: de toestand van de Leidse armen in het midden van de negentiende eeuw was ronduit rampzalig. Wat dat betreft maakt het ook weinig uit of het gaat over de grote groep bedelden of over de vele fabrieksarbeiders. Deze groepen waren ook nauwelijks van elkaar te onderscheiden.⁵¹

De achtergrond van de armoede is ook duidelijk: er was sprake van een grote structurele werkloosheid. Naast de structurele werkloosheid waren er vormen van conjuncturele werkloosheid. In de eerste plaats de – veelal door de internationale ontwikkelingen bepaalde – goede en slechte jaren. Wanneer de conjunctuur daalde werden de meeste arbeiders eenvoudig ontslagen en vervoegden zij zich bij de armbesturen voor ondersteuning. Daarnaast waren er jaarlijkse seizoensinvloeden, ook in de industrie. De hoogste productie en verkoop door de dekenfabrieken lag vóór en in het najaar, daarna had iedereen zijn noodzakelijke nieuwe deken wel gekocht. Bouwvakkers raakten in de winter regelmatig ‘uitgevroren’. Dit soort seizoensschommelingen betekende in de negentiende eeuw simpelweg dat een (ongeschoolde) arbeider nooit zeker was van zijn looninkomen en regelmatig een beroep op de bedeling moest doen.

Nuchtere blaê

In 1864 publiceerde de sociaal-geneeskundige Coronel een artikel over de Leidse wolfabrieken en hun invloed op de gezondheid der arbeiders. Daarin ging hij ook in op andere aspecten dan louter de fabrieksarbeid. Een kleine greep:

Vele en wel de voornaamste soort van werklieden moeten zich, een groot deel van het jaar, met 2/3 of 1/2 der normale loonen vergenoegen, ja, in sommige vakken zelfs weken lang zonder werk lopen. Nu gebeurt het wel, dat men hen tijdelijk aan eene andere soort van werk plaatst, maar ook dan is hunne mindere vaardigheid in den ongewonen arbeid eene oorzaak van mindere verdiensten.

Daar tegenover staat het betrekkelijk dure stadsleven, dat voor den arbeider, van wien hier sprake is, des te duurder wordt, omdat hij zijne levensbehoef ten uit de kleine winkels – zoogenaamde borgwinkels – haalt en de huisvrouw niet veel zuinigheid of overleg kent [...] Het is ons gebleken, dat hij voor de meeste artikel 50 pCt. meer dan de burger, die in grootere winkels, à contant, zijne levensbehoef ten haalt, moet geven, ja, enkele 200 pCt. duurder moet betalen. En daarbij is, al wat hij daarvoor erlangt, het uitschot van den grooten winkel. Alleen het brood, dat hij eet, is van goede kwaliteit; al het andere is bijna oneetbaar, zoowel door de mindere deugdelijkheid der voedingstoffen, als door hare slechte toebereiding.

Aardappelen en meelspijzen, van de slechtste kwaliteit en slecht toebereid, is zijn dagelijksch voedsel. Het gebruik van vet en boter beperkt zich gewoonlijk tot een maximum van 1 ons per week voor een gezin van 5 leden. Het vleeschverbruik heeft alleen onder de meest verdienende gezinnen en dan als uitzondering plaats, en bepaalt zich dan tot 1 Nederlandsch pond “afval” van het rund, tegen 17½ cent, of van het kalf, als “nuchtere blaê” bekend.

(Bron: Coronel, ‘De Leidsche wolfabrieken’, 13.)

Maar ook wanneer men wel werk had, dan kon een gezin normaliter niet of nauwelijks rondkomen van het inkomen van één van de leden. In guldens uitgedrukt waren de lonen in Leiden misschien niet eens zo erg laag. Zo verdiende een Leidse textielarbeider meer dan zijn collega in Tilburg. Die kon echter zijn dagelijks menu aanvullen met wat hij zelf verbouwde op het kleine stukje grond waarover hij veelal beschikte. In Leiden was daar geen sprake van. Tegelijkertijd lag het prijsniveau hier ook hoger.⁵²

Bovendien betaalden de Leidse armen veel meer voor hun levensbehoef ten dan de rijken. Zij kochten hun levensbehoef ten in kleine buurtwinkels – de zogenaamde ‘borgwinkels’ – waar zij ‘op de lat’ konden kopen, op kortlopend krediet. Volgens Coronel betekende dit dat zij voor de meeste artikelen 50 procent (soms zelfs 200 procent) meer betaalden dan in de grote ‘dure’ winkels, waar contant moest worden betaald.⁵³ Verschuldiging is dan ook al

een oude problematiek onder de armen. Deze praktijk bleef tot ver in de twintigste eeuw bestaan, al is niet zo duidelijk hoeveel duurder de laagste inkomens daardoor in de jaren twintig en dertig uit waren.

De voeding was slecht. Aardappelen met azijn, dat was doorgaans de warme maaltijd, af en toe aangevuld met een scharretje. Illustratief is de gemiddelde lengte van de rekrut uit Leidse arbeiderskringen rond 1860. Gemiddeld waren deze Leidse 19-jarigen 1,57 meter lang (de grens voor afkeuring!) en dat was bijzonder klein. Tijdgenoten weten dat vaak aan het feit dat men al als kind aan het werk moest in de fabriek, tegenwoordig zien we het vooral als gevolg van slechte voeding tijdens de jeugd.

In de tweede helft van de negentiende eeuw ging het economisch beter met Leiden. Het aantal bedeeden nam dan ook af, in het bijzonder na 1890. Werde voordien steeds zo'n 8 procent van de bevolking permanent bedeed, in 1899 was dit tot ongeveer 5 procent gedaald. Het aantal tijdelijk bedeeden daalde nog scherper: van ongeveer 15 procent naar eveneens 5 procent.⁵⁴ Dat wijst er ook op dat er structureel het een en andere veranderde binnen de Leidse economie, in de zin dat het seizoenskarakter zwakker werd. Nader onderzoek lijkt hier op zijn plaats.

Ook de levensstandaard van de arbeiders steeg. Dat laatste kwam echter niet doordat de lonen (of uitkeringen) stegen. De daling van de voedselprijzen was daarvoor verantwoordelijk.⁵⁵ Wat dat betreft bleven die voedselprijzen dus net zo bepalend, als zij in preïndustrieel Leiden waren geweest,⁵⁶ alleen met het verschil dat deze ontwikkeling in het laatste kwart van de negentiende eeuw gunstig was voor de armen. De achtergrond van deze prijsdaling wordt gevormd door structurele veranderingen in de landbouw, zowel in Nederland als internationaal.⁵⁷

Het een en ander wil zeker niet zeggen dat de situatie in Leiden echt rooskleurig werd. Dessens en Ruigrok onderzochten de ontwikkeling van de lonen en prijzen in die periode. Zij kwamen uiteindelijk tot de conclusie dat "Het levenspeil van de Leidse fabrieksarbeiders/sters [...] beneden het levenspeil van de fabrieksarbeiders in andere steden gelegen [moet] hebben."⁵⁸ Een indicatie voor de voortdurende ellende biedt het onderzoek naar de gezondheidstoestand van kinderen in een drietal Leidse scholen in 1905. Van de 1.456 onderzochte kinderen bleek 75 procent een afwijking te vertonen. Afgezien van allerlei ziekten en handicaps bleek de helft van de kinderen

Het Galgewater met het pand 'Liefdewerk Oud Papier'. Deze rooms-katholieke organisatie haalde oud papier op om aan sociaal werk te doen. GAL, PV 30602.

ondervoedings-, verwaarlozings- en uitputtingsverschijnselen te vertonen. Het rapport van de Leidse artsen kreeg landelijke aandacht en het socialis-
tische dagblad *Het Volk* noemde Leiden een “Moordhol”.⁵⁹

De werkloosheid had in Leiden nog steeds een sterk structureel karakter. Dat werd ook zichtbaar in de jaren twintig, toen deze in Leiden relatief sterk steeg. Tijdens het hoogtepunt van de werkloosheid in de jaren dertig was deze in Leiden niet echt groter dan elders, maar vervolgens bleek het verschijnsel hier wel veel hardnekkiger: een aanwijzing voor het structurele karakter ervan.⁶⁰ Eén oorzaak is waarschijnlijk dat de textielnijverheid zich in de negentiende eeuw dan wel aardig had hersteld van het dieptepunt van rond 1800, maar toch nooit meer die positie veroverde die ze ooit had

ingenomen. Tegen de Twentse en Tilburgse concurrentie bleek men uiteindelijk niet of nauwelijks opgewassen.

De Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Holland dacht in 1947 dat deze situatie wel gunstig was. De Economisch-technologische dienst van de Kamer stelde dat “de neergang van de Leidse textielindustrie tot op zekere hoogte ertoe mede heeft gewerkt, dat een gunstig arbeidsaanbod ontstond [...]. Een gunstig arbeidsaanbod in dubbel zin, n.l. een ruime arbeidsmarkt tegen betrekkelijk lage lonen.”⁶¹

Deze ruime arbeidsmarkt verdween in de jaren vijftig, zoals ze in heel Nederland verdween. Via de geleide loonpolitiek werden de lonen in heel Nederland echter nog lang laag gehouden. Dat zou pas na 1960 veranderen, maar ook toen stegen niet alle lonen even snel. In het bijzonder in de krimpende, maar in Leiden nog lange tijd omvangrijke textiel- en confectie-industrie bleven de lonen “extreem laag”, zoals een rapport van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten uit 1971 meldde.⁶² Datzelfde rapport stelt met betrekking tot de inkomensontwikkeling tot 1965 vast dat “Leiden [...] ten opzichte van alle gewestgemeenten zowel als Nederland het laagste gemiddelde inkomen [heeft en had]. Bovendien was het tempo waarin dit inkomen zich ontwikkelde laag, zodat de achterstand ten opzichte van de meeste gewestgemeenten en Nederland alleen nog maar groter werd.”⁶³

... RIJK(ER) DE (BINNEN)STAD UIT

Deze verpaupering van Leiden werd echter niet louter en alleen bepaald door het achterblijven van lonen of uitkeringen. Nog sterker dan elders was er in Leiden sprake van een trek van de meer draagkrachtigen uit de centrum-gemeente naar de randgemeenten.⁶⁴

Dat Leiden voor de meer welgestelden geen aantrekkelijke stad was om zich te vestigen en dat rijkere Leidenaren naar buiten de stad trokken, was geen nieuw fenomeen. Toen de Leidse gemeenteraad in 1880 discussieerde over het al dan niet bouwen van herenhuizen in het Plantsoen, betoogde het raadslid Cock: “Leiden is geen stad, waar men voor zijn plezier gaat wonen.” Burgemeester De Laat de Kanter verdedigde het voorstel, door er op te wijzen dat verschillende (welgestelde) families juist van vestiging in Leiden hadden afgezien, omdat er voor hen geen geschikte woningen waren.⁶⁵ De herenhuizen in het Plantsoen werden uiteindelijk gebouwd en trokken

Het Plantsoen omstreeks 1900, met op de achtergrond huizen van de Haver- en Gortbuurt. GAL, PV 31310-17.

de beoogde doelgroep. Maar vooral de nabije plattelandsgemeente Oegstgeest, waar particuliere maatschappijen in het begin van deze eeuw begonnen met de aanleg van villaparken zoals het Wilhelminapark, vormde een steeds aantrekkelijker alternatief. Daar vestigden zich veel welgestelden die dan wel voor zaken of voor de universiteit in Leiden moesten zijn, maar niet graag direct naast stoomfabrieken of krottenwijken wilden wonen. In de jaren dertig verschenen ook binnen de Leidse grenzen aparte nieuwbouwwijken voor middenklasse en hoger (bijvoorbeeld de Burgemeesters- en Professoren-

wijk), maar de trek van de hogere inkomensgroepen naar de randgemeenten bleef klaarblijkelijk bijzonder sterk.

Na de Eerste Wereldoorlog zag de stad een nieuw soort trek uit de oude binnenstad. Na een wat aarzelend begin zag ook Leiden de nodige arbeidersorganisaties verschijnen. Naast vak- en politieke organisaties behoorden daartoe ook consumentencoöperaties én woningbouwverenigingen. Was het verzorgen van betere huisvesting voor arbeiders eerst een zaak van hogere standen en armenbesturen geweest, de Woningwet van 1901 maakte subsidiëring van woningbouwverenigingen mogelijk. Na de Eerste Wereldoorlog kwamen die subsidies ook los en dan verschijnen nieuwe, betere arbeiderswijken buiten de singels, met name De Kooi en Tuinstad-Staalwijk. De huren in de sociale sector lagen echter wel hoger dan die in de oude binnenstad en deze nieuwbouw werd dan ook vooral benut door de beter geschoolde en hoger betaalden lagen binnen de arbeidersklasse. De gemeente zag zich in 1923 dan ook genoodzaakt een eigen woningstichting op te richten om ook (een deel van) de laagste inkomensgroepen aan een wat betere huisvesting te helpen. Maar de meeste laagbetaalde en/of van steun afhankelijke Leidenaars bleven achter in de krottenwijken in de binnenstad, zoals De Camp, rond de Bouwelouwensteeg, de Oranjestraat en omgeving en de Haver- en Gortbuurt. Die wijken vormden het onderzoeks- en werkgebied van Miliowski.

Het patroon van verhuizen door groepen die zich sociaal-economisch net boven de laagste groepen bevonden naar nieuwbouwwijken met sociale woningbouw, was na de Tweede Wereldoorlog meer dan eens opnieuw waar te nemen. In 1970 bleek dat naast de binnenstad vooral Leiden-Noord (inclusief De Kooi, ooit een buurt voor de arbeiderselite) bewoond werd door mensen met de laagste inkomens.⁶⁶ Het effect van alle nieuwbouw rond en binnen Leiden met de bijbehorende verhuisbewegingen was in ieder geval dat er niet alleen een ruimtelijk-fysieke verdeling tussen de meer welgestelden en de rest plaats vond, maar dat zoiets ook plaatsvond binnen de lagere inkomensgroepen. Ook wat dat betreft verdween de amorfe massa van armen.

STRUCTURELE VERANDERINGEN

Sinds ongeveer 1970 is er heel veel veranderd in Leiden. De industrie, die

tot dan toe Leiden domineerde, is vrijwel geheel verdwenen. Eerst ruimden de textiel- en conservenindustrie het veld, rond 1980 gevolgd door de grootste bedrijfstak, de metaalnijverheid. De Leidse economie drijft nu vooral op onderwijs, zorg, dienstverlening en hightechindustrie. De verandering van industrie naar dienstverlening en dergelijke heeft zich vooral in de periode 1970-1983 voltrokken.⁶⁷

Voor en tijdens deze overgang deed zich nog een verandering voor. Tijdens de periode van gespannen arbeidsmarkt in de jaren zestig zagen veel Leidenaars de kans hun positie te verbeteren en lieten de laagste functies voor wat zij waren. Deze functies werden gedeeltelijk opgevuld door de werving van zogenaamde gastarbeiders, vooral uit Marokko en in mindere mate uit Turkije.⁶⁸ In de jaren tachtig volgde de gezinshereniging. Ongeveer 5½ procent van de Leidse bevolking is nu van Turkse of Marokkaanse afkomst.⁶⁹

Een belangrijk probleem bij de overgang van industrie naar dienstverlening en dergelijke was natuurlijk dat de generaties (zowel de autochtonen als allochtonen) die zich georiënteerd hadden op een toekomst in de industrie zich nu moesten bewegen op een totaal andere arbeidsmarkt. In dezelfde periode steeg de werkloosheid langzaam maar zeker, om in het midden van de jaren tachtig ineens vreselijk te pieken. In 1987 was het werkloosheidspercentage gestegen tot ongeveer 15. Daarna is de werkgelegenheid echter duidelijk weer verbeterd. Lag de werkloosheid eind jaren tachtig boven het landelijk niveau, in 1997 bleek ze met 7,84 procent onder het landelijk gemiddelde te zitten.⁷⁰ Wat betreft de werkgelegenheid is de situatie nu veel beter dan in de meeste andere middelgrote en grote gemeenten, in tegenstelling tot vroeger. Economen wijzen in dit verband op het adequaat inspelen op veranderingen, vooral waar het gaat om de ontwikkelingen op het gebied van de hightechindustrie.⁷¹

Daar staat dan wel tegenover dat de langdurige werkloosheid relatief sterk is toegenomen. In 1975 was nog slechts 13,1 procent van de werklozen langer dan een jaar ingeschreven bij het arbeidsbureau, in 1976 was dat al 21,5 procent⁷² en in 1989 zelfs 43 procent.⁷³ Anno 1997 had tweederde van de klanten van de sociale dienst langer dan een jaar een bijstandsuitkering, meer dan eenderde zelfs langer dan vier jaar.⁷⁴ Hierbij moet dan nog aangetekend worden dat Leiden relatief succesvol is bij het aan het werk helpen van langdurig werklozen.

In dezelfde periode is de inkomensopbouw in Leiden veranderd. Zo is het gemiddelde inkomen relatief toegenomen. Dat bleek ook uit het buurten-onderzoek dat eind 1997 door het *NRC-Handelsblad* werd gehouden. Hoewel De Camp behoorde tot een van de buurten met de meest ongunstige inkomensontwikkelingen in Nederland,⁷⁵ blijkt Leiden als geheel zeer goed te scoren. Met Den Bosch, Deventer en Almere kende Leiden de grootste inkomensstijging in de periode 1989-1994, ruim 15 procent. Wat betreft het besteedbare inkomen per inkomensontvanger nam Leiden in 1998 de 228e plaats in van de 538 gemeenten en binnen de groep van 25 grootste gemeenten zelfs de vijfde.⁷⁶ Een heel andere positie dan dertig jaar eerder.

Ook de verdeling binnen de inkomensopbouw is veranderd. Bekijkt men de inkomensonderzoeken uit de jaren zeventig, dan is duidelijk dat de inkomensopbouw in Leiden eenzijdig helde naar de onderkant.⁷⁷ De recente onderzoeken laten een ander beeld zien. Nog steeds kunnen grote groepen arm genoemd worden: volgens de 'beleidsmatige' definitie is dat 17 à 22 procent,⁷⁸ volgens de *Leyden Poverty Line* ongeveer 22 procent. Dit percentage is tussen 1996 en 1999 niet significant veranderd. Vergelijken met heel Nederland kent Leiden nog steeds een oververtegenwoordiging aan de onderkant van de inkomenspiramide, maar minder sterk dan voorheen. Tegelijkertijd bleek dat 44 procent van de bevolking een inkomen heeft van meer dan twee keer dit sociaal minimum. In 1996 uitte dit zich in een duidelijke tweetoppigheid in de inkomensverdeling en ook in 1999 kwam deze naar voren, al had de 'subtop' zich meer verplaatst van de lage naar de hoge inkomens. Hoe dan ook, de inkomenspiramide leunt veel minder naar de arme kant dan vroeger en naast een grote groep armen kent Leiden nu een behoorlijk grote groep mensen die er financieel behoorlijk goed voorstaan. De stad is minder eenzijdig geworden, maar dat betekent ook een zekere tweedeling in de Leidse samenleving.

Dat laatste komt waarschijnlijk ook tot uitdrukking in de ontwikkeling van de OECD-standaard voor armoede. In 1996 was 6 procent van de huishoudens (dat zijn ongeveer 3.000 huishoudens) arm volgens deze strenge norm. In 1999 was dit gegroeid tot 9 procent! De onderzoekers merkten op: "Dat betekent dat het verschil tussen arm en rijk groter wordt, maar het hoeft niet te betekenen, dat er in absolute termen meer armen zijn bijgekomen." Zij lieten het een en ander verder buiten beschouwing.⁷⁹

ARM EN RIJK BINNEN LEIDEN

Dat er meer welgestelden in Leiden wonen, komt niet alleen door de relatief gunstige economische ontwikkeling van de laatste jaren. Leiden is ook een aantrekkelijker plek geworden voor beter betaalden om zich te vestigen of om er na afronding van een opleiding te blijven wonen. Enerzijds is de stad aantrekkelijk gelegen binnen de Randstad, bijvoorbeeld voor tweeverdieners waarvan de een in Amsterdam werkt en de ander in Den Haag of Rotterdam. Anderzijds is er sinds het eind van de jaren zeventig meer en aantrekkelijker gebouwd voor de hogere inkomensgroepen, in het bijzonder op het Waardeiland, in de Merenwijk en delen van de Stevenshof. Ook zijn diverse gesloten fabrieken omgebouwd tot gebouwen met aantrekkelijke, maar dure koop- en huurappartementen. Blijkens het eerder genoemde onderzoek van het *NRC-Handelsblad* staat het Waardeiland op een zevende plaats van de Nederlandse buurten met de hoogste gemiddelde inkomens.⁸⁰ De Zijlwijk-Zuid (Merenwijk) is de op een na beste buurt (het Waardeiland is tiende).⁸¹ Dat twee Leidse buurten tot de tien 'beste' van Nederland horen, zou dertig jaar geleden ondenkbaar zijn geweest. Minstens zo opvallend is dat slechts één Leidse buurt, Haagweg-Zuid, ruim onder het gemiddelde scoort, maar "op geen stukken na bij de slechtste honderd van de onderzochte buurten".⁸²

Goed en slecht in dit *NRC*-onderzoek had niet alleen betrekking op armoede en welstand, maar mede op het totale voorzieningenniveau in de buurt.⁸³ Daarin is in de jaren tachtig en negentig behoorlijk geïnvesteerd in het kader van achtereenvolgens Stadsvernieuwing, Sociale Vernieuwing en Grote Steden Beleid. Interessant is het om te kijken naar de verdeling van inkomens, werkgelegenheid en dergelijke over de stad.

Het eerder genoemde Haagweg-Zuid blijkt dan de wijk met het laagste gemiddelde inkomen met ongeveer 80 procent van het gemiddelde Leidse inkomen en het Waardeiland kent inderdaad het hoogste met circa 157 procent van het gemiddelde.⁸⁴ Maar er vallen grotere gebieden te onderscheiden op basis van inkomensverschillen. De laagste inkomens vindt men vooral in Leiden-Noord (Noorderkwartier, De Kooi en Groenord), de aangrenzende Slaaghwijk en Zeeheldenbuurt en in Leiden-Zuid-West (uitgezonderd Fortuinwijk-Zuid en Coebel). Hoewel de inkomenssituatie in de voormalige arbeiderswijken in de binnenstad niet overal echt florissant is, springen zij er nauwelijks uit. Hoge inkomens treft men – behalve op het Waardeiland –

vooral aan in de Raadsherenbuurt, een groot deel van de Burgemeesters- en Professorenwijk en in verschillende buurten in de Merenwijk (Zijlwijk, Leedewijk).

Binnen de arme wijken vinden we ook de hoogste percentages aan van mensen met een uitkering, inclusief de AOW-uitkering.⁸⁵ Werkloosheid is het grootst in wederom Noorderkwartier, De Kooi, Slaaghwijk en Haagweg-Zuid, maar ook in de Hoge Mors en het Houtkwartier. Opvallend is dat in Leiden-Noord, Zuid-West en de Slaaghwijk ook de grootste groepen allochtonen van Turkse, Marokkaanse, en Surinaams/Antilliaanse afkomst (vooral Slaaghwijk) wonen, terwijl in de Slaaghwijk ook nog een groot deel van de bevolking afkomstig is uit andere niet-westerse landen (waaronder vluchtelingen). Stedelijk tellen deze vier groepen nog geen 16 procent van de bevolking, in het Noorderkwartier en Haagweg-Zuid is dat rond de 29 procent, in de Slaaghwijk bijna 40 procent.⁸⁶ Deze groepen hebben gemiddeld lagere inkomens dan de 'autochtonen' en de meestal goed betaalde westerse allochtonen,⁸⁷ terwijl de werkloosheid onder Leidenaren van Turkse en Marokkaanse afkomst veel hoger is dan onder alle andere groepen.

De 'rijkste' wijken vallen niet alleen op door de vele hoge inkomens, maar ook doordat de middeninkomens veel minder vertegenwoordigd zijn. Dat geldt het sterkst voor Waardeiland en Raadsherenbuurt, waar slechts een kwart daartoe gerekend kan worden. Stedelijk is dat 42 procent. En natuurlijk zijn ze 'wit': op het Waardeiland en in de Burgemeesterswijk woont één Marokkaan, in het hele Boerhaavedistrict (waar de Raadsherenbuurt bij hoort) in totaal vijf.

We zien in deze ruimtelijke verdeling van arm en rijk over Leiden de effecten van de woningbouwontwikkeling en de stadsvernieuwing. De stadsvernieuwing maakte in de jaren zeventig en tachtig definitief een eind aan de krottenwijken in de binnenstad. Tijdens dat proces vertrokken al veel binnenstadsbewoners naar Slaaghwijk, Zuid-West, later ook naar de Stevenshof. Vergelijkbare processen hebben ook vanuit andere wijken dergelijke stromen op gang gebracht. De relatief goedkope woningen in Noord en Zuid-West vormden voor de minst draagkrachtigen, waaronder veel allochtonen, het voornaamste perspectief voor een betaalbare woning. De nieuwe, dure koopwoningen in delen van de Merenwijk en op het Waardeiland boden een aantrekkelijke vestigingsplek voor de rijkeren, terwijl in de wijken

De Schoenerwal in Zijlwijk-Zuid: een van de beste wijken van Nederland, 1978.
Foto: J.W.C. Postel. GAL, PV 6765-2.

die in het interbellum waren gebouwd voor de meer gegoeden de oude middenklassegeneratie werd afgelost door een nieuwe.

PROBLEMEN EN RISICO'S ANNO 2000

De onderzoekers van 'Rondkomen in Leiden' hebben de bijzondere positie van allochtonen binnen de groep armen in Leiden niet nader bekeken. Wel zijn zij verder op zoek gegaan naar die groepen die het zwaarder hebben, en hebben zij bijzondere problemen in kaart gebracht.

Duidelijk is dat ouderen die niet over een behoorlijk aanvullend pensioen beschikken in meerderheid als (beleidsmatig) arm zijn aan te wijzen. Het aandeel armen binnen deze groep bleek zelfs fors gestegen tussen 1996 en 1999, namelijk van 59 tot 77 procent. Opvallend is echter dat de subjectieve armoede (*Leyden Poverty Line*) niet gestegen is, integendeel zelfs! Een daling van de subjectieve armoede zien we overigens in de gehele groep van mensen met een inkomen tussen de 110 en 125 procent van het sociaal minimum en de onderzoekers veronderstellen dat dit komt door de uitbreiding van het armoedebeleid in die jaren.⁸⁸

Een andere groep die er 'objectief' op achteruit lijkt te zijn gegaan, is die van de (echt)paren met kinderen en een laag inkomen. Vielen zij in 1996 nog in minderheid onder deze definitie van arm, in 1999 was dit 71 procent. In tegenstelling tot de 65-plussers ervaren deze ook hun situatie als verslechterd: de objectieve en subjectieve methode leveren dezelfde cijfers en ontwikkeling op. Dat betekent dat het verschil met éénoudergezinnen met kinderen en een laag inkomen kleiner is geworden. Meer nog dan de ouderen zaten de éénoudergezinnen in 1996 in de knel (78 procent arm). Die situatie is niet verbeterd en meer nog dan in 1996 ervaren zij zich ook als arm: 89 procent! De absolute omvang van deze groepen binnen de Leidse bevolking is wel wat gedaald. Bij elkaar tellen de groepen ouderen, éénoudergezinnen en (echt)paren met kinderen, allen met lage inkomens, ongeveer zeventuizend Leidse huishoudens (circa 12 procent van de huishoudens).

Een van de grootste problemen vormen de schulden. Wat dat betreft is er weinig veranderd sinds de dagen van Coronel. De borgwinkels zijn dan wel verdwenen en geen middenstander (voor zover deze er nog zijn) schrijft nog op de lat, maar kopen op krediet is gebleven. Via postorderbedrijven maar ook in gewone winkels worden op afbetaling duurzame gebruiksgoederen en kleren aangeschaft, die men voor het moderne leven noodzakelijk acht. Eén op de zes Leidse huishoudens met een laag inkomen heeft goederen op afbetaling gekocht, een – statistisch overig niet significante – stijging vergeleken met 1996. Gemiddeld loste men in 1999 ongeveer *f* 75 per maand af, een – wel significante – daling sinds 1996. Mocht dat er gunstig uit lijken te zien, daarnaast hebben veel arme huishoudens nog grote schulden, namelijk één op de drie, gemiddeld voor *f* 7.000. Een kwart van hen heeft een schuld die groter is dan *f* 10.000. Deze aantallen en bedragen zijn vergeleken met 1996 fiks gestegen. De meeste huishoudens zijn deze schulden al aan het afbetalen, wat betekent dat ze daaraan in doorsnee *f* 200 kwijt zijn, ongeveer 12 procent van hun inkomen, en dat dus bovenop de andere vaste lasten.

Een vraag die velen bezig hield, was of er in Leiden sprake was van een zogenaamde 'armoedeval'. Dat is de situatie waarin mensen wanneer zij – vooral doordat zij betaald werk vinden – wel in inkomen vooruitgaan, maar waarin deze verbetering ongedaan wordt gemaakt doordat deze mensen bepaalde toeslagen kwijtraken (uit minimabeleid, huursubsidie of via

kwijtschelding). Deze vraag is vooral van belang in het kader van het arbeidsmarktbeleid, dat zo'n belangrijke plaats had gekregen binnen (of in plaats van) de oude armoedebestrijding. De vrees bestaat dat door deze armoedeval werklozen onvoldoende prikkel (in modern Nederlands *incentive*) krijgen om werk te aanvaarden. Inderdaad bleek deze armoedeval op te treden, in het bijzonder voor alleenstaanden. De belangrijkste 'boosdoener' in het geheel bleek daarbij de huursubsidie te zijn, een landelijke regeling waar de lokale overheid geen invloed op heeft.

Ook is onderzocht of een laag inkomen leidt tot een lage sociale en maatschappelijke participatie. Huishoudens uit de laagste inkomensklasse blijken minder vaak contacten buitenshuis te hebben met vrienden en bekenden, familie en burens dan anderen. De onderzoekers wijzen daarbij echter ook op andere factoren naast het inkomen. Gemene deler in beide onderzoeken blijkt het opleidingsniveau en de psychische gezondheid. De conclusie van de onderzoekers is dan ook dat die factoren van groter belang zijn dan een laag inkomen op zich.

Bij deze nuancering wil ik echter de kanttekening te plaatsen dat deze zaken nauw met elkaar samenhangen. Lage opleiding en laag inkomen vallen vaak samen, terwijl de laagst opgeleiden ook oververtegenwoordigd zijn onder de werklozen. Werklozen hebben ook vaker allerlei malaiseklachten, zo meldde de Leidse arts Spruit in 1983. Door de sociale druk die het werkloos zijn niet accepteert, en door het ontbreken van een toekomstperspectief, is de werkloze als het ware gedoemd tot het opzetten van een begrafenisgezicht, zo lichtte zij indertijd haar onderzoek toe.⁸⁹ Een deelnemer aan een stadsgesprek over armoede in 1996 schetste de houding van haar omgeving tegenover mensen zoals haar als volgt: "Eén van de grote problemen bij armoede is het onbegrip van de omgeving. Niet echt kunnen meedoen, waarbij je – als je dat wel wilt – bijna moreel verplicht bent om je financiële handel en wandel op tafel te leggen."⁹⁰

Hoe dan ook, er lijkt hier sprake van een tot op zekere hoogte samenhangend complex, dat enerzijds tot de financiële problemen leidt en anderzijds tot een groter risico op sociaal isolement.

Naast sociale participatie gaat het ook om maatschappelijk participatie in de zin van gebruik van voorzieningen als bibliotheek, bioscoop, zwembad of culturele instellingen. Ook hiervan maken mensen uit de laagste inkomens-

groep minder gebruik. Het verschil lijkt echter minder groot dan bij de boven beschreven sociale contacten. Vooral hoge woonlasten, een laag opleidingsniveau en het hebben van kinderen blijken het bezoek aan dergelijke voorzieningen negatief te beïnvloeden.

Veel Leidenaren zijn opgegroeid in een omgeving met relatieve of keiharde armoede en dat geldt al voor vele generaties. Overdracht van armoede van generatie op generatie valt in Nederland moeilijk hard te maken, concludeerde een aantal Rotterdamse sociologen.⁹¹ Zij merkten echter ook op dat er wel duidelijke risicogroepen zijn, namelijk etnische minderheden, één-oudergezinnen en gezinnen met een langdurig werkloze kostwinner. De voorwaarde voor die overdracht is volgens hen dat die armoede zich langer voordoet in een huishouden en/of de leefomgeving van het huishouden.⁹² Het lijkt erop dat aan die voorwaarde voor de genoemde risicogroepen wordt voldaan en dat maakt de huidige armoedeproblematiek des te pregnanter.

Armoede en de buurt

Dat mensen zonder werk of met een laag inkomen minder vaak contact hebben met de buurt en familie, zoals uit de rapporten 'Rondkomen in Leiden' blijkt, is opvallend. In het verleden boden juist familie en burens de armen hulp in de strijd om het bestaan: zij vormden het vangnet. Althans, dat wordt vaak naar voren gebracht. Pot verklaart dat voor de negentiende eeuw vooral uit het gegeven dat in de nauwe stegen van Leiden vaak iedereen in dezelfde behoeftige omstandigheden verkeerde. Hij haalt ook Le Francq van Berkheij aan, die stelde dat deze buurtsolidariteit in zijn tijd (de achttiende eeuw) was afgenomen door de voortdurende werkloosheid. Het is maar de vraag of de buurt inderdaad dit soort zaken kan opvangen, zeker op lange termijn. Van verschillende kanten is ook gewezen op het destructieve effect van langdurige werkloosheid en armoede op dergelijk gemeenschapsgevoel.

Oral history-onderzoek over buurtbeleven en de crisis van de jaren dertig leverde weliswaar veel algemene opmerkingen over de sociale samenhang binnen de buurten op, maar weinig concrete voorbeelden van wederzijdse ondersteuning. Deze lijkt zich ook beperkt te hebben tussen de naaste burens. Ook bleek dat er verschillen waren in de aard van de sociale relaties tussen de Haver- en Gortbuurt (een oude binnenstadsvolksbuurt) en De Kooi (de nieuwe arbeiderswijk): in de laatste speelden organisaties een veel belangrijker rol om sociale contacten te onderhouden: de politieke partij, de woningbouwvereniging, de vakbond, de toneel- of sportvereniging etcetera. Formele sociale relaties werden belangrijker dan de traditionele informele relaties (buurt en familie). Informele buurtcontacten werden ook minder frequent omdat de Woningwetwoningen groter werden en vaak een

Protestactie Bijstandsvrouwen, 1986:
'tippelen' in de bijstandszone. Foto:
Wim Lamboo. GAL, PV 38916-7.

tuinje of balkon hadden: men hoefde niet meer op straat voor de deur te zitten, zoals in de oude binnenstad. Voor velen werd het verschijnsel 'straatleven' juist ook een kenmerk van asociaal gedrag. Een nette arbeider zat niet op de stoep met z'n buurman een biertje te drinken.

Voor al bij het verdwijnen van de sterke verzuiling heeft ook een aantal van de formele relaties weer aan betekenis ingeboet. De politieke partij, vakbond en woningbouwvereniging hebben een grote karakterwijziging ondergaan en hebben hun betekenis als sociaal bindmiddel verloren.

Ten slotte concentreren lage inkomens zich weliswaar in bepaalde wijken, maar is er vrijwel geen sprake meer van straten en stegen met alleen maar mensen in dezelfde ellendige omstandigheden.

(G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 225-226.)

Leids beleid

Fragmentarisch is hierboven aandacht besteed aan het gemeentelijk beleid rond armoede, armenzorg en werkloosheid. In dit bestek is het onmogelijk daar een goed onderbouwd of volledig overzicht van te geven. Dergelijke zaken hebben wel vaak op de politieke agenda gestaan, al werd daar steeds weer op een andere manier invulling aangegeven. In deze eeuw zijn daarbij van belang geweest de inbreng van katholieke politici als Aalberse en natuurlijk de komst van de verschillende linkse partijen, voor welke dergelijke zaken tot de voornaamste programmapunten hoorden. De SDAP en haar opvolger de PvdA heeft lang haar stempel gedrukt op het gemeentelijk beleid, terwijl GroenLinks, de opvolger van PSP, CPN en PPR, de afgelopen twaalf jaar de portefeuille Sociale Zaken beheerde. GroenLinkser Laurier heeft⁹³ zelfs een zekere landelijke faam opgebouwd op dit gebied. De aandacht in de Leidse politiek voor dit onderwerp komt dan ook niet echt uit de lucht vallen. Maar, zeker waar het gaat om het beleid rond de bijstand, was de gemeente lange tijd gebonden aan uitvoering van rijksbeleid.

WOONLASTEN EN INKOMENSPOLITIEK

Een belangrijk aandachtspunt vanuit de sociaal-democratische beweging was het huisvestingsbeleid. Goede en betaalbare huisvesting voor arbeiders was vanaf het begin een belangrijk programmapunt. Die inzet heeft men in Leiden ook vastgehouden. Weliswaar leidde de stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig tot grote huurverhogingen, aan de andere kant bleef de nadruk liggen op sociale woningbouw, voor zover rijksregelingen dat mogelijk maakten. Voor privatisering van het woningbezit door verkoop van corporatiewoningen aan bewoners voelde het Leidse stadsbestuur weinig. Het resultaat is dat Leiden beschikt over een relatief grote voorraad woningen goedkope woningen. De Regionale Inkomens Effectrapportage van de FNV uit 1995 wees erop dat mede daardoor Leiden voor de minima een van de gemeenten was met de laagste woonlasten.⁹⁴ In 1997 bereikte wethouder Van Rij (PvdA) ook overeenstemming met de woningbouwverenigingen over een beperking van de maximale huurverhoging.

Dat is voor velen in tegenspraak met de regelmatige vaststellingen van bijvoorbeeld de Consumentenbond dat Leiden een dure gemeente is om te

wonen. Dat heeft echter te maken met een ander aspect van de woonlasten, namelijk de gemeentelijke belastingen. Via die belastingen doet Leiden aan een verkapte vorm van inkomenspolitiek.

Het impliciete uitgangspunt daarbij is dat de rijkere in duurdere (koop)-huizen wonen en de armere burgers in goedkope (huur)woningen. Belangrijkste onderdelen van de gemeentelijke heffingen zijn de Afvalstoffenheffing, die als vast bedrag per huishouden wordt geheven, en de Onroerende Zaakbelasting (OZB), die afhankelijk is van de waarde van het huis. Door de Afvalstoffenheffing laag te houden en de kosten van de afvalverwerking en inzameling te dekken uit de OZB wordt de meeste belasting betaald door bewoners en eigenaren van dure huizen.

Deze benadering heeft wel ter discussie gestaan. In het begin van de jaren negentig stegen de kosten voor de verwerking van afval zeer snel. Bij veel partijen in de Leidse gemeenteraad bestond geen bereidheid dit hele bedrag door te berekenen in de OZB. Aan de ene kant vonden diverse raadsleden het principe 'de vervuiler betaalt' belangrijker dan 'de sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen'. Aan de andere kant vonden velen de OZB te hoog, vooral voor de middengroepen. Op een gegeven moment wilde slechts een enkeling vasthouden aan het doorrekenen van de afvalkosten in de OZB. Wel werd onderscheid gemaakt tussen één- en meerpersoonshuishoudens: de financiële positie van alleenstaanden was namelijk duidelijk slechter.

In 1996 bleek echter dat vasthouden aan de bestaande verdeelsleutel zou leiden tot hogere lasten voor de goedkoopste woningen en lastenverlichting voor de dure. Er werd een nieuwe belastingmix gemaakt, waarbij de Afvalstoffenheffing weer verder werd teruggebracht. Uiteindelijk keerde alleen de VVD zich nadrukkelijk tegen deze belastingmix.⁹⁵ Kortom, met een aarzeling in de periode 1990-1994 koos de Leidse gemeenteraad voor een verkapte vorm van inkomenspolitiek, waarbij de laagste inkomens gespaard werden.

Tegelijkertijd werden in de loop der tijd de mogelijkheden om kwijschelding te verlenen voor dergelijke heffingen verruimd. Leiden zit daarmee praktisch op de grens van de wettelijke mogelijkheden. Overigens steunde ook de VVD deze verruiming en mede door de inzet van de toenmalige VVD-leider Geertsema werden ook de kwijscheldingsmogelijkheden bij het Hoogheemraadschap van Rijnland in 1997 uitgebreid.

SOCIALE ZAKEN, ARBEIDSMARKT-
EN MINIMABELEID

Zoals boven al aangegeven schroomde de gemeente Leiden niet al in 1989 het begrip armoede te gebruiken bij de presentatie van haar arbeidsmarkt-beleid. Uitstroom naar werk was en is een belangrijke pijler onder het Leidse beleid, waarbij prioriteit werd gegeven aan langdurig werklozen, vrouwen en etnische minderheden. In het collegeprogramma voor de periode 1994-1998 noemden PvdA, D66, GroenLinks en CDA daarvoor ook concrete streefcijfers. Deze waren in de loop van 1997 gehaald.⁹⁶

Maar uitstroombeleid was niet zaligmakend. In het begin van de jaren negentig werd de vraag gesteld wat men moest met de zogenaamde 'Blijvers in de Bijstand'. Het ging het daarbij vooral om sociale en maatschappelijke participatie. Het begrip armoede werd in dit kader echter niet of nauwelijks gebruikt, al ging men wel in op de moeilijke financiële positie van deze groep. Consequentie van de gedachtevorming hierover was dat in het collegeprogramma van 1994 een uitbreiding van het budget voor minimabeleid werd opgenomen.

Vanuit de gemeenteraad was ondertussen in 1990 al een initiatief genomen op dit gebied. De raadsleden Peeters (GroenLinks) en Kruijt (CDA) kwamen met een voorstel voor een kortingskaart, de zogenaamde 'Sleutelpas'. Men was echter zeer huiverig voor stigmatisering en deze Sleutelpas zou ook beschikbaar moeten zijn voor andere burgers. De minima zouden deze pas dan voor een veel lager bedrag kunnen kopen. De Sleutelpas is echter nooit aangeslagen. Een voorstel van wethouder Laurier (GroenLinks) in 1995 om de pas om te zetten in een minimapas kreeg onvoldoende steun in de raad. Daarom kwam hij met een voorstel, waarbij minima via Sociale Zaken geld terug konden krijgen voor openbaar vervoer, lidmaatschappen van sportverenigingen, cursussen, sociaal-cultureel activiteiten en een weekje op vakantie met bepaalde ideële organisaties. Dit voorstel viel wel in goede aarde en toen het pakket in 1996 een succes bleek, werd het ook uitgebreid. Al spoedig bleek men zoveel gebruik te maken van de mogelijkheden dat er veel meer geld aan werd uitgegeven dan was begroot. In de tussentijd keerde de gemeente ook nog eens een koudetoeslag uit (kosten ruim vier ton) gefinancierd uit de eigen reserve. In tegenstelling tot andere gemeenten hoefden cliënten van Sociale Zaken in Leiden deze toeslag niet aan te vragen.⁹⁷

Bezetting van het gebouw van de Sociale Dienst, Langebrug 60, door uitkeringsgerechtigden, 1985. Foto: Wim Lamboo. GAL, PV 21810-3.

Naast deze maatregelen, die sowieso uit eigen middelen moeten worden betaald, is er het beleid rond de reguliere uitkeringen en de Bijzondere Bijstand. Van belang hierbij was de invoering van de Nieuwe Algemene Bijstandswet (NABW) per 1 januari 1996. Door deze NABW kregen gemeenten meer speelruimte voor eigen beleid. Werd voor die tijd alles door het Rijk ingevuld, voortaan kon de gemeente binnen bepaalde marges zelf veel bepalen. Zo koos Leiden ervoor de beruchte voordeurdelerskortingen en de schoolverlaterskorting af te schaffen. In Leiden zijn dan ook veel mensen er financieel op vooruitgegaan met de NABW.

Ook schafte Leiden het 'drempelbedrag' in de Bijzondere Bijstand af. Voorheen kreeg men pas bijzondere uitgaven vergoed, voor zover dat op jaarbasis boven de f 186 kwam. Met het afschaffen van dit drempelbedrag ontvingen minima niet alleen meer geld, maar werd ook een belangrijke psychologische drempel geslecht. Het een en ander ging gepaard met intensivering van de voorlichting. De effecten zijn duidelijk. Hield Leiden – net als alle andere gemeenten – vroeger geld over van wat men van het Rijk voor Bijzondere Bijstand ontving, nu ontstonden overschrijdingen. In 1996 was dat al een half miljoen gulden, in 1997 ruim een miljoen.

Opvallend is dat deze tekorten nauwelijks tot kritiek in de gemeenteraad hebben geleid. Integendeel, de meerderheid toonde zich zeer tevreden en vroeg zich vooral af hoe men de middelen zou kunnen vinden om dit succesvolle beleid voort te zetten of zelfs uit te breiden. Daarom werd in juli 1997 een raadsconferentie gehouden. De meeste suggesties uit die conferentie werden verwerkt in de begroting voor 1998. Daarin werd een uitbreiding van drie miljoen gulden voor dergelijk beleid vastgesteld, bovenop de extra middelen waartoe het Rijk ondertussen besloten had. Alleen de vvd had hierop kritiek. Naast de zorg om de gemeentelijke belastingen en de hoogte van de ozb, meende deze partij dat met dergelijk beleid uiteindelijk de uitstroom naar werk belemmerd wordt. De voornaamste andere critici – met een geheel andere insteek – vond men bij de Socialistische Partij. Deze partij achtte dergelijk beleid niet meer dan een doekje voor het bloeden.

Het voert te ver op alle concrete maatregelen in te gaan die vooral sinds 1994 op dit gebied zijn genomen. Uitgangspunt bij het beleid was tot de rand van de wettelijke mogelijkheden te gaan. Conflicten met het Rijk (rond anonieme tips) of de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (inzake betaling van banenpoolers) werden niet uit de weggegaan. Voor de Leidse vvd, die dergelijk beleid tot ongeveer 1997 zonder veel voorbehoud steunde, ging wethouder Laurier zelfs wel eens over het randje.

Interessant in dit verband is echter vooral dat sociaal beleid weer nadrukkelijk een onderwerp van politieke discussie op lokaal niveau is geworden. De gemeente is weer meer dan een uitvoerder van rijksregelingen en ook over de plaatselijke sociale politiek kan de kiezer nu een uitspraak doen. Keerzijde daarvan is dat de situatie voor uitkeringsgerechtigden per gemeente kan verschillen. Voor de Leidse politiek is dat geen reden om niet te kiezen voor een eigen, ruimhartige invulling.

Toen in 1995/1996 'armoede' weer een duidelijke plaats kreeg op de politieke agenda, reageerden verschillende hulpverleners in Leiden met de nodige scepsis. Zij vreesden dat die aandacht wel weer zou wegebben. Anno 2002 kan worden vastgesteld dat armoede(bestrijding) minder centraal in de politieke discussies staat. Het woord armoede of armoedebestrijding komt niet eens meer voor in de verkiezingsprogramma's van cda en d66 voor de raadsverkiezingen van 2002. Alleen PvdA, GroenLinks en sp pleitten voor nieuwe maatregelen om de minima ook financieel te ondersteunen (inclusief

reparatie van de armoedeval). De meeste aandacht gaat echter toch weer uit naar toeleiding tot de arbeidsmarkt (inclusief bestrijding van de armoedeval), waarbij duidelijk verschillen bestaan over de benadering van de betreffende groepen in de samenleving.⁹⁸

Conclusies

Uit deze beschouwing kan een aantal conclusies getrokken worden. In de eerste plaats kunnen we vaststellen dat armen of minima altijd een groot deel van de Leidse bevolking hebben gevormd. Waarschijnlijk heeft de inkomensverdeling in Leiden de afgelopen honderdvijftig jaar steeds een grote piek bij de laagste inkomensgroepen gekend. Alles wijst erop dat Leiden wat dat betreft ongunstig afstak bij de rest van Nederland. Lange tijd heeft dit samengehangen met de grote structurele werkloosheid in Leiden en het belang van de bedrijfstak die traditioneel met lage lonen werkte, de textielnijverheid. Armoede is nooit weggeweest uit Leiden en heeft het leven van grote groepen beheerst. Tegelijkertijd hebben beter gesitueerden vaak hun heil gezocht in de randgemeenten, waardoor het verpauperde karakter van Leiden versterkt werd.

Pas in de laatste twintig jaar zijn grote veranderingen in deze situatie opgetreden. Enerzijds heeft dat te maken met structurele veranderingen in de Leidse economische structuur, anderzijds met het feit dat Leiden ook voor hogere inkomens een aantrekkelijker vestigingsplaats is geworden. Er is echter een grote minderheid in Leiden gebleven die in een financieel penibele situatie verkeert, welke zeker als armoede aan te duiden valt. De verschillen binnen de Leidse bevolking lijken groter te zijn geworden, in die zin dat de bevolking minder eenzijdig bestaat uit mensen met een laag inkomen, maar daarnaast een grote groep mensen met een hoger inkomen telt. Er kan zelfs gesproken worden van een zekere tweedeling binnen de bevolking. Over de afstand tussen de hoogste en laagste inkomensklassen in Leiden, kunnen we echter niets zeggen.

Opvallend daarbij is wel dat de allerlaagste groep van de inkomenspiramide in 1999 ongeveer even groot is als die in 1899 was: de bedeelden vormden in 1899 een ongeveer even grote groep binnen de Leidse bevolking als de mensen die in 1999 onder de OECD-definitie van armoede vielen.

Verder kunnen we vaststellen dat er nog steeds wijken zijn die duidelijk

meer lage inkomens tellen dan anderen, alleen hebben deze zich verplaatst van de oude binnenstadswijken naar vooral Leiden-Noord en (een groot deel van) Zuid-West. De achtergrond van deze verschuiving wordt gevormd door verhuisbewegingen ten gevolge van nieuwbouw, stadsvernieuwing en de beschikbaarheid van goedkope woningen.

Het begrip armoede is door een aantal redenen in de afgelopen honderd jaar langzaam uit beeld verdwenen. Voor een belangrijk deel komt dat, doordat de voorheen vrij ongedifferentieerde en grote groep armen beleidsmatig uiteengerafeld is. Voor specifieke groepen (ouderen, gehandicapten, werklozen, 'onmaatschappelijken') werd specifiek beleid ontwikkeld. Daarbij speelt de verschuiving van godsdienstig geïnspireerde filantropie naar het nuttig inzetten van potentiële arbeidskracht een belangrijke rol, c.q. het bestrijden van werkloosheid. Van belang is evenzeer dat daarbij de nadruk op het persoonlijke morele tekort plaats maakte voor een bewustzijn van maatschappelijke samenhang.

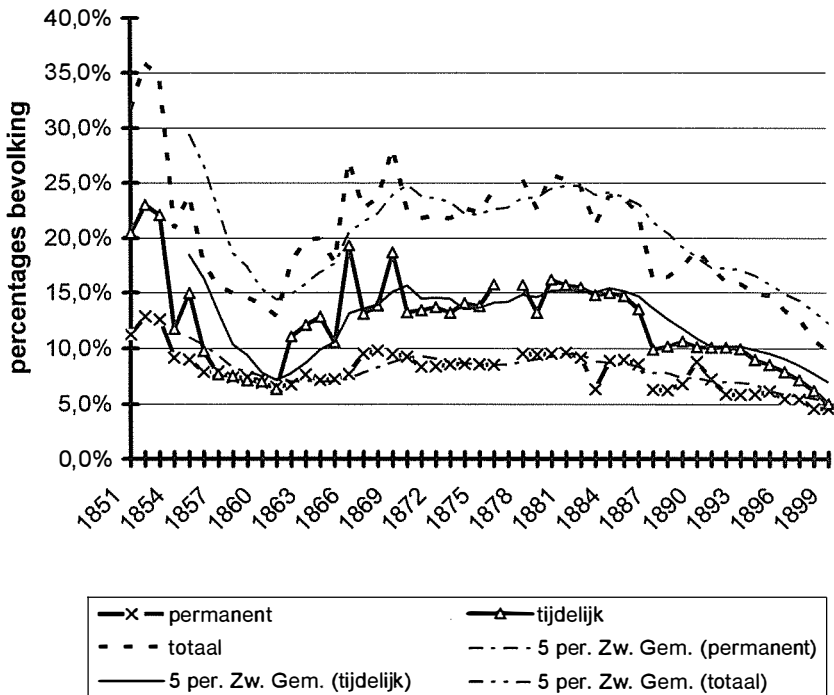
Ten slotte verdween het begrip 'armoede' schijnbaar definitief met de introductie van de Bijstandswet en de ontwikkeling van de welvaart vanaf de jaren zestig. Echte armoede bestond alleen nog als historische categorie of in de Derde Wereld, in Nederland was alleen sprake van 'relatieve deprivatie'.

Toch verdween het begrip niet geheel uit beeld. Niet alleen linkse wetenschappers, journalisten en actievoerders, maar ook de lokale overheden (waaronder de Leidse) bleven het begrip gebruiken, vaker vanaf het midden van de jaren tachtig. Weliswaar speelde het begrip op zich geen hoofdrol in de Leidse beleidsontwikkeling, toch bleef de aandacht voor de betreffende groepen aanwezig. Reeds voordat landelijk armoede op de agenda werd geplaatst, werd het Leidse beleid op dit gebied uitgebreid. Leiden reageerde niet op de Troonrede van 1995 of bisschop Muskens, men liep erop vooruit. Wel stimuleerde de toegenomen landelijke aandacht het draagvlak voor vergaande maatregelen op het gebied van armoedebestrijding.

Creëren van en toeleiden naar betaald werk is naast een sociaal beleid gericht op lage woonlasten, kwijtschelding van schulden en toelagen voor minima een belangrijk onderdeel van het totale beleid op dit gebied gebleven. Rond 2000 drong dit arbeidsmarktaspect de inkomensondersteuning weer wat naar de achtergrond.

Arme huishoudens in Leiden volgens verschillende definities				
Definitie	1996		1999	
	Procent	Absoluut	Procent	Absoluut
OECD	6%	3.000	9%	4.500
Beleidsmatig:				
- grens 110% sociaal minimum	17%	9.000	16%	8.000
- grens 125% sociaal minimum	22%	12.000	22%	12.000
Leyden Poverty Line (wn 0,5)	24%	13.000	22%	12.000
<i>(N.B.: alleen de verandering bij de OECD-norm is statistisch significant)</i>				

Bedeelden in Leiden 1851 - 1899

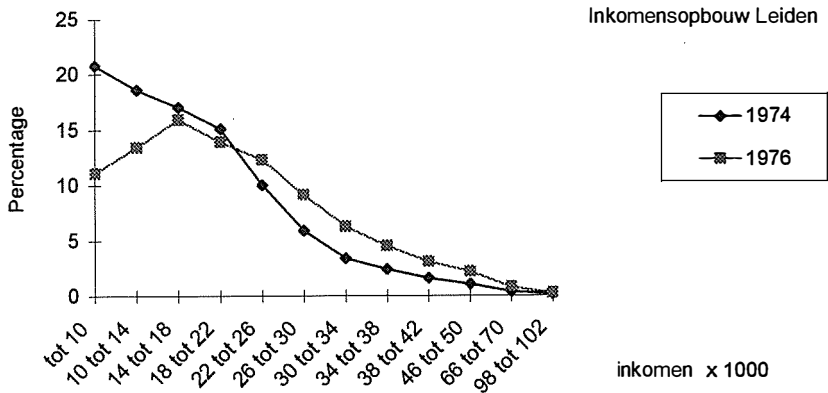
Figuur 1: Ontwikkeling bedeling 1851 - 1899

INKOMENS PER INKOMENSONTVANGER IN LEIDEN, per wijk bekeken: De elf wijken met het laagste gemiddelde inkomen							
Wijk (totaal 51 wijken)		Gem. inkomen x 1000	Perc. Leids gemiddelde	Aandeel lage inkomens	Aandeel hoge inkomens	Aandeel midden- inkomens	Percentage met uitkering
Haagweg-Zuid	ZW	27,1	80,42%	50	7	43	29
Noorderkwartier	Noord	27,4	81,31%	49	8	43	25
Kooi	Noord	27,8	82,49%	50	7	43	25
Haagweg-Noord	ZW	28,6	84,87%	49	9	42	24
Transvaal	(Mors)	28,9	85,76%	41	10	49	14
Fortuinwijk-Noord	ZW	29	86,05%	46	9	45	22
Groenoord	Noord	29,8	88,43%	43	10	47	19
Zeeheldenbuurt		29,8	88,43%	42	11	47	19
Gasthuiswijk	ZW	29,9	88,72%	46	14	40	25
Slaaghwijk	Merenwijk	30	89,02%	43	13	44	29
Oude Mors	Binnenstad	30	89,02%	43	15	42	16
Leiden		33,7	100%	38	20	42	16

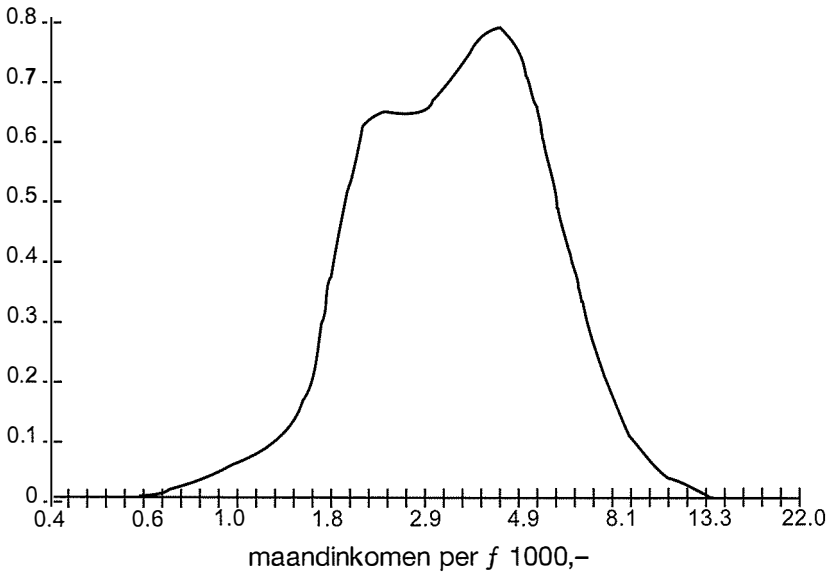
INKOMENS PER INKOMENSONTVANGER IN LEIDEN, per wijk bekeken:

De tien wijken met het hoogste gemiddelde inkomen

Wijk (totaal 51 wijken)		Gem. inkomen x 1000	Perc. Leids gemiddelde	Aandeel lage inkomens	Aandeel hoge inkomens	Aandeel midden- inkomens	Percentage met uitkering
Waardeiland		53	157,27%	20	54	26	0
Raadsherenbuurt	Boerhave	47,8	141,84%	22	51	27	8
Zijlwijk-Zuid	Merenwijk	46,4	137,69%	24	43	33	9
Leedewijk-Noord	Merenwijk	44,9	133,23%	23	42	35	10
Burgemeesterswijk	Burg/Prof	42,7	126,71%	34	41	25	10
Leedewijk-Zuid	Merenwijk	42,3	125,52%	25	42	33	12
Pesthuiswijk		42	124,63%	0	44	56	0
Zijlwijk-Noord	Merenwijk	41,9	124,33%	29	38	33	15
Professorenwijk Oost	Burg/Prof- wijk	40,4	119,88%	26	31	43	7
Vreewijk	ZW	39,5	117,21%	35	31	34	12
Leiden		33,7	100%	38	20	42	16

Figuur 2: Inkomensopbouw in Leiden, 1974 en 1976

Figuur 3: Tweekoppige inkomensverdeling 1996

Noten

1. De auteur is sociaal-economisch historicus, gespecialiseerd in Leidse geschiedenis. Daarnaast was hij in de periode 1992-1997 als bestuursmedewerker van respectievelijk de wethouders De la Mar en Laurier betrokken bij de ontwikkeling van het Leidse armoedebeleid.
2. M. Minkman, B.M.S. van Praag, *Rondkomen in Leiden. De verdeling van armoede en welvaart* (Den Haag 1996).
3. *Handelingen Gemeenteraad*, tweede helft 1996, verslag raadsvergadering 5 november 1996, p. 271, 272 (Gemeentearchief Leiden).
4. Verslag Raadscommissie voor Werkgelegenheid, Sociale Zaken en Wijkbeheer (wsw), 14 november 1996 (Gem. Leiden Bidoc).
5. S. Vissering, *Handboek van praktische staathuishoudkunde* 1 (Amsterdam 1860) 356.
6. Samengevat in: *Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, De andere kant van Nederland: voortgangsnota, nieuwe stappen tegen stille armoede en sociale uitsluiting* (Den Haag 1997) 68 e.v.
7. Dit en volgende grotendeels gebaseerd op Godfried Engbersen, 'Inkomenshervreiding en de smalle marges van de minima', in: Kees Schuyt en Romke van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Leiden/Antwerpen 1986) 129 e.v.
8. Deze gaat uit van het mediaan inkomen, dat wil zeggen dat de helft van de bevolking minder en de andere helft méér inkomen heeft dan dit inkomen. Vervolgens noemt de OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) een ieder die minder dan de helft van de mediaan ontvangt arm.
9. Zie voor het gebruik van deze methoden: Minkman en Van Praag, *Rondkomen in Leiden*, dan wel D. de Graaf, E. Mot en J. Muskens, *Rondkomen in Leiden* 11 (Amsterdam 2000).
10. Zie het gebruik daarvan in D.J. Noordam, 'Paupers en plutocraten in Leiden in de vroegmoderne tijd', *Jaarboek voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2000* (Leiden 2001) 31 e.v.
11. Inclusief de berekening van een Theil-coëfficiënt voor de jaren 1974 en 1976 in: 'De

- personele inkomensverdelingen in de gemeente Leiden in 1976', *Mededelingen Bureau Statistiek Gemeente Leiden 1981* (Leiden 1981).
12. A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1990) 132.
 13. Ibidem, 257-258.
 14. Klikspaan, *Studentenleven* 1 (aug. 1841 - febr. 1844) (Leiden 1861) 32.
 15. A.H. Eigeman, 'Philanthropie en nijverheid', *De Nederlandsche Industrieel* (27 maart 1870) 6.
 16. S. Sr. Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde, tevens orgaan der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* 8 (1864) 14-15.
 17. Conceptantwoord door J. van Heukelom op vragen van S. Coronel, d.d. 4 november 1863, in: *Familiearchief* (Siegenbeek) Van Heukelom, 136 (Gemeentearchief Leiden).
 18. Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken', 15.
 19. Zie hiervoor: Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 35 e.v.
 20. H.Ph. Milikowski, *Van woningnood tot sociale sanering. Praktische richtlijnen naar aanleiding van een sociografisch buurtenonderzoek te Leiden* (Assen 1956) 26.
 21. H.Ph. Milikowski, *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid. Tevens een bijdrage tot de discussie over probleemgezinnen* (Arnhem 1961) 213.
 22. Ibidem, 230.
 23. Marije Groos en Ed van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij. Zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn in Leiden* (Leiden 2001) 15.
 24. 'Journaal der Reize van den agent van nationale oeconomie der Bataafsche Republiek (Ao 1800)', *Tijdschrift voor staathuiskunde en statistiek* 19 (Zwolle 1860) 137 e.v.
 25. Notulen v&w 1841 II, f. 2v en 39v, inclusief bijlagen (Gemeentearchief Leiden).
 26. Zie daarvoor: Jaap Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden 1997) 21 e.v.
 27. Cor Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden 2001) 128, 133, 134.
 28. Ibidem, 124.
 29. Zie: Rob Arnoldus, 'Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden, 1903-1909', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1993 (Leiden 1993) 134-155.
 30. Dit en de volgende alinea is gebaseerd op: Denise Bouwens en Astrid Kreischer, 'Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werkloosheid in de gemeente Leiden, 1929-1939', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1992 (Leiden 1992) 130-163.
 31. Zie hiervoor Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen*.
 32. Groos en Van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij*, 26, 35.

33. M.H.D. van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas, ca. 1800-2000. Een historische erfenis', in: R. van der Bie en P. Dehning, *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving, (ca) 1800-1999* (Amsterdam 1999) 169.
34. Zie ook: Radboud Engbersen en Thijs Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding (1945-1990). Een retorische studie* (Leiden/Antwerpen 1991) 59-86.
35. Jaarverslag Armenraad over 1925, 24 (Gemeentearchief Leiden).
36. Van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas', 163 e.v.
37. Cijfers gebaseerd op gemeenteverslagen 1851-1899 en verzameld door L. Konincks in het kader van een werkcollege economische geschiedenis aan de Universiteit Leiden uit 1976-1977 onder leiding van H. de Vries.
38. Van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas', 165.
39. Annie Versprille, 'De maatschappelijke zorg', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 178.
40. Van Leeuwen, 'Armenzorg en charitas', 165.
41. Engbersen en Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding*, 126.
42. Romke van der Veen, 'De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat', in: Schuyt en Van der Veen, *De verdeelde samenleving*, 15.
43. Engbersen, 'Inkomensherverdeling', 140.
44. NYFER Sociaal Forum, 0-nummer, november 1996. NYFER staat voor Nijenrode Forum for Economic Research. Het instituut werpt zich op als alternatief voor het Planbureau.
45. Engbersen en Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding*, 164 e.v.
46. *Leidsch Dagblad*, 5 november 1983.
47. Daar nam de schrijver dezes persoonlijk aan deel. Het gebruik van termen uit de sfeer van de 'oude' armoede voor de 'nieuwe' armoede was zeer gebruikelijk, zie ook Engbersen en Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding*.
48. G. Oude Engberink, *Nieuw onderzoek naar de financiële situatie van de sociale minima. De balans drie jaar later* (Rotterdam 1987) (Gem. Leiden Bidoc 5 v 66).
49. J.J. van Dijk, *Nieuwe armoede en het gemeentelijk minimabeleid. Onderzoeksrapport cmv-afdeling Onderzoek* (Utrecht 1989).
50. *Leiden maakt werk van de armoede. Projektaanwraage in het kader van het communautaire actieprogramma op middellange termijn betreffende de economische en maatschappelijke integratie van groepen economisch en sociaal kansarmen* (Leiden 1989) (Gem. Leiden Bidoc 1989 A 127). Overigens onderstreept deze benadering nog eens, hoe belangrijk arbeid en arbeidsmarktbeleid binnen het sociaal beleid was geworden.
51. Peter Pot, 'De onderkant van de Leidse samenleving, 1750-1854', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2000* (Leiden 2001) 85 e.v.
52. Cor Smit, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische Bijdragen* 36 (Enschede 1996) 89 e.v.
53. Coronel, 'De Leidse wolfabrieken', 13.
54. Zie de grafiek, gebaseerd op cijfers L. Konincks.
55. Henk Dessens en Wim Ruigrok, *Industrialisatie en loonontwikkeling van mannen*,

- vrouwen, geschoolden en ongeschoolden in de Leidse nijverheid. De loononderzoeken van De Jonge en Brugmans getoetst (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1980) (GAL) 96.
56. Pot, 'De onderkant van de Leidse samenleving', 75.
57. Zie bijvoorbeeld M. Knibbe, 'Landbouwproductie en -productiviteit, 1807-1997', in: Van der Bie en Dehning, *Nationaal goed*.
58. Dessens en Ruigrok, *Industrialisatie en loonontwikkeling*, 97.
59. Beschreven in: Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen*, 73 e.v.
60. Bouwens en Kreischer, 'Werkloosheid in Leiden', 139 e.v.
61. *Economisch-technologische dienst van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid Holland, Leiden. Onderzoek naar de industriële structuur van deze stad* (Rotterdam 1947) 8.
62. S.A. van Keulen en B.B.M. van der Horst, *Maatschappelijke ontwikkeling en bestuurlijke vormgeving: een sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het gewest Leiden* (Den Haag 1971) deelnota III, 31.
63. Ibidem, deelnota II, 6.
64. Ibidem, deelnota II, 9.
65. Ed van der Vlist, 'Geene koste of moeite is gespaard geworden om dit werk in orde te brengen. De aanleg en de ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden', in: Erik de Jong, Clemens Steenberghe en Ed van der Vlist, *Eene aangename publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken* (Zutphen 1997) 78.
66. Van Keulen en Van der Horst, *Maatschappelijke ontwikkeling*, deelnota II, 9 e.v. Binnen Leiden-Noord huisvestte het Noorderkwartier al vanouds meer laagbetaalden. Het verschil tussen De Kooi en Noorderkwartier was kleiner geworden.
67. Beschreven in: Jan Laurier en Nora Kornalijslijper, *Sleutelen aan de toekomst. Een verkenning naar de sociaal-economische ontwikkelingen in de regio Leiden* (Leiden 1990).
68. De verhouding Marokkanen - Turken is in Leiden ongeveer 2:1; landelijk is de verhouding 1:2.
69. Het aandeel allochtonen uit westerse landen is veel groter (8 procent) en dat geldt ook voor het aantal allochtonen uit andere, niet-westerse landen (exclusief Suriname en de Antillen, inclusief vluchtelingen: 7,2 procent).
70. NYFER, *Werk voor gemeenten: de atlas* (Breukelen 1997) 135.
71. Ibidem, 56.
72. *Brochure van Leidse Werklozenbelangenvereniging* (Leiden 1978) 3.
73. *Leiden maakt werk van armoede*, 4.
74. Kwartaalrapportage Sector Sociale Zaken, 1997 (Gem. Leiden Bidoc).
75. Dick van Eijk, *Een atlas van de Nederlandse steden. 2049 buurten vergeleken* (Amsterdam 1998) 37.
76. Gemeente Leiden, *Statistisch Jaarboek Leiden 2001* (Leiden 2001) 85.
77. 'De personele inkomensverdelingen in de gemeente Leiden in 1976', *Mededelingen Bureau Statistiek Gemeente Leiden 1981* (Leiden 1981).

78. Afhankelijk van de grens: 110 of 125 procent van het sociaal minimum. Het sociaal minimum is het niveau van de bijstandsuitkering.
79. De Graaf, Mot en Muskens, *Rondkomen in Leiden* II, 37.
80. Van Eijk, *Een atlas van de Nederlandse steden*, 23.
81. Ibidem, 35.
82. Ibidem, 62.
83. Zowel voorzieningen in de openbare ruimte (bijvoorbeeld spelen, groen) als sociale voorzieningen.
84. Alle cijfers hieronder zijn gebaseerd op *Statistisch Jaarboek Leiden 2001*.
85. De aanwezigheid van ouderencomplexen vertroebelt wat dat betreft het beeld. Overigens: iedere 65-plusser heeft recht op zijn of haar AOW-uitkering, van belang voor het inkomen is natuurlijk of hij of zij daarnaast ook nog een pensioen heeft en hoe hoog dat is. Dat is uit deze statistiek niet af te leiden.
86. In De Kooi ligt het percentage niet extreem hoog (iets minder dan 20 procent), maar dat komt vooral omdat hier relatief minder andere niet-westerse allochtonen wonen.
87. En dat is de grootste groep binnen de populatie 'allochtonen'.
88. De Graaf, Mot en Muskens, *Rondkomen in Leiden* II, 42.
89. *Leidsch Dagblad*, 30 november 1993.
90. Op 20 november 1996 organiseerde de gemeente Leiden een stadsgesprek over de uitkomsten van het Armoedeonderzoek 'Rondkomen in Leiden'; opmerking opgenomen in het verslag daarvan.
91. Mart-Jan de Jong, Theo Veld, Ineke Vlug en Ruud van der Aa, *De overdracht van armoede: gezin, onderwijs en arbeidsmarkt* (De Lier 1993) 252. In de onderzoeken 'Rondkomen in Leiden' is dit probleem niet meegenomen.
92. De Jong e.a., *De overdracht van armoede*, 251.
93. Wethouder van onder meer Sociale Zaken, Werkgelegenheid en voor de Sociale Werkvoorziening van eind 1993 tot begin 2002.
94. FNV, *Regionale Inkomens Effect Rapportage* (Rotterdam 1995).
95. Overigens verzette ook LWG/De Groenen zich tegen de verlaging van de Afvalstoffenheffing. PvdA-fractievoorzitter Hillebrand rekende overigens tijdens behandeling van de begroting voor 1998 aan de VVD nog eens voor dat het alléén in het voordeel van eigenaren van huizen met een waarde van meer dan drie ton zou zijn, wanneer de Afvalstoffenheffing geheel kostendekkend zou worden en de kosten dus niet in de OZB zouden worden versleuteld. Iedereen die in minder dure huizen zou wonen (en vooral huurders) zou dan juist meer gemeentelijke belastingen moeten gaan betalen (*Samenhang en vooruitgang in stad en stadsbestuur, bijdrage van de fractie van de PvdA aan de algemene beschouwingen over de begroting 1998* (Leiden, 28 oktober 1997) 7 en bijlagen).
96. Gemeente Leiden/Regiegroep WERK, *Rapportage Werkgelegenheidsbeleid 1997* (Leiden 1998) (Gem. Leiden Bidoc).
97. Het behandelde in deze en volgende alinea's is gebaseerd op de vergaderstukken en verslagen van de betreffende raadscommissie, te weten de Commissie Sociale Zaken

en Milieu (SZM, 1990-1994) en Werk, Sociale Zaken en Wijkbeheer (WSW, 1994-1998).

98. Door veranderende wet- en regelgeving is de rol van de lokale overheid op het gebied van werkgelegenheids- en arbeidsmarktbeleid (maar ook de Sociale Werkvoorziening) in de periode 1995-2002 ingrijpend veranderd. Het voert te ver al deze veranderingen en de manier waarop Leiden daarop is ingesprongen hier te beschrijven.

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2001

Ook voor 2001 geldt dat de meeste aanwinsten bestonden uit aanvullingen op hier al aanwezige archieven (29 van de 54). De belangrijkste aanwinst van een volledig nieuw archief was wel dat van de gemeente Leiderdorp over de periode 1562-1934, waarop al een goede en inmiddels nog enigszins aangepaste en geactualiseerde inventaris bestond. De toegankelijkheid van dit archief is dus optimaal, en aan het ontsluiten van het archief vanaf 1935 en de van het Algemeen Rijksarchief verworven archivalia betreffende Leiderdorp is hard gewerkt, zodat dit in 2002 zijn afronding kan krijgen. De in druk uitgegeven inventaris van het archief van de gemeente Rijsburg werd op 28 juni officieel aan de burgemeester van die gemeente gepresenteerd. Nog vóór dat tijdstip publiceerde echter Ed van der Vlist al een commentaar op de ouderdom van het oudste document uit dat archief, namelijk een natekening van een charter voor de abdij van Rijsburg uit 1199 (in herziene versie verschenen in het *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 38-43).

Andere grote aanwinsten waren het archief van de Leidse Hockey Club (LHC) Roomburg, 1944-2000, waarop door R.C. Hol al een inventaris gemaakt was, van Vrijmetselaarsloge 'La Vertu' 1765-1989, met plaatsingslijst door de heer Meuter, de Vereniging Juniorkamer Leiden 1979-2000, Koninklijke Zeepfabriek Sanders B.V., 1899-1973, de familie Hoogeveen (onder meer bedrijfsleider van de Leidsche Schouwburg), ca. 1900-1986, de Leidse Schermvereniging AEW (Aanvallen En Weren), 1941-2000, de Leidse Schaakclub Philidor, 1921-2000, en SIB (Studentenvereniging Internationale Betrekkingen) Leiden, 1969-1998, met plaatsingslijst. Noemenswaardige aanvullingen zijn die op de archieven van de familie Van Rhijn over de periode 1873-1958 (vooral betreffende de Utrechtse en Groningse

hoogleraren M. en C.H. van Rhijn), de Hollandse Constructie Werkplaatsen (HCW), 1918-1974, Roeivereniging Asopos de Vliet, 1962-1997, de Ambachtsschool aan de Haagweg, 1931-1984, de Nederlands-Israelitische gemeente, 1817-1999 (met ook het archief van de Joodse Studentenvereniging Leiden, 1964-1996) en de familie Hubrecht en Van Lelyveld, 1865-1961.

Behalve de al genoemde (en enkele ongenoemde) inventarissen, plaatsingslijsten en overzichten kan nog gemeld worden dat er inventarissen gereedkwamen van de archieven van de Leidsche Zoutkeet (herziening) en wethouder Van Schaik, terwijl begonnen werd met de inventarisatie van het archief van Meelfabriek De Sleutels N.V.

Een artikel in het blad van de Vrienden van het Gemeentearchief over twee geïdentificeerde registers van het metselbedrijf Lindenhoff, waarin meegedeeld werd dat van de rest van het archief niet bekend was of dat nog bestond, had als resultaat dat een paar dagen later nog een aantal gespaard gebleven registers van dat bedrijf opdoken. Helaas verkeren ze in een slechte materiële staat, maar het is toch zeker een leuke aanwinst te noemen.

P.J.M. DE BAAR

Boekbesprekingen

Geertruida de Moor (ed.), *Lonen en prijzen in het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout tussen 1410/11 en 1570/71*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2000 (Amsterdamse Historische Reeks, kleine serie: 42). 419 p. ISBN 90-73941-23-7. € 38,60

Over de prijsgeschiedenis in West-Nederland is – met uitzondering van de reeksen gepubliceerd door Posthumus, de bekende beschrijver van de Leidse lakenindustrie – weinig bekend. Ook voor de lonen is dat het geval, want daarover zijn slechts enkele recente gegevens, die trouwens met Leiden en Rijnland weinig te maken hebben. Daarom is het van belang dat mevrouw De Moor een overzicht heeft gegeven van de lonen en prijzen in de vijftiende en zestiende eeuw, een periode waarin deze gegevens voor het hele land vrijwel afwezig zijn.

Het boek geeft allereerst informatie over de betrouwbaarheid van de bron en de manier van omrekenen van munten en hoeveelheden. Maar het belangrijkste is de bronuitgave van prijzen en lonen. Het was niet de bedoeling van de auteur om met behulp van deze data ook nog een analyse te geven van de economische ontwikkeling in Noordwijkerhout en omgeving, waartoe de prijsreeksen voldoende materiaal bevatten.

Opvallend is het feit dat de prijzen sterk fluctueerden, zoals onder meer blijkt uit de reeksen van bonen (65), erwten (66), tarwe (78-80), haver (72) en vis (230 e.v.). Of deze schommelingen inderdaad zo groot waren, wordt niet duidelijk. Het is ook mogelijk dat het aantal waarnemingen soms te klein was, waardoor uitschieters een ten onrechte belangrijke plaats hebben gekregen. Dit kan het geval zijn geweest bij paarden (131-135) en varkens

(147). Soms is het verloop van de reeks tamelijk rustig: zo kostte een konijn (130) van jaar tot jaar min of meer hetzelfde.

De beweging is veel stabielier bij de lonen, uitzonderingen als maaïen (7) en de productie van laken (248-255) daargelaten. Het is mogelijk dat in de vijftiende en zestiende eeuw al een soort loonstabiliteit is opgetreden, waarbij vaste bedragen werden gegeven. De economische conjunctuur kwam dan tot uiting in het aantal dagen dat men was tewerkgesteld. Als het slecht ging, kreeg men per gewerkte dag een standaardbedrag, maar in die situatie was men meer dagen werkloos dan in periodes van voorspoed. Sommige gegevens van De Moor lijken te wijzen op dit verschijnsel van loonstarheid – dat in de zeventiende eeuw in Holland algemeen was – maar doorslaggevend zijn ze niet. Daarmee is een terrein geschapen voor anderen om deze reeksen te analyseren.

Ook voor Leiden zijn de prijzen van belang, omdat ze meer dan eens betrekking hebben op Leidse werknemers. Bovendien blijkt uit de reeksen dat zij over de economische ontwikkeling van plaatsen uit Holland veel kunnen zeggen. Zo at men in het klooster runderen uit Delft (en zelfs uit Zwolle), schapen uit het land van Putten (en Lopik) en paling uit Monnikendam. De nonnen lieten zich het voedsel goed smaken door het genot van wijnen uit Frankrijk en specerijen van ver uit Europa en elders. Wie verwacht er gember (181), kaneel (188-189), koriander (191), kruidnagels (194), muskaatnoten (196) en saffraan (200) op de dis van het klooster? Daaruit blijkt niet alleen de welstand van de zusters en de diversiteit van hun voedsel, maar ook de inschakeling van het klooster in een wereldeconomie.

De uitgave van dit boek is – met de kanttekeningen die men er bij kan plaatsen – een waardevolle bronnenuitgave geworden. De prijs- en economische geschiedenis is met de door mevrouw De Moor verzamelde gegevens kwantitatief en kwalitatief een stuk rijker geworden.

George W.M. Gussenhoven, *Panorama Leiden. Zicht vanaf de Burcht*. Uitgeverij Christophe, [Leiden 2000]. 46 p., geen ISBN. f 19,95

Een bezoek aan Leiden is niet compleet zonder het beklimmen van de Burcht. Voor de toerist die deze gang maakt, is er een prachtige uitgave verschenen. Het boekje vertelt kort de geschiedenis van de Burcht en van belangrijke en markante gebouwen die vanaf deze plek zijn te bewonderen. Bij het boekje hoort een fotografisch panorama vanaf de Burcht. Het panorama meet ruim tweeëneenhalve meter in lengte maar kan ook worden 'doorgebladerd'. Foto en boekje zijn gestoken in een stevige omslag met kleurenfoto's.

Het panorama dateert uit het begin van de jaren zestig, zo valt indirect af te leiden uit de tekst. Jammer genoeg wordt aan dit feit geen aandacht besteed in het boekje. De vergelijking tussen het huidige panorama en dat van een stad in de nadagen van haar industriële activiteiten levert namelijk een belangrijk verschil op: bijna alle fabrieksschoorstenen zijn verdwenen. Kantoren en flats kwamen ervoor in de plaats. Ook zou het leuk zijn om iets te weten te komen over het ontstaan van het idee en het moment en techniek van fotograferen.

Natuurlijk is het onmogelijk om binnen de gekozen opzet alle zichtbare panden te behandelen. Enige vorm van willekeur is onontkoombaar en ook niet storend. De belangrijkste leidraad vormt de zichtbaarheid vanaf de Burcht. De ruggengraat van het boekje vormen de negen kerktorens en negen grote schoorstenen van fabrieken en een ziekenhuis. Van ieder pand worden beknopt bouw, ontwerp en geschiedenis behandeld. De teksten zijn prettig geschreven en staan vol aardige 'weetjes'. Dit maakt het verleidelijk om zelf ook weer – met het panorama in de hand – de Burcht te beklimmen en de stad te overzien met een mengeling van liefde, bezorgdheid en weemoed.

GERT-JAN VAN RIJN

Philip Everts, Jacques van Gent en Hans Heestermans (red.), *In de bocht naar links rechtdoor. Over grachten, gebouwen, geleerden en gewone mensen in Leiden*. Rotary Club, Leiden 2001, 151 p., ISBN 90-9014-686-5. f 25 (€ 11,34)

Door leden van de Rotary Club Leiden-centrum zijn bijdragen geleverd voor een 'aardigheidje', te weten een soort jubileumboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan. Het is dus geen officiële geschiedschrijving door één persoon geworden, maar een boekje met uiterst verschillende bijdragen van en voor de leden, en gelukkig ook voor andere lezers.

Ieder zingt zoals hij of zij gebekt is, zodat de een niet veel meer dan een folder van zijn bedrijf heeft geleverd, terwijl de ander zich heeft ingespannen om een leuk en literair verhaal te produceren. Door de bank genomen is het geheel best aardig te noemen. Alleen, ondanks dat in de redactie taalgevoelige meneren zitting hadden die het Nederlands goed genoeg beheersen om de blunders van minder getalenteerden te corrigeren, zitten er helaas toch nog té veel vermijdbare fouten in. Mogelijk als bescherming van degenen die onder de streep presteerden, zijn de bijdragen geanonimiseerd, al zijn enkele wel toe te schrijven aan lieden die hun achtergrond te weinig hebben verbloemd. Zo is het prachtige verhaal over drie generaties huisartsen te Leiderdorp en Leiden eenvoudig toe te wijzen aan dokter De Bruijne. Maar omdat het blijkbaar niet de bedoeling was dat het identificeren van de schrijvers een sport zou worden, zal hier meer verteld worden over de bijdragen dan over de schrijvers.

Zijn titel ontleent de bundel aan de openingsbijdrage over de Rijksuniversiteitsmanege. Qua titel zeker een goede greep, maar dat juist dit artikel voorop staat, is minder gelukkig, want als een van de uitzonderingen wemelt het van de fouten. Nu moet je voor het vinden van de meeste daarvan de literatuur beter beheersen dan de schrijver van die bijdrage, zodat het niet zo opvalt, maar dat Lodewijk Napoleon hier onmogelijk al in 1805 een manege naar Frans voorbeeld gesticht kan hebben, zal iedereen beamen die op school tijdens de geschiedenislessen niet heeft zitten slapen: Lodewijk werd pas in 1806 koning van Holland. Overigens werd de in 1806 gestichte Rij- en veeartsenijschool al in 1807 ontdaan van zijn rijschool, die naar Den Haag werd overgeplaatst; de manege moet dus later weer heropgericht zijn.

Zo zijn er veel meer zaken die niet hadden mogen passeren. De stichter

van de Hortus, professor Carolus Clusius, wordt hier gemeenzaam Karel Kluis genoemd, maar dat is natuurlijk volslagen verkeerd: de man heette Charles de l'Escluse en een *écluse* is een sluis (een *cluse* kan nog wel als kluis vertaald worden, maar dat dat de oorsprong van de familienaam zou zijn, moet eerst eens bewezen worden). Maar waarom zou de naam van die Franse Vlaming tot Karel van der Sluis vertaald moeten worden?

Het gaat veel te ver hier alle bijdragen en alle fouten op te sommen; vooral dat laatste zou een wel erg negatief effect hebben. Hoewel, soms kunnen fouten ook vermakelijk zijn. Zo wordt vermeld (p. 43) dat je bij een vaartocht door het Rapenburg-Steenschuur komt onderdoor "De gietijzeren Lienthovenbrug (1864)". Die brug werd in dat jaar geleverd door de Haagse ijzergieterij van L.I. Enthoven en heet Nieuwsteegbrug!

Vermakelijk is ook de bijdrage die ontwijfelbaar van redacteur Heestermans is, daar hij aangeeft geacteerd te hebben als voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde bij het aanbrengen van een gedenksteen aan de gevel van Kloksteeg 25 ter herdenking van het feit dat de neerlandicus en dichter Albert Verweij daar een aantal jaren heeft gewerkt. Het aanbrengen van die steen door de steenhouwer ging niet bepaald van een leien dakje en Heestermans openbaart hoe vreselijk hij wel niet in zijn rats gezeten heeft of alles wel op tijd klaar zou zijn. In zijn bijdrage geeft hij slechts de datum van de onthulling van de steen: 8 november. Dit is natuurlijk flauw en maakt van de lezer een spoorzoeker. Daarom heb ik eens nageslagen in welk jaar dat feit plaatsvond. Wie schetst echter mijn verbazing dat die onthulling helemaal niet heeft plaatsgevonden op 8 november (zijnde een zondag), maar op 13 november 1987. Heeft Heestermans ons lezers bewust zand in de ogen willen strooien, of slechts verzuimd om even in het Jaarboek van zijn Maatschappij 1987-1988 p. 51 na te slaan op welke dag het ook weer precies was? Hij besluit zijn bijdrage met de hartenkreet "U die hier voor het steentje staat, overdenk de zorg van hem die dit geschreven heeft. *Ayez pitié avec lui*", maar met die verminking van de laatste woorden van Willem van Oranje is hij bij mij volstrekt aan het verkeerde adres: eigen schuld, dikke bult; had hij die onthulling ook maar niet moeten laten gebeuren op, nota bene, vrijdag de dertiende november!

Leo van der Meule, *Het Rijnlands huis teruggevolgd in de tijd. Ontleedkunst op een Leidse kavel 2000-1578*. Hoogheemraadschap van Rijnland / Architectura & Natura, Amsterdam 2000. 232 p., ISBN 90-72381-08-4. f 89 (€ 40,39)

Over dit boek over een van de belangrijkste gebouwen aan de Breestraat zijn twee zaken te zeggen. Allereerst over de vormgeving en verteltrant. Op de verzorging is weinig aan te merken, al is die zo buitenissig dat het niet bepaald ieders smaak zal zijn, en het verhaal is goed. Dan het tweede punt, de manier van in elkaar zetten van het boek, de indeling. De auteur stelt die zelf aan de orde in een wel heel belangrijk zinnetje op p. 10: "In hoeverre ik in mijn opzet ben geslaagd en deze 'ontleding' van het pand tot boeiend en leerzaam lesmateriaal heb weten om te smeden, is aan het oordeel van de lezer." Om niemand in spanning te laten zitten: mijn oordeel is helaas puur negatief. De auteur heeft het op zich aardige idee gehad om zijn boek te schrijven in de volgorde die de toeschouwer van vandaag de dag heeft: beginnend met de meer recente bouwsporen terugwerkend naar de middeleeuwse situatie. Het is alsof je een gebouw uitpelt. Maar zo werkt het in de bouwhistorie doorgaans niet: bij het ontleiden van een middeleeuwse muur kan het gebeuren dat er twee dichtgemetselde vensteropeningen worden ontdekt: één dichtgezet met steentjes en smalle voegjes die wijzen op de tweede helft van de achttiende eeuw, en één met simpele kalkzandsteen ergens uit de twintigste eeuw. Je moet dan eigenlijk je verhaal drie keer vertellen, en dat is niet zo heel erg als je (volgens de gebaande paden) begint met de oudste situatie en vervolgens werkt naar onze tijd. Iedereen is daaraan gewend. Om daarentegen de details te begrijpen van een opening die werd dichtgemetseld in een muur waarvan je nog moet gaan lezen wanneer die oorspronkelijk is gebouwd, vergt veel meer hersenactiviteit. Het is echt niet alleen maar 'wat de boer niet kent, dat eet hij niet' om dit baanbrekende en hartverwarmende initiatief gelijk onder het maaiveld te schoffelen – het heeft écht grote nadelen. Hoewel vrij goed bekend zijnde in Rijnlands Huis, duizelde het mij vaak; zelfs moeizaam terugzoeken en herlezen vermocht niet het gelezene sneller en beter te laten begrijpen. Wanneer het niet absoluut noodzakelijk is om de behandelwijze te veranderen, is de orthodoxe wijze van indelen van oud naar jong nog steeds onovertroffen en voor de lezer het gemakkelijkst. Het klinkt toch zonderling om bij het begin van

een hoofdstuk over de zeventiende eeuw te lezen: "Deze eeuw wordt uitgeleid met de aanbesteding..."; te vrezen is dat dit wel nooit zal wennen. Geschiedschrijving begint nu eenmaal bij het begin, zodat de logica dat het een uit het ander volgt zo goed mogelijk overkomt.

Het boek is in feite een herziening van en voortborduren op het in 1979 verschenen boek van G. 't Hart, *Rijnland's Huis 1578-1978*. Deze toenmalige archivaris heeft zich uitgeput in archiefonderzoek, maar was niet sterk in het interpreteren van de bij de ingrijpende restauratie van 1963-1971 gevonden bouwsporen. Van der Meule is daarentegen bouwhistoricus en had het voordeel dat hij kon steunen op het onderzoek van 't Hart. Maar hij heeft weer een groot nadeel: hij is niet bij de restauratie aanwezig geweest en moet dus maar zien wijs te worden uit de rapporten, tekeningen, foto's en dergelijke van architect ir. J. Krüger en diens medewerkers. Of dat volledig gelukt is? Het bestek van de grote verbouwing, of eigenlijk van de volledige nieuwbouw, van 1598-1601 was door 't Hart gepubliceerd en zo goed mogelijk uitgelegd, al faalde hij bijvoorbeeld op het punt van de bottelarij, waar hij twee plaatsen voor aanwees. Je verwacht dan nu van de deskundige het verlossende woord, maar de onzekerheid en twijfel druipt uit zijn uitvoerige verklaringen van de vele artikelen van het bestek. Toegegeven, dat bestek is een onding, maar echt duidelijk wordt het de lezer niet. Wellicht is dat ook te verklaren door het ontbreken van plattegronden. Een boek als dit smeekt om stapels plattegronden, liefst meer dan een per eeuw, eventueel dusdanig dat je gemakkelijk kunt vergelijken of zelfs over elkaar heen projecteren. Dat geeft veel praktische probleempjes, maar het oogt fantastisch; een goede tekening zegt meer dan veel woorden.

Voor wat de zeventiende eeuw betreft valt het op dat de auteur niet al te best is ingevoerd in het Leidse bouwwereldje. Zo schrijft hij op p. 125 over de leverantie van twaalf nieuwe spiegelglazen, gegraveerd (wat onaanvaardbaar klinkt) door meester Abraham de glasschrijver, die natuurlijk niemand anders is dan de bekende Abraham (van) Toornvliet. Loodgieter Rijsendrecht is uiteraard Cornelis (van) Rijsendeech, Hendrick Beuckelsz. voerde de achternaam Van der Burg, en wanneer de auteur zich gerealiseerd had dat de op het oog simpele lokale metselaar Hendrick Cornelisz. niemand minder was dan stadsmeestermetselaar Hendrick Cornelisz. van Bilderbeek, leidinggevend aan een ploeg van soms wel vijftig metselaars en tevens bekend

als architect, dan zou hij niet geschreven hebben dat Hendrick blauwe steen uit een schip haalde en deze naar naar boven droeg; dit soort sjouwwerk liet Van Bilderbeek uiteraard door zijn knechts verrichten.

Zoals de kersverse Leidse hoogleraar Bouwhistorie Dirk J. de Vries in zijn oratie stelde: “Het lezen van bouwsporen is even spannend als een detective.” Een knap in elkaar gezette krimi bewandelt evenwel zeer ingewikkelde hoofdwegen en zijpaden om de spanning liefst maximaal op te voeren en voor volstrekt onverwachte wendingen en ontknopingen te zorgen. Die opzet is echter bij bouwhistorisch onderzoek voor de doorsnee lezer denkkelijk toch té inspannend.

P.J.M. DE BAAR

Marije Groos en Ed van der Vlist, *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij. Zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn in Leiden*. Stichting Specular Lugduno, Leiden 2001. 72 p., ISBN 90-800378-2-6. f 10

Het zijn voor Leidse begrippen opvallend grote, hoge panden, de pakhuizen van het “Graan-Magazijn voor den armen” aan de Oude Rijn. Tegenwoordig wonen er studenten, vroeger werd er het graan opgeslagen, dat in de naast gelegen bakkerij van de Nerderlands Hervormde Diaconie tot brood werd verwerkt, bestemd voor de Leidse armen. In De Bakkerij zelf huist nog steeds de Diaconie, maar ook veel andere organisaties, die allemaal met elkaar gemeen hebben dat zij zich vooral inzetten voor mensen voor wie het moderne sociale vangnet geen of te weinig opvang biedt: vluchtelingen, daklozen, kansarme jongeren. Monumentale panden zijn het, niet alleen als gebouw, maar ook als monument: bijna 600 jaar is er sociale zorg op diezelfde plek. Want al vóór 1427 pruttelde de ‘Minnepot’ voor de armen in het Barbaragasthuis aan de Oude Rijn.

De geschiedenis van zes eeuwen armenzorg vanuit de Oude Rijn valt na te lezen in het boekje *Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij*. Marije Groos en Ed van der Vlist schreven dit in opdracht van de Gezamenlijke Diaconieën van de Hervormde Gemeente en Gereformeerde Kerk van Leiden. Die organisatie zwaait thans de scepter over wat nu ‘Diaconaal Centrum De Bakkerij’ heet en zij greep het gereedkomen van een verbouwing van dat

centrum aan om eens bij die geschiedenis stil te staan. Het resultaat is een leuk, vlot geschreven, mooi geïllustreerd én informatief boekje, dat niet alleen de geschiedenis van de vele activiteiten ter plekke beschrijft, maar deze ook nog eens in hun historische en actuele context plaatst.

De schrijvers beginnen met een beknopt inzicht in de middeleeuwse armenzorg en de oprichting en groei van het Barbaragasthuis. Vervolgens gaan zij in op de voorgestelde hervormingen van het sociale stelsel door Jan van Hout, de gevolgen daarvan voor wat nu het Huiszittenhuis heette en op de (problematische) relatie tussen kerk en staat en de intensieve relatie tussen geloof en Armenzorg. In aparte stukjes komen deze aspecten aan de orde, naast stukjes over de ontwikkeling van de Goemoers (voor bijstand aan kraamvrouwen), het Minnehuis (vooral, maar niet alleen, ouderenzorg), de Armenbakkerij zelf, het Soephuis etcetera. De groei van de verzorgingsstaat leidde tot stilte aan de Oude Rijn, maar – het mag hier best gezegd worden – in het bijzonder door de inzet van ds. Anton Dronkers kreeg het diaconaal werk in de jaren tachtig een nieuwe impuls door er een nieuwe inhoud aan te geven. Ook daarover vindt de lezer de nodige informatie. Terecht, want wat er in De Bakkerij gebeurt, is van groot belang voor de stad.

Hoewel het vaak gaat om korte, bijna thematische stukjes, leest het boekje als één doorlopend verhaal en merkt de lezer weinig van het eigenlijk fragmentarische karakter van het boekje. Natuurlijk hebben de schrijvers voor dit boekje uitgebreid geput uit andere publicaties, waarvan sommige op het moment van verschijnen overigens nog ter perse (c.q. ter voorbereiding daarvan) waren. De lezers van het vorige Jaarboek zullen er bijvoorbeeld de pennenvruchten van Van Kan en Pot in herkennen. Dat is ook niet vreemd. Zoals Pot in zijn artikel 'De onderkant van de Leidse samenleving 1750-1854' (*Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2000, p. 63 e.v.) al stelde, er is eigenlijk weinig onderzoek gedaan naar armoede en bedeling, ook in Leiden. Daarnaast biedt het boekje ook veel nieuwe informatie. Ik wist in ieder geval nooit precies hoe het zat met die Armenkerk op de Lammermarkt (de Betlehemskerk), alleen dat armen daar ter kerke moesten gaan, wilden zij een broodje krijgen bij de bakkerij. Eigenlijk is de volledige werkelijkheid nog erger: de welgestelden wilden gewoon niet samen met armen in één kerk zitten, dus moesten de sloebbers naar een aparte kerk...

Eigenlijk vind ik het heel knap hoeveel informatie er samengebundeld zit in dit boekje. Zo krijg je en passant ook nog eens inzicht in de ontwikkeling ouderenzorg, van particuliere minnevaders en moeders, via de diverse Minnehuizen tot de moderne instellingen. Een vakhistoricus zou wellicht bepaalde aspecten graag verder uitgespit, toegelicht of zelfs onderbouwd willen hebben, maar het is natuurlijk geen diepgaande detailstudie en dat pretendeert het ook niet te zijn. Toch zijn een paar kleine kanttekeningen te plaatsen.

Sommige zaken passeren wel heel vlot de revue. Ik had toch graag willen weten hoeveel kilo 28 last rogge is, en ik vermoed dat 7.000 ton turf (p. 23) 7.000 tonnetjes moet zijn (en niet zeven miljoen kilo). Ik vrees dat een uitroep als “‘Publieke Werken’ in de Middeleeuwen!” een ieder ontgaat die niet (zo) bekend is met de roman *Publieke Werken* van Thomas Rosenboom (p. 11). Ik vraag mij af, wat ik nu moet met het “Oud Liedeken op den jaere 1411”, dat blijkbaar stamt uit 1780 (p. 8). Of is dit loflied op een bijna mythische goede oude tijd ouder, en wat heeft het eigenlijk met het Barbaragasthuis/Huiszittenhuis te maken?

Er zijn ook wat onzorgvuldigheden te vinden. Een ‘klop’ is geen non, zoals in de tekst staat (p. 19), maar eerder vergelijkbaar met een begijn. Zij maakte geen deel uit van een kloosterorde en dat moet toch echt, wil je over een non kunnen spreken. De Oud-Katholieken spreken niet over hun gemeente maar over hun parochie (p. 44). Ik vraag mij af of de volgorde waarop de verschillende kerkgenootschappen hun eigen sociale instellingen oprichtten (p. 24) wel helemaal klopt. Vraagtekens heb ik ook bij de datering van de foto’s uit het Minnehuis: gezien de kleding der bestuurders lijken ze mij eerder uit het interbellum, dan uit 1950 te stammen. Overigens kan ik mij niet herinneren nog ouderen gezien te hebben in het gebouw aan de Kaarsenmakersstraat, toen ik daar rond 1975 vaak op bezoek kwam bij vrienden die daar kamers van de aannemer De Bolster huurden: de schrijvers menen dat de laatste oudjes omstreeks 1980 vertrokken (p. 26).

Het zijn kleinigheden, die kunnen hinderen. Zij doen echter geen afbreuk aan de hoofdlijnen van het verhaal. Meer problemen heb ik wat dat betreft met de opmerking dat “een andere ontwikkeling na de [Tweede Wereld]oorlog” de “toenemende aandacht voor het geestelijk welzijn” was (p. 48). Die aandacht voor het geestelijk welzijn was juist heel tekenend voor de ouderwetse armenzorg. De schrijvers geven daar zelf nog een paar treffende voor-

beelden van, bijvoorbeeld de eisen betreffende godsdienstles voor bedeeden die geen lid van de geloofsgemeente waren en schoolgang überhaupt voor kinderen van bedeeden (p. 32). Het zijn andere vormen, en de doelgroep is veranderd in die zin dat er geen sprake meer is van een relatie met bedeling of bijstand, de strekking is echter hetzelfde (zie ook mijn bijdrage 'Rondkomen in Leiden' in dit Jaarboek).

Het is zonde dat de schrijvers deze oneffenheden niet weggewerkt hebben. Desalniettemin ben ik erg blij met het boekje. Nogmaals, het geeft veel informatie en inzicht in de ontwikkeling van de (kerkelijke) armenzorg in het algemeen en die van Barbaragasthuis via Huiszittenhuis tot Diaconaal Centrum De Bakkerij in het bijzonder. En dat alles wordt op een toegankelijke wijze gepresenteerd. Kortom: een nuttig, leuk, leerzaam, aantrekkelijk boekje met een paar schoonheidsfoutjes.

COR SMIT

Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame 1. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*. Bert Bakker, Amsterdam 2000. 499 p., ISBN 90-351-2240-2. f 58,50 (bij voorintekening op de hele reeks f 48,50)

Het zich achter een wat malle hoofdtitel verschuilende eerste deel van de alomvattende geschiedenis van de (Rijks)universiteit (te) Leiden ziet er op het eerste gezicht indrukwekkend uit; met recht kan van een kloek boek worden gesproken. Helaas is het slechts spaarzaam geïllustreerd, maar daarvoor komt alle nadruk op de tekst te liggen. De naam Otterspeer staat als het ware garant voor een fraaie en leesbare schrijfstijl. Ook in dit boek zijn heel wat aardige stijlbloempjes te vinden, met onverwachte wendingen, dubbele bodems, schitterende alliteraties en geinige uitdrukkingen. Helaas wordt het leesgenoegen te vaak bedorven door op zich best misbare citaten van wat kreupele teksten, die ook na herlezing slechts moeilijk te begrijpen zijn, zelfs voor een vakidioot als ondergetekende. Parafraseren was hier te prefereren geweest. En ook wordt een fikse geestelijke bagage van de lezer verwacht: er zijn nogal veel 'moeilijke' woorden, die je in de 'Dikke Van Dale' zou moeten opzoeken.

Een boek dat uitpuilt van gegevens en vaak kleine details bevat altijd wel enkele misslagen. Dat is niet erg zolang het binnen redelijke grenzen blijft. Hoewel iedereen zijn eigen grenzen zal trekken en die van een aartskritikaster wellicht wat enghartiger zijn dan die van de ‘gemiddelde’ lezer, valt het aantal fouten toch wat tegen. Als de auteur al een aantal ‘meelezers’ heeft gehad, dan hebben die hun werk niet goed gedaan. Als op p. 81 staat dat in 1581 de Universiteit de beschikking kreeg over de goederen van de abdij van Egmond in het Zuiderkwartier en een bladzijde verder wordt vermeld dat die in het Noorderkwartier lagen (hetgeen abusief is), dan hoeft je niet eens vakidoot te zijn om de auteur op die discrepantie te wijzen. Je vraagt je ook af hoe Otterspeer zomaar durft te beweren dat de Bibliotheca Thysiana een kunstwerk van Pieter Post is (p. 53), terwijl hij zonder *Het Rapenburg* deel IIIA van Lunsingh Scheurleer c.s. te raadplegen hoort te weten dat dit pand is ontworpen door Arent van 's-Gravesande. En een meezeer die de stofkam hanteert zal ook een naam als Nonnengracht (een steeg; p. 95) niet accepteren en wellicht ook protesteren tegen een frase als op p. 99: “In 1620 besloten curatoren naar een andere academiedrukker om te zien. De in 1602 [...] benoemde Jan Paedts beviel blijkbaar niet”, want de na achttien jaar trouwe dienst aan de dijk gezette uitgever was een van de meest prominente Arminianen van Leiden en religie zal hier een grotere rol hebben gespeeld dan kwaliteit als drukker. Van dit soort onvolkomenheden zou een (teleurstellend lange) lijst geproduceerd kunnen worden, maar omdat hiervan wel niemand vrolijk zal worden, wordt dat maar nagelaten.

Jammer is dat er geen stringenter onderscheid is gemaakt tussen studenten en lidmaten. Van degenen die in het *Album Studiosorum* zijn ingeschreven, heeft een fikse percentage (wellicht meer dan twintig procent) nooit een college gevolgd. Deze ‘huishoudende lidmaten’, speciaal lokale politici en predikanten, leerlingen aan de Latijnse School, kunstenaars, medici en (buitenlandse) promovendi was het alleen om de vooral financiële voorrechten van het lidmaat-zijn te doen. Velen die nu als ‘student’ worden vermeld, verdienen die aanduiding niet en dat kan tot misvattingen aanleiding geven.

Hoe dik een boek ook is, er zijn altijd nog wel facetten te noemen die niet het volle licht gekregen hebben dat ze verdienen. In enkele van die lacunes zal worden voorzien door komende dissertaties, en bij de rest geldt enigszins dat het betere de vijand van het goede is. Iedereen kan wel tevreden

zijn met het nu op tafel liggende boek en zal vol bewondering zijn voor de auteur die zo'n helder overzicht heeft weten te produceren. Ondanks de gemaakte opmerkingen past dus alleen maar lof.

P.J.M. DE BAAR

J.J.J.M. Beenakker [e.a.] (red.), *De Duin- en Bollenstreek in 'caert' gebracht*. Stichting Cultuur Historisch Genootschap Duin- en Bollenstreek (in samenwerking met Museum De Zwarte Tulp), Lisse 2001. 111 p., ISBN 90-8043-543-0. f 45

Dit met fraaie kleurenfoto's verluchte boekwerk bevat een aantal artikelen en een catalogus van kaarten. Per dorp bespreekt een deskundige de in het oog springende zaken die te zien zijn op de voornaamste kaarten. Er zit nogal veel variatie in de toonsoort en kwaliteit van de bijdragen, zelfs zoveel dat het wel eens lijkt of er een stel kikkers in de kruiwagen zaten en geen cartografen. De schrijvers zijn meest plaatselijke 'oudheidminnaars', die niet ingaan op de historie van de door hen voor het voetlicht gehaalde kaart(en). Daardoor valt alle aandacht op wat er is afgebeeld en de geschiedenis daarvan, plus veel *circumstantial evidence*. Hoewel dat op zich niet onaardig is, lijkt dit enigszins teleurstellend voor de echte kaartenfreak, geïnteresseerd in landmeters enzovoort. Het zij zo.

Wat de afzonderlijke bijdragen betreft, kan het volgende worden opgemerkt. Beenakker begint met een knappe introductie en analyse van het geheel. Wel heb ik moeite met zijn verklaring van het begrip 'doodwegen' als zijnde paden naar het dichtstbijzijnde kerkhof. Daargelaten dat er tot ongeveer 1800 op het platteland nergens begraafplaatsen waren tenzij in of rond de dorpskerk, een pad lijkt wel erg smal om er gemakkelijk een doodskist met dragers aan weerszijden over te transporteren. Graag had ik hier wat concrete voorbeelden gezien.

De volgende bijdragen leveren meer van dat soort wanbegrip, zoals bijvoorbeeld op p. 54 en 57 over wat pastoriegoederen precies zijn: de 'cure' is het onroerend goed dat speciaal bestemd is om uit de opbrengst ervan de pastoor een deel van zijn levensonderhoud te bezorgen. En als op p. 28 de rare kreet "mammesel" wordt thuisgebracht als "mademoiselle van Warmenhoven en Bennebroek (1675-1735)", dan had het niet misstaan als daaraan was toege-

voegd dat het hier Adriana Constantia Sohier de Vermandois betreft. Hoofdstuk 5, over de trekvaart Leiden-Haarlem, is onbevredigend te noemen als je weet hoeveel papierwinkel daarover bewaard is gebleven (en door de auteur doorgeploegd), terwijl ook nog eens noten ontbreken. Ook de hoofdstukken 6 en 7 zijn teleurstellend; het eerste belooft te zullen expliceren waarom kasteel Teylingen zo ver van alle bebouwing in de rimboe is gebouwd, maar slaagt daar absoluut niet in, en het andere is toch wel een beetje onder de maat voor de ervaren schrijver Bergman. Verdere vitterijtjes: de op p. 77 te Voorhout in 1599 genoemde boerenknecht Cornelis, verjager, waarbij dat laatste uitgelegd wordt als "iemand die de vijand uit zijn stelling moet verjagen", is blijkens de uitleg in de klapper waaraan dat gegeven is ontleend Doe Cornelisz., zijnde bewapend met een verrejager, en dat is een polsstok die ook dienst kan doen als steekwapen! De op p. 86 genoemde heer Nicolaas 't Jerk behoort tot het Leidse geslacht Tjark en de identificatie op p. 92 van de heer van Vreunesteijn met Willem de Woel van Vreunesteijn levert alleen maar vraagtekens op, want die man heette Willem de Wael van Vronesteyn, een welbekende naam in Lisse. Ook in de catalogus gaat het nodige mis. Zo wordt op p. 100 onder Sassenheim een kaart vermeld van het ontwerp van de postbrug over de Haarlemmertrekvaart uit 1656, maar Sassenheim ligt helemaal niet aan de trekvaart. Ik vermag niet te doorgronden wat hier fout is gegaan, wetende dat er thans wel een Postbrug in Sassenheim is, maar die dateert vrijwel zeker niet uit 1656. In de lijst van landmeters figureren een Hendrick van Bilderdijk, terwijl dat de Leidse stadsmeestermet-selaar (en architect en landmeter) Hendrick Cornelisz. van Bilderbeeck is, Klaas Visser heet Klaas Vis, J.F. van Merwen is Simon Fransz. van Merwen, en ga zo maar door.

Vooral de beschrijving van de kaarten acht ik onder de maat, daargelaten het dubbel of nog vaker voorkomen van dezelfde kaart, het niet zien dat een kaart een veel latere kopie is enzovoort. Er zijn tal van lezingen waar ik niets van geloof, soms worden er wel maten opgegeven en soms niet, slechts af en toe wordt vermeld of een kaart in handschrift is, er ontbreken véél te veel dateringen, de bronvermelding rammelt, herkomstgegevens kloppen slechts ten dele, de beschrijvingen zijn erg onevenwichtig, er zijn geen verwijzingen naar de in de tekst afgebeelde kaarten, en vooral: er zijn geen indices.

Nee, ik had dit boek liever een ietsje beter doorwrocht gezien. Dat kunnen zelfs de mooiste plaatjes niet vergoeden.

P.J.M. DE BAAR

G.L. Huët, J. Rinzema, W. Burgers (red.), *De Witte Kerk. 'Bron door de eeuwen heen'*. Stichting Boekje 2000, [Alphen aan den Rijn 2000]. 144 p., ISBN 90-9014006-9. f 17,95

Tot meerdere glorie van het speciale jaar 2000 wilde een aantal Noordwijkerhouters iets blijvends verrichten, en dat is geworden het samenstellen van een boekje over het belangrijkste gebouw van hun woonplaats: de Nederlands Hervormde dorpskerk, in de wandeling naar de overheersende kleur het Witte Kerkje geheten. Hoewel het zeker geen in elkaar gegooid gelegenheidswerkje genoemd mag worden, is het ook weer geen diepgravende alomvattende geschiedenis van de kerk en het (voornamelijk) hervormde leven in en om de kerk geworden. In zeven artikelen doen zes auteurs enkele grepen uit die geschiedenis of behandelen zij een (vrij) klein aspect wat diepgaander. En het moet gezegd worden: van de auteurs zijn er enkelen getalenteerde schrijvers, zij het in de plaatselijke geschiedenis wat minder goed onderlegd, of specialist op een (deel)terrein van de geschiedenis en toch nog ervaren genoeg om een lezenswaardig verhaal te kunnen componeren. Vlot geschreven voor een breed publiek, is tegenwoordig de leus, en daar is hier zeker sprake van. Noten komen daardoor niet voor, de literatuurlijst is uiterst beknopt en enkele artikelen zijn in feite interviews met nog levende personen die over hun ervaringen vertellen, bijvoorbeeld de predikanten over hun ervaringen, vooral in de Tweede Wereldoorlog, en enkele kerkelijke ambtsdragers over hoe het er in hun tijd aan toeging. Hoewel de persoonlijke kijk van insiders zeker niet te versmaden is en vaak iets over een diepdoorleefde ervaring op een vlotvertelde manier aan het licht brengt, is enig subjectivisme natuurlijk niet uitgesloten. Gezien de hele opzet is echter wel begrijpelijk dat voor deze aanpak is gekozen.

De grondigste bijdragen staan voorin: christelijk geloof in Nederland en Noordwijkerhout: kerkhistorische notities, door prof. dr. Klaas Runia, en

de bouwgeschiedenis en inrichting van de kerk door dr. Elizabeth den Hartog. Waar het eerste nog een vrij algemeen verhaal is met slechts weinig details meer specifiek over Noordwijkerhout, is het tweede echt toegesneden op het onderhavige kerkgebouw. Alleen al aan de baksteenformaten wordt een flinke paragraaf gewijd, terwijl ook aspecten als de luidklok, grafzerken, orgel, preekstoel, herenbanken, avondmaalszilver en kroonluchters meer of minder uitvoerig worden behandeld. Ten aanzien van de deels weergegeven teksten van de zes zerken moet worden opgemerkt dat naast het vermijden van enkele onnauwkeurigheden een letterlijke vertaling uit het Latijn van de voornaamste zerk niet zou hebben misstaan, ook al had daartoe een specialist in de arm genomen moeten worden. Dat geldt overigens ook voor de klok: deze dateert niet, zoals op p. 38 gemeld, uit 1878, zijnde gegoten door Christiaan Seest, maar is volgens Ter Kuile (*Monumenten van geschiedenis en kunst* VII-1, p. 171) gegoten in 1787 te Amsterdam door Christiaan en Jan van Seest, en hem geloof ik eerder, al ken ik de naam niet als *Van* Seest; een deskundig vaststellen van de juiste lezing ware ook hier de moeite wel waard geweest. Zelfs aan de kleur van kerk en toren wordt aandacht besteed: vanaf 1728 werden regelmatig kosten gemaakt voor het witten van het pleisterwerk, sedert de restauratie van 1975 het witverven van het ontleisterde muurwerk. Het in 1987 herbouwde koor, dat in 1573 (met de rest van de kerk) was verwoest en in de loop der eeuwen volledig werd gesloopt, is overigens ongeverfd gelaten.

De zeventiende en achttiende eeuw worden 'behandeld' aan de hand van drie teksten, die op een paar futiliteiten na goed zijn getranscribeerd en uitgelegd. Het gaat om enkele vermakelijke historiën, te weten de beroeping van een eigen predikant in 1647 (de Leidenaar Daniel van Peenen, die na een uiterst moeilijk begin toch nog 34 jaar bleef), de affaire rond ds. Adam Visscher, die wegens geheugenzwakte zijn preken voorlas, wat tot zijn gedwongen emeritaat in 1713 leidde, en een fiks geharrewar rond de aanstelling van ouderlingen en diakenen rond 1780. Het belangrijkste materiaal hierover werd gevonden in het archief van de classis, wel een teken dat het archief van de hervormde gemeente zelf niet uitermate rijk is.

Van de hele negentiende eeuw en de periode tot 1940 wordt niet veel meer meegedeeld dan de namen en portretten van de predikanten en wat er in de andere hoofdstukken is verwerkt. Dit moet dus echt als een groot

gat worden aangemerkt, waar met enige moeite best wel wat aardigs over was te geven geweest.

De jongste tijd is zeker niet de minst belicht geblevene. Het was de eigen predikant, ds. J. Rinzema, die de periode 1960-2000 heeft behandeld, inclusief de restauraties en dergelijke, en het lijkt mij dat hij een goed beeld van de voornaamste wederwaardigheden heeft geschapen.

Al met al is het een vrij eenvoudig, maar toch heel leesbaar en prettig geprijsd boekje geworden. Slechts één ding heeft mij erg verwonderd en ook wel geërgerd: bij veel afbeeldingen staat helemaal geen toelichting of bijschrift. Bij sfeerplaatjes is dat misschien nog te verdedigen, al misstaat een datering nooit, maar bij portretten en dergelijke gaat dat toch echt te ver. Een standaardwerk zal dit dus wel nooit worden, maar dat was kennelijk de opzet ook niet. Wellicht was het zelfs beter geweest als de publicatie van M.J. Wuyster, *Historische herinneringen aan de Hervormde Gemeente te Noordwijkerhout* (voor de periode 1580-1680) uit 1895, slechts 53 bladzijden in grove druk, hier bewerkt in was opgenomen.

P.J.M. DE BAAR

Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*. Prometheus/Bakker, Amsterdam 2001 (Cultuurgeschiedenis van de Republiek). 332 p., ISBN 90-351-236-2. f 49,50 (€ 22,46)

Dit boek – een dissertatie – behandelt een terrein waar nog heel weinig over is uitgezocht en geschreven, een echt *terra incognita* dus. Vooral voor de mentaliteitsgeschiedenis heeft het zeer veel waarde: hoe werd er in de zeventiende eeuw gedacht over weduwen, zowel in positieve als negatieve zin, en hoe sloegen weduwen die niet hertrouwden zich verder door het leven, zeker als er kleine kinderen waren en er soms ook een winkeltje of andere zaak gedreven moest worden om bijvoorbeeld het bedrijf van de overleden man in stand te houden tot een van de zonen dit kon overnemen. Te vaak hebben schrijvers gemeld dat vrouwen, ook weduwen, handelingsonbekwaam waren en dus volstrekt afhankelijk van (de medewerking van) hun vader, echtgenoot, toezienende voogd(en) en zoon of (schoon)zoons. Kortom, in een man-

nenmaatschappij zouden de vrouwen eigenlijk totaal monddood zijn. Dat beeld nu is wel flink onderuitgehaald: ongehuwde meerderjarige vrouwen en weduwen hadden, mits zij niet als een doetje over zich lieten lopen door aanmatigende mannen, heel wat mogelijkheden om zich volledig te laten gelden.

Deze dissertatie is een prachtig boek. De schrijfstijl is helder en de tekst gemakkelijk verteerbaar, ondanks dat er vaak geworsteld moest worden met ingewikkelde juridische toestanden en begrippen. Overigens kan daar wel een kanttekening bij worden gemaakt: het wordt voorgesteld alsof de vrouwen (en ook de mannen) in hun huwelijksvoorwaarden, testament of welk ander ingewikkeld juridisch document ook zelf alles hebben bedacht en geformuleerd, terwijl zowel toen als vandaag de dag de notaris degene is die als adviseur optreedt en met trucjes komt om bijvoorbeeld de successiebelasting zo laag mogelijk te doen uitvallen of die bijzondere bepalingen volgens allerlei voorbeeldenboeken voorstelt, waarvan de betrokkenen niet eens wisten dat ze bestonden. De notaris als *ghostwriter* in optima forma dus en niet de arme weduwe, die maar net kon uitleggen hoe ze het in grote lijnen wilde en domweg haar handtekening onder het concept van de 'vertaler' daarvan plaatste.

Dit is echter ook een boek dat enigszins mank gaat aan kleine onvolkomenheden. Op zich lijken die niet zo erg. De kortste weg tussen twee punten is een rechte lijn, maar wanneer al snel een kleine afwijking ontstaat, en daarna opnieuw een kleine afwijking op die afwijking, en daarna nog weer en nog weer, dan arriveert de rechte lijn nooit bij het tweede punt, maar gaat kringetjes draaien. Zo ongeveer is het ook bij de onderhavige studie. Gezien de kleine ergernissen wanneer iets net niet exact of net niet volledig wordt uitgedrukt, is dat *summa summarum* niet iets waar je een gelukkig gevoel aan overhoudt.

Zo is de eerste klap al geen eurocent waard. De inleiding begint met een voorbeeld uit een Gerechtsdagboek: een rekest dat in 1635 ingediend wordt door (dus liever: namens) Cathelijntgen Otteles, zojuist weduwe geworden (tijdens een pestepidemie) van Hendrick Lomme, verver. Zij blijkt echter bij verificatie in het origineel te heten Cathalijsa de Witte. Deze misser is verklaarbaar: haar zoon Hendrick Lomme jr. trouwde in 1642 met Catelijntgen Ottelee. Niet schokkend, niet wezenlijk voor het betoog, maar gewoon

niet leuk en niet de enige uitglijder van dit soort. Maar misschien is de recensent hier wel erg streng.

Ook mist men in de literatuurlijst node het boek van Leonard Blussé, *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1997), dat een heel scherp beeld geeft van de handelingsonbekwaamheid en het soms wel heel tragische lot van rijke vrouwen die (her)trouwen met geldzoekers.

Hoe dan ook, dit boek is een aanwinst en kan van harte worden aanbevolen.

P.J.M. DE BAAR

Kees van der Wiel, *Leidse wevershuisjes. Het wisselende lot van de zeventiende-eeuwse Leidse arbeiderswoningen*. Primavera Pers, Leiden 2001. 205 p., ISBN 90-74310-76-1. f 32,50

In onze tijd dromen velen van een huis in de binnenstad van Leiden. De voormalige wevershuisjes zijn daarbij favoriet. Dat ze van binnen klein zijn en aan de achterzijde vaak niet meer dan een betegeld 'plaatsje' hebben, nemen de bewoners graag voor lief.

Over de geschiedenis van de wevershuisjes is een prachtig boek verschenen, geschreven in opdracht van de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis. Het is mede aan deze stichting te danken dat er in Leiden nog een aantal wevershuisjes bewaard is gebleven. Nu dit doel na vijfentwintig jaar is bereikt, heft de stichting zichzelf op, met een boek als machtig slotakkoord.

Leidse wevershuisjes is goed geschreven en zeer verzorgd uitgegeven. Het boek bevat een ruime keuze aan zwart-wit foto's, onder meer van H. Kleibrink en J.W.C. Postel. Het verhaal wordt verder geïllustreerd met veel kleurenafbeeldingen van schilderijen, stadskaarten en tabellen.

Over de geschiedenis van de textielindustrie en de stadsuitbreidingen is uiteraard al veel geschreven, maar de auteur verbindt deze literatuur met eigen onderzoek naar buurt- en bewoningsgeschiedenis. Vooral het stadsarchief was een rijke bron met zijn bonboeken, vonnisboeken en deurwaardersexploten. Zo vertellen inventarissen van desolate boedels veel over de

wijze waarop arbeiders hun huizen inrichtten en bewoonden. Verder maakte de auteur gebruik van woningtellingen en rapporten van gezondheidscommissies. Individuele lotgevallen van wevers en pandjesbazen worden zo verbonden met de grote lijn van de geschiedenis van Leiden, en komen zo tot leven.

Het lot van de wevershuisjes wisselde in de loop van de eeuwen sterk. In de zeventiende eeuw waren het werkplaatsen voor de thuiswevers en hun gezinnen. De centrale plaats had het weefgetouw in de voorkamer. Verder telden de huizen niet meer dan een gang, een achterhuis, een trap met daaronder de bedstede, en onder het dak sliepen de kinderen.

Met de malaise in de nijverheid in de achttiende eeuw beleefden de wevershuisjes een eerste periode van verval. Veel huisjes stonden leeg en vervielen. De industrialisatie blies in de negentiende eeuw de textielindustrie nieuw leven in. De weefgetouwen gingen de deur uit en de wevershuisjes werden 'pakhuizen' van fabrieksarbeiders. De overbevolkte arbeiderswijken in de binnenstad kregen een slechte naam. Juist in de meeste verkrotte, benauwde steegjes maakte de cholera de meeste slachtoffers.

Na de Tweede Wereldoorlog beseftte de gemeente dat de verkrotting van de arbeidersbuurten niet door kon gaan. Tegelijkertijd bestond er ook in Leiden grote woningnood. De oplossing voor deze problemen werd gezocht in nieuwbouw buiten de singels. In de binnenstad betekende de aanpak van de verkrotting: slopen! Er moest parkeerruimte komen voor de auto, het vervoermiddel van de toekomst, en voor wegen die de binnenstad zouden ontsluiten.

In de jaren zeventig kwam er evenwel een kentering in dit 'betondenken'. Er trad een nieuwe generatie politici aan, voor wie de binnenstad een heel andere betekenis had. Zij zagen de arbeiderswijken niet langer als poelen des verderfs, maar als nostalgische plekken van herkomst. Een gevolg van deze kentering was een herdefinitie van wat beschouwd werd als monumentaal. Niet alleen de grote, vaak openbare gebouwen zoals kerken en stadspoorten waren voortaan het behouden waard, maar ook de kleine, private. Juist woonhuizen bleken bepalend voor het historische straatbeeld.

De Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis heeft zich sterk ingezet voor deze herwaardering. In eerste instantie door het aankopen van verkrotte woningen en deze te (laten) renoveren. De verkoopopbrengsten van de

gerenoveerde woningen kwamen ten goede aan nieuwe projecten. Dit voorbeeld opende de ogen van Leidenaren, die een bouwval zagen veranderen in een sfeervol woonhuisje.

In de jaren tachtig werden de ideeën overgenomen door de gemeente. Toen ook particuliere aannemers in de wevershuisjes een lucratieve markt ontdekten was het doel van de stichting bereikt. Door het besluit een boek uit te brengen heeft de stichting niet alleen de stad, maar ook de geschiedschrijving een dienst bewezen. De overgebleven wevershuisjes vertegenwoordigen een belangrijk stuk geschiedenis en ze zijn het bewaren waard. Dat heeft Kees van der Wiel overtuigend voor het voetlicht gebracht. Zijn boek is niet alleen verplichte kost voor wie in een wevershuisje woont, maar is een aanrader voor iedere Leidenaar.

GERT-JAN VAN RIJN

Ingrid Moerman, *Gif als goede gave. Maria Catharina van der Linden-Swanenburg / Goeie Mie (1839-1915)*. Leiden Promotie wv, [Leiden 2001] (Leidse Verhalen; 9). 80 p., ISBN 90-76788-10-3. € 6,81

Volgens H. van Straaten, een van de weinige misdaadchroniqueurs in Nederland, waart door de straten van Leiden nog steeds de schim van Goeie Mie rond. Getuige de gretigheid waarmee boeken en artikelen over deze misdadigster worden gelezen, kon hij weleens gelijk hebben. Vandaar misschien ook dat dé kenner van het fenomeen Maria Swanenburg, de historica Ingrid Moerman, weer een boekje aan haar toch al indrukwekkende reeks publicaties over deze vrouw heeft toegevoegd.

Degene die haar vorige werken heeft gelezen, ontkomt bij het doornemen van het jongste boekje, dat de fraaie allitererende titel *Gif als goede gave* heeft, niet aan een sterk 'déjà lu'-gevoel. Desondanks is de schrijfster er goed in geslaagd het bekende verhaal van Goeie Mie in een nieuw jasje te steken. Niet de feiten natuurlijk. Ook in *Gif als goede gave* blijft Maria Swanenburg de vrouw die als een goede engel de Groenesteeg en aanpalende buurten rondging, maar voor velen de doodsengel bleek te zijn; ook hier worden haar arrestatie en berechting breed uitgemeten. Het verrassende is

dat de schrijfster de hele gang van zaken rond Mie als een detectiveroman benadert. Weliswaar niet een klassieke speurdersroman met een aantal moorden, een groot aantal verdachten en een onverwachte ontknoping, maar als een verhaal waarin het net zich langzaam maar zeker om de daderes sluit.

Na een beknopte behandeling van Maria Swanenburgs achtergrond, waarin iets te weinig wordt ingegaan op het feit dat misdaad, zij het van lichte aard, in haar milieu heel gewoon was, worden door de auteur werkwijze en slachtoffers ten tonele gevoerd. Wanneer de medische wereld eindelijk doorheeft dat er iets niet klopt in de Groenesteeg, volgt de arrestatie van Mie en kan de Leidse politie beginnen aan de ondervraging van de moordenaars en de getuigen.

Ook de rest van het verhaal is snel verteld. Na aanvankelijk haar wandaden te hebben ontkend, gaf Mie eindelijk toe. Daarna volgde het beroemde proces, dat internationale bekendheid heeft gekregen. Ten slotte volgde het vonnis: levenslang. Eerst uitgezeten in 's-Hertogenbosch en daarna in de vrouwengevangenis te Gorinchem, waar Maria Swanenburg in 1915 overleed.

Ingrid Moerman heeft een onderhoudend en prettig leesbaar boekje geschreven, waar door de opzet van de reeks Leidse Verhalen niet meer in kon dan het verhaal sec. Het wachten is nu op haar grote publicatie, waarin zij dieper kan ingaan op de motieven van Goeie Mie. Misschien kan in dat opus magnum de sociaal-economische achtergrond van Goeie Mie in een groter kader worden geplaatst en kan een stamboom van de families Van der Linden en Swanenburg worden opgenomen.

Mie verdient het. Al was het alleen al vanwege het feit dat zij als enige Nederlandse misdadigster vermeld staat in de detectiveroman *The Burning Court* (New York 1937) van de bekende Amerikaanse schrijver John Dickson Carr. Weliswaar wordt zij in dat werk, gebaseerd op het leven van de Franse gifmengster marquise De Brinvilliers, merkwaardigerwijze "Frau Van de Leyden" genoemd, maar het aantal slachtoffers klopt precies.

De schrijfster beweert dat zij een boekje heeft geschreven voor het nachtkastje. Daar is zij goed in geslaagd. Het wachten is nu op een werk dat daar te groot voor is.

Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995*. Stichting Beheer IISG / NIWI, Amsterdam 2000. 392 p. + cd-rom, ISBN 90-6861-191-7. f 79,90

“In de bijna tweehonderd jaar dat het Koninkrijk bestaat, hebben werknemers in Nederland bijna 15.000 keer naar het stakingswapen gegrepen om een conflict te beslechten.” Dat is de eerste, veelbelovende zin van het proefschrift over een belangrijk onderwerp, waarop Sjaak van der Velden op 31 mei 2000 aan de Leidse universiteit promoveerde tot doctor in de Letteren. Voordat hij dit kon schrijven, had hij jaren achtereen informatie verzameld over arbeidsconflicten in Nederland. Dat monnikenwerk resulteerde in een databestand met een aantal kenmerken van zo’n 14.500 stakingen sinds 1810. Al die informatie wordt op een cd-rom bij het boek geleverd.

Van der Velden stelt twee hoofdvragen. De eerste luidt: wordt tegenwoordig meer of minder gestaakt dan vijftig, honderd of honderdvijftig jaar geleden? Zijn tweede vraag gaat uit naar een verklaring voor de fluctuaties in stakingsactiviteiten in de loop van de tijd. Het boek bestaat ook uit twee delen, maar anders dan je zou verwachten bestaan die niet elk afzonderlijk uit de behandeling van een der twee hoofdvragen.

In het eerste deel gaat Van der Velden in op vragen als: Wat is een staking? Wie zijn bij stakingen betrokken? Waarom staken arbeiders? Welke gevolgen heeft hun staken? Deze aspecten zou je kort in een inleidend hoofdstuk besproken willen zien, niet in een afzonderlijk deel van het boek. Het gaat immers allemaal om deel twee. Dat betreft een analyse van de database. Aan bod komen de kenmerken van stakingen, de verschillen in stakingsbereidheid en de vraag of stakingsactiviteiten in de loop van de tijd zijn toe- of afgenomen. Dit deel wordt afgesloten met een apart hoofdstuk over de factoren die volgens Van der Velden fluctuaties in stakingsactiviteit van jaar tot jaar bepaalden.

Achter de term stakingen gaat natuurlijk een grote verscheidenheid van arbeidsconflicten schuil. Zij verschilden bijvoorbeeld in omvang en in aard, en dat maakt een onderlinge vergelijking er niet eenvoudiger op. Ter oplossing hanteert Van der Velden een samengesteld indexcijfer. Dat is een statistische kunstgreep om ‘het ongelijke’ toch onderling te kunnen vergelijken, met name ook uit verschillende periodes. Hij noemt dit de Van

der Velden-index (p. 348). Uiteindelijk kan daarmee een tijdreeks worden samengesteld, waarmee grafieken kunnen worden getekend. Van der Velden leeft zich daarin aardig uit. De lezer krijgt er zestig onder ogen.

Zo komt de auteur tot een antwoord op de eerste hoofdvraag: tegenwoordig wordt meer en effectiever gestaakt dan vijftig jaar of langer geleden. Het blijkt echter lastig om te verklaren waarom soms meer werd gestaakt dan anders. Van der Velden concludeert (p. 309) dat “niet een model of oorzaak bestaat voor die fluctuaties. Slechts historisch onderzoek van afzonderlijke stakingen of stakingsbewegingen kan uitsluitsel geven over de vraag waarom arbeiders op een bepaald moment het werk neerlegden.”

Gerenommeerde historici hebben dit boek reeds op verschillende plaatsen besproken. Zo nam Piet de Rooy het op 25 augustus 2000 in *de Volkskrant* onder de loep, en vervolgens besprak Bob Reinalda het in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 116 (2001) 241-243. Het belangrijkste samengevat: De Rooy erkent dat Van der Velden veel werk heeft verzet, maar hij concludeert dat dit boek toch geen beter inzicht geeft in de stakingen van de laatste twee eeuwen. Reinalda heeft een andere, mildere mening. Hij vindt dit boek een verrijkende geschiedschrijving van de arbeidende bevolking in Nederland.

Voor beide visies valt iets te zeggen. De verdienste van Van der Velden is dat hij veel materiaal over een belangrijk sociaal-economisch onderwerp bijeen heeft gebracht en dat hij dit via een cd-rom ter beschikking stelt voor toekomstig onderzoek. Positief is ook dat voortaan waarschijnlijk genuanceerder over stakingen als een historisch verschijnsel zal worden gedacht en gesproken. In de analyse ben ik echter teleurgesteld. Waar heeft al dat staken toe geleid? Met dat prachtige materiaal was Van der Velden de eerste die de historische betekenis van stakingen voor arbeiders in Nederland kon beschrijven. Helaas komt dat slechts terloops en bovenal in buitengewoon bedekte termen ter sprake.

Zijn index wijst erop dat in het algemeen meer werd gestaakt wanneer “het reëel of het nationaal inkomen steeg, terwijl er minder werd gestaakt wanneer het percentage dat onder CAO viel, daalde” (p. 299). Ik leid uit het een en ander af dat werknemers dus niet zozeer ten tijde van malaise naar het stakingswapen grepen. Zij deden dat meer gedurende periodes van toenemende welvaart. Daaruit volgt de conclusie dat arbeiders in het alge-

meen niet staakten om te behouden wat zij al hadden, maar eerder om meer te bemachtigen van de koek naarmate die groter werd.

De centrale gedachte van de Van der Velden-these zou daarmee als volgt hebben kunnen luiden: stakingen hebben in de afgelopen twee eeuwen bijgedragen aan een verbetering van de arbeids- c.q. levensomstandigheden van de arbeidende bevolking in Nederland. Van der Velden komt echter niet zover. De laatste zin van zijn conclusie luidt nogal mistig: "Anders gezegd: het reëel loon steeg misschien wel door de toename van de stakings-index." Daarmee gaat het boek als een nachtkaaars uit.

Het is op deze plaats zeker de moeite waard om na te gaan wat deze Leidse studie oplevert voor de geschiedschrijving van de Sleutelstad. Eerst moet ik een aanloopje nemen. In jaargang 1990 van dit Jaarboek schreef Cor Smit: "Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar arbeidersstrijd in Leiden, met name stakingsactiviteiten zijn onderbelicht gebleven" (zie: Cor Smit, 'Stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden omstreken (Jbsegl)* 1990, 103-113). Dit thema was enkele jaren eerder een van de aanleidingen geweest voor de oprichting van de Dirk van Eck-Stichting. Het stichtingsbestuur richtte in de beginperiode een belangrijk deel van zijn activiteiten op dat onderwerp. Zo verscheen via een onderzoeksaanvraag van de Dirk van Eck-Stichting bij de Wetenschaps Winkel in 1992 van F.A.J. Zonneveld het *Onderzoeksverslag: Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980*. Dat is een uitgave van de Sectie Sociale Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden, die met H.A. Diederiks, B.M.A. de Vries en D.J. Noordam nauw bij het project was betrokken.

Op initiatief van de Dirk van Eck-Stichting had Zonneveld dus al de Leidse 'sociaal-economische conflicten' geïnventariseerd. Hij komt overigens op 182 Leidse stakingen, die hij alle met een aantal kenmerken uitvoerig de revue laat passeren. Meteen daarop organiseerde het stichtingsbestuur op 13 november 1992 een symposium in het Leidse gemeentearchief. De geanimeerde discussie resulteerde in enkele interessante artikelen in dit Jaarboek: Frans Zonneveld, 'Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980', *Jbsegl* 1992, 114-130, en de bijdragen aan het *Jbsegl* 1993 van Dirk Jaap Noordam, 'Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging

en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980', van Cor Smit, 'De Leidse arbeidersbeweging', en van Jaak Slangen, 'Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919)'. Drie jaar na de publicatie van de bovengenoemde constatering van Cor Smit was de situatie in Leiden dus in 1993 al flink ten goede gekeerd.

Het trefwoord 'Leiden' op de bij het boek van Van der Velden geleverde cd-rom met arbeidsconflicten levert 181 'hits' op. Zo beschouwd verschillen de inventarisaties van Zonneveld en Van der Velden weinig. Terecht vermeldt Van der Velden het werk van Zonneveld dan ook in zijn literatuurlijst. Maar het is jammer dat hij geen verwijzingen heeft opgenomen naar de relevante artikelen in dit Jaarboek waarnaar ik hierboven reeds verwees, c.q. het baanbrekende werk van de Dirk van Eck-Stichting voor de Sleutelstad.

Over Leiden lezen we niets nieuws. In het bestand van Van der Velden komen vergeleken met het verslag van Zonneveld enkele storende onzorgvuldigheden voor met betrekking tot arbeidsconflicten die als 'Leids' moeten worden getypeerd. Zo was de Grofsmederij voor Leidenaren toch niet een van de geringste bedrijven, maar Van der Velden rangschikte enkele stakingen bij dat bedrijf onder de gemeenten Leiderdorp (4 september 1910) en Zoeterwoude (6 april 1978). Als toekomstige onderzoekers het trefwoord 'Leiden' op hun cd-rom zullen loslaten, missen zij die stakingen dus jammerlijk. Hij had hier toch op zijn minst ook het trefwoord 'Leiden' moeten opnemen, of een kanttekening moeten plaatsen waarin werd verduidelijkt dat het stakende deel van het bedrijf in 1910 op het Waardeiland was gehuisvest, zodat het toen nog formeel op grondgebied van Leiderdorp lag. Zo'n kanttekening ware ook op zijn plaats in 1978, omdat 'De Grof' pas sinds 1975 op het grondgebied van Zoeterwoude was gehuisvest. Wellicht zijn er meer van zulke 'misplaatste' arbeidsconflicten. Vermoedelijk zullen anderen elders ook met zulke slordigheden rekening moeten houden. Ten slotte blijken er nogal wat lege records in het databestand te bestaan ('onbekend'), niet alleen in de vroege periode van de 'apathische' negentiende eeuw, maar ook later, zoals in 1957 te Leiden.

Ik rond af. De publicatie van Van der Velden is van belang voor iedereen die geïnteresseerd is in de Nederlandse arbeidsverhoudingen, met name door de bijgeleverde cd-rom. Voor de Leidse geschiedschrijving biedt de cyclopenarbeid van deze Rotterdamse Leidenaar echter weinig nieuws. Met genoegen

stel ik vast dat het door onze stichting geëntameerde onderzoek van Zonneveld zijn blijvende waarde heeft bewezen. Het werk van de Dirk van Eck-Stichting komt er naar mijn smaak echter te bekaaid vanaf.

JAAP MOES

D. Wintgens Hötte, A. de Jongh-Vermeulen (red.), *Dageraad van de moderne kunst. Leiden en omgeving 1890-1940*. Waanders Uitgevers en Stedelijk Museum De Lakenhal, Zwolle/Leiden 1999. 336 p. ISBN 90-400-9339-3. f 95

Dit prachtig uitgevoerde boek geeft een informatief overzicht van de vernieuwingen in de Leidse kunst van het einde van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. Het boek behandelt 22 kunstenaars uit deze periode, zoveel mogelijk als onderdeel van de samenleving. Daarbij komt ook het kunstklimaat aan de orde.

De titel is wat misleidend, want het boek gaat eerder over de opkomst en het verdwijnen van moderne kunstuitingen dan over een belangrijke en vernieuwende ontwikkeling die tot het einde van de twintigste eeuw zou kunnen voortduren.

Rond 1890 werden, zoals elders in Nederland, ook in Leiden moderne ideeën over kunst ontwikkeld. Toen begon voor het eerst na de zeventiende eeuw een soort Gouden Eeuw binnen en in de directe omgeving van de Sleutelstad. Belangrijk daarbij was Jan Toorop, die – gedurende enige tijd in Katwijk wonend – jonge Leidse kunstenaars als Floris Verster, Menso Kamerlingh Onnes en H.P. Bremmer inspireerde. Verster werd ook door Breitner geïnspireerd en maakte bloemschilderijen. Samen met Kamerlingh Onnes had hij een atelier in Vreewijk, het landgoed van diens familie. Ook Menso schilderde vrucht- en bloemstilleven, maar daarnaast portretten. De banden tussen beide vrienden bleven hecht toen Verster trouwde met Jenny, de zuster van Kamerlingh Onnes. De derde belangrijke jonge kunstenaar was Bremmer, die onder invloed van buitenlandse voorbeelden pointillistisch schilderde.

Deze en andere kunstenaars verzetten zich tegen het elitaire kunstgenootschap *Ars Aemula Naturae* (kortweg *Ars* genoemd), dat uit 1799 dateerde.

Bij deze vereniging lag het accent niet op creativiteit, maar meer op vakbekwaamheid; tekenen vormde daarvan een belangrijk onderdeel. Ook dames konden zich hierin bekwamen. Als tegenhanger richtten in 1896 jonge kunstenaars 'De kunst om de kunst' op, waar een eigen visie echter onvolgende uit de verf kwam. De vereniging diende zo meer als een bindende factor tussen de Leidse kunstenaars. Belangrijk voor de verspreiding van de nieuwe kunstuitingen was uiteraard de presentatie ervan. In De Lakenhal verzorgde Cees Verster (de broer van Floris) gedurende korte tijd aan het einde van de negentiende eeuw tentoonstellingen van toen omstreden kunstenaars, zoals Jan Toorop en Vincent van Gogh. Werken van Van Gogh waren ook te zien in het Volkshuis, de instelling die zich warm maakte voor volksopvoeding.

Behalve schilderkunst waren kunstnijverheid en industriële vormgeving van belang. Al in 1897 werd een tentoonstelling op dit terrein gehouden. Vooraanstaande kunstenaars waren de boekbinder Locher en de pottenbakker Brouwer, die lid was van de in 1904 gestichte vakvereniging *VANK*. Van Kempen in Voorschoten was niet alleen de grootste en modernste zilverfabriek van Nederland, maar vervaardigde in zilver ook ontwerpen in neostijlen.

Daarnaast verschenen moderne ontwerpen bij Zaalberg met zijn fantasie-dekens. Ook de niet-Leidse 'De sfinx' kreeg een tentoonstelling, in 1917. Belangrijk in dit bedrijf was de meubelontwerper Planjer, en vooral Theo van Doesburg. Deze laatste kunstenaar was een van de grootste van de twintigste eeuw en woonde korte tijd in Leiden.

De jaren dertig betekenden *retour à l'ordre* en een terugkeer tot minder creatieve kunstuitingen. Helemaal bevredigend is de verklaring niet die deze ontwikkeling zoekt in het diepgewortelde gevoel voor traditionele kunst in Leiden.

Dit boek, waarin nog verschillende andere aspecten aan de orde komen, is onmisbaar voor iemand die in moderne kunst of in de Leidse geschiedenis van de twintigste eeuw is geïnteresseerd.

Jaap Moes, met medewerking van Dick Wortel, *Werkvoorziening als een sociaal contract. Over de rol van de vakbeweging in Leiden van 1945 tot 2000*. Dirk van Eck-Stichting, Leiden 2001. 88 p., ISBN 90-73279-20-8. € 10

De titel van dit boek schijnt enigszins tegenstrijdig te zijn, want de rol van de vakbeweging bij de werkvoorziening zal niet iedereen bij voorbaat duidelijk zijn. Die rol was dan ook niet groot en zeker niet doorslaggevend. Het is meer de kapstok waaraan dit boek als een hommage aan vakbondsman Th.H. de Wilde is opgehangen. Als vertegenwoordiger van de katholieke NKV had hij zeer lang zitting in de commissies die betrokken waren bij de sociale werkvoorziening in vrijwel alle geledingen en facetten. Vanuit het gevoel dat hij zich hoorde in te zetten voor het lot van de gehandicapte medemens – in eerste instantie vooral de katholieke, maar later ongeacht de religie van betrokkene – besteedde De Wilde onnoemelijk veel tijd aan het beoordelen van aanvragen tot plaatsing in de sociale werkplaats enzovoort en het vergaderen daarover, en over alle zaken die de wsw betroffen, al wordt door hem wel erkend dat dat laatste vooral het kennisnemen betrof en minder het meebeslissen. Voor een vakbondsman stond het belang van de individuele gehandicapte meer op de voorgrond dan het algemeen beleid, al zal de vraag of er door (onder de marktprijs werkende) medewerkers van de Gemeentelijke Sociale Werkvoorziening met voorgangers en opvolgers geen oneerlijke concurrentie met het bedrijfsleven werd gepleegd en of additionele arbeid toch niet ook uit reguliere potjes betaald zou kunnen worden, altijd wel op de achtergrond hebben gespeeld.

De auteur schetst in een aantal hoofdstukken in chronologische volgorde telkens eerst de landelijke ontwikkeling en daarna de specifiek Leidse invulling van het algemene beeld. Gezien zijn kennis en ervaring op dit gebied, al tot uitdrukking gekomen in zijn boek *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden 1997), is dat heel netjes en afgewogen verwoord. Eigenlijk zijn de jaren 1997-2000 wat onderbelicht, terwijl juist toen de wsw-wet werd herzien, als gevolg waarvan de band met de vakbonden (en De Wilde) werd doorgesneden. Maar de meest recente en vaak nog niet uitgekristalliseerde geschiedenis laat zich wel vaker moeilijk onder woorden brengen, zeker als de bronnen, bijvoorbeeld jaarverslagen, ineens ophouden bepaalde informatie te leveren, zoals uit de bijlagen met

vrij uitvoerig statistisch materiaal blijkt: de meeste gaan niet verder dan 1987. Beloofd dat veel goeds voor degene die ooit de uitermate boeiende meest recente geschiedenis van De Zijl Bedrijven DZB gaat beschrijven?

Tot slot nog een opmerking over de illustraties: de kwaliteit daarvan valt wat tegen, denkkelijk te wijten aan het drukprocédé. Maar al met al is er een leuk boek verschenen, dat voor velen herinneringen uit het nabije verleden zal oproepen en zeker voor 'verbindend persoon' De Wilde een prachtig cadeau zal zijn.

P.J.M. DE BAAR

A.N. Stuifbergen en W. Rozendaal, *De Leidse agent, een monument*. Politie Holland Midden, district Leiden-Voorschoten, Leiden 2001. 376 p.

Al is het *vigilat ut quiescant* als devies verdwenen, nog steeds waakt de politie opdat de burgers gerust kunnen zijn. Om die verzekeraars van rust en orde eens voor het voetlicht te halen, hebben inspecteur van politie Ton Stuifbergen en oud-lerares annex historica Miep Rozendaal een boek geschreven dat zij de veelzeggende titel *De Leidse agent, een monument* hebben meegegeven. Monument waarvan zeggen ze er niet bij, maar al lezende wordt dat wel duidelijk.

Het kloeke, fraai geïllustreerde boek is onderverdeeld in 23 hoofdstukken, die nogal verschillen in omvang en kwaliteit.

Het eerste hoofdstuk, 'De Leidse Hermandad' geheten, behandelt onder meer het begrip 'politie' en geeft hiervan een historisch overzicht. Een verklaring van het woord Hermandad was wel op zijn plaats geweest. Niet iedereen is op de hoogte van de herkomst van dit woord en zeker niet van het feit dat deze term na zijn verschijning in de Nederlandse taal (1824) al vrij snel schertsend werd gebruikt, wat in een degelijk werk als dit boek toch niet de bedoeling kan zijn geweest. Verder staat het hoofdstuk, voor de leek het smakelijkste gedeelte van het boek, vol met aardige anekdotes, onder andere over agenten die tijdens nachtdienst liever warm bleven door het gebruik van een borrel dan door het stampen van hun rondjes. Er is hierbij, terecht, in ruime mate gebruikgemaakt van die onschatbare bron

voor het leven van alledag in Leiden, de dag- en nachtrapporten. Toch had een ruimer gebruik van de rapporten het hoofdstuk nog meer cachet kunnen geven. Node gemist wordt bijvoorbeeld een schets van de verhouding 'gewone' agent - student. Deze was op zijn zachtst gezegd nogal slecht, wat vooral te wijten was aan de verregaande onbeschoftheid van de Rapenburgers. Ook is er te weinig aandacht besteed aan de misdaad in de beruchtste buurt van Leiden in de negentiende eeuw, De Camp, waar ruim veertig jaar (1960-1904) vrijwel iedere avond berovingen, vechtpartijen en soms doodslagen plaatsvonden. Afgezien van enkele slordigheden – men kan in de Oudheid toch moeilijk van een kerkelijke macht spreken – is door de schrijvers op adequate wijze een beeld geschetst van het ontstaan, de groei en de werkzaamheden van de politie in Leiden en Nederland.

De volgende drie hoofdstukken zijn van dezelfde kwaliteit. De inhoud stemt bepaald niet vrolijk, agenten die tijdens het uitoefenen van hun beroep om het leven zijn gekomen en de periode 1940-1945, maar de onderwerpen zijn bekwaam behandeld. Vooral de Tweede Wereldoorlog is goed uit de verf gekomen. De auteurs hebben het aangedurfd 'foute' functionarissen met naam en toenaam te noemen. Een dappere daad, omdat die materie nog steeds gevoelig ligt.

De negentien resterende hoofdstukken zijn van een grote diversiteit en variëren van 'De Recherche' tot 'Sport en ontspanning'. De aandachtige lezer krijgt de indruk dat de onderwerpen hier en daar niet helemaal uitgewerkt worden en dat de auteurs na de eerste vier hoofdstukken hun kruit een beetje verschoten hebben.

Zo begint het gedeelte over de recherche met de juiste opmerking dat contactuele vaardigheden, psychologisch inzicht en analytisch denkvermogen onmisbaar zijn voor een goede rechercheur. Vervolgens wordt duidelijk gemaakt dat met langdurig, nauwgezet en dikwijls moeizaam onderzoek meer bereikt kan worden dan met louter een beroep op de grijze cellen van boekhelden en komen een paar gevallen uit de praktijk aan de orde, waaronder ook enkele onopgeloste. Merkwwaardigerwijze wordt er door de schrijvers nergens gerept over DNA-onderzoek, dat de laatste jaren toch een onmisbaar hulpmiddel is bij het oplossen van misdrijven.

Iets dergelijks geldt mutatis mutandis eveneens voor hoofdstuk 6, over de verkeerspolitie. Ook hier een rake schets ondersteund met fraaie afbeeldin-

gen, maar geen woord over de City-ring, die toch heel wat gevolgen heeft gehad voor het verkeer in de stad.

Naast deze bekende onderwerpen is er terecht de nodige aandacht besteed aan die onderdelen van de politiemacht die bij het grote publiek onbekend zijn. Het museumpje bijvoorbeeld, en de reservepolitie die enkele jaren geleden opgeheven is; een afdeling die niet altijd even serieus werd genomen door de reguliere agenten. Saamhorigheid tussen beide onderdelen was soms ver te zoeken. Dat is niets nieuws: ook in het verleden was dat al het geval. Om die node gemiste saamhorigheid te versterken, werden rond 1920 diverse clubs opgericht, zoals een harmonieorkest en de bekende Leidse Politie Sport Vereniging (LPSV), die ook de bokskunst wilde beoefenen. Aardig is de door de auteurs vermelde anekdote over het bekende linkse raadslid L. Knuttel, die hier weinig heil in zag, omdat hij bang was dat de agenten er wel eens flink op los zouden kunnen slaan bij manifestaties van arbeiders, waar het volgens hem toch al zo ruw aan toe ging. Zover is het nooit gekomen. De agenten voetbalden, schermden, tafeltennisten en deden aan toneel. Sommige verenigingen bestaan nog steeds, andere zijn opgeheven, zoals de Harmoniekapel die in 1995 ophield te bestaan.

Een boek over de politie is niet compleet zonder bijzondere gevallen. Vandaar dat er in het werk een aantal spraakmakende gevallen staat. De enige verzuchting die men na lezing van het betreffende hoofdstuk kan slaken, is: waarom toch altijd Goeie Mie? Waarom niet de nooit opgeloste moord op Felix Guljé, die in het Leiden van 1946 evenveel stof deed opwaaien als de gifmengster in 1883? Speciale gevallen ook van een ander soort kruiden dit hoofdstuk. Kleine voorvallen uit het dagelijks leven van een politieagent, variërend van goed geslaagde 1-aprilgrappen tot confrontaties met bekende stadse figuren als bijvoorbeeld 'Leidse Bram' of het melken van een koe met te volle uiers (laatste foto van het boek).

De laatste twee hoofdstukken geven droge maar nuttige informatie, zoals jaartallenlijsten – te beginnen met de vermelding van een schout in 1266 – een opsomming van burgemeesters (hoofd van de politie immers), korpschefs en personeelsleden. Voorzover na te gaan foutloos. Die foutjes staan wel elders in het boek. Zo is op p. 222 sprake van de verschijning van nozems halverwege de jaren zestig. Dit moeten toch wel de provo's zijn. Nozems met vetkuiven en brommers zijn een typisch verschijnsel uit de jaren vijftig.

Deze en andere schoonheidsfoutjes doen echter weinig afbreuk aan het boek in zijn geheel.

Wie het werk met veel genoegen en voldoening heeft gelezen, blijft maar met een vraag zitten. Waarom is de spreuk "Ieder mens wordt vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren" door nieuwbouw aan het oog onttrokken? Laat dit een plaats krijgen op de voorgevel van het gebouw aan de Langegracht, zodat iedere ingezetene van de stad weet waar hij terecht kan voor die vrijheid, gelijkheid en waardigheid.

PETER OTGAAR

[Ruud Paauw], *Flick-Flack. De geschiedenis van de Leidse gymnastiekvereniging Nieuw Brunhilde 1925-2000*. [Leiden 2000]. 96 p., geen ISBN

Het is een goede ingeving geweest om het jubileumboekje van deze dames-gymclub van hoog niveau te laten schrijven door Ruud Paauw, in zijn actieve carrière gepokt en gemazeld als journalist bij het *Leidsch Dagblad*. Het leest heerlijk weg. Bovendien heeft hij jarenlang de sport als zijn privé-jachtterrein gehad, zodat hij bepaalde zaken wellicht nog uit eigen memorie kon opdiepen, en is hij gehuwd met een actief lid, thans bestuurslid. Opmerkelijk is zijn interview met zichzelf, in het kader van de reeks interviews met alle echtgenoten van de (dames) bestuursleden. Vrijwel zonder uitzondering klagen ze dat ze hun vrouw moeten delen met Nieuw Brunhilde, dat hun leven erdoor wordt ontregeld en dat ze zelf te pas en te onpas voor handen spandiensten worden ingeschakeld. Er zijn ook veertien interviews met kopstukken uit de vereniging, die een goed beeld geven van hoeveel moeite het vergt om een actieve vereniging met veel leden, en dus veel begeleiders en locaties, goed te besturen.

Paauw heeft veel studie verricht naar het ontstaan van deze afsplitsing van Brunhilde en brengt het resultaat met verve; onverenigbaarheid van karakters (door het dictatoriale optreden van voorzitter 'ma Dieben') was voor een aantal dissidenten een belangrijke reden om een eigen club op te richten. Al snel bleek dit nieuwe clubje succesvol en het groeide in tal en last. Vanwege de animositeit binnen de Leidse gymnastiekwereld – de pijn

van de afscheiding bleef nog lang voelbaar – sloot men zich aan bij de Haagse kring in plaats van bij de Leidse, totdat dit in de oorlogsjaren te bezwaarlijk werd.

In de dertiger jaren had men een ijzersterke ploeg, die veel prijzen won. De legendarische trainer Sieb Koopmans speelde daarbij een belangrijke rol. Er kwamen toen ook afdelingen, zoals voor atletiek, handbal en volleybal, maar uiteindelijk verdwenen die ook weer omdat men zich wilde concentreren op de kerntaak. Dat had ook met de lokaliteiten te maken: het was al moeilijk genoeg onderdak te vinden voor de gym, laat staan dat er voor bijvoorbeeld atletiek weer allerlei voorzieningen getroffen moesten worden. Wat ook gestaakt werd waren de revues, die – bijvoorbeeld bij jubilea van de vereniging – een zeer groot publiek en aller bewondering opleverden, maar een dusdanig grote inspanning vroegen dat dat niet meer viel op te brengen, noch financieel, noch organisatorisch, noch qua training. Sinds de jaren zestig is Nieuw Brunhilde daardoor een wat gemiddelde gymnastiekvereniging geworden, nog steeds uitsluitend voor dames, met veel aanhang, relatief weinig toppers (al meldt Paauf wel wat gewonnen prijzen), maar toch een flinke en nuttige bijdrage aan de Leidse sportwereld leverend. Dit jubileumboekje getuigt er op iedere bladzijde van, en voor die getuigenis moeten we dankbaar zijn.

P.J.M. DE BAAR

Signaleringen

Ter introductie

De redactie van dit Jaarboek heeft herhaaldelijk gediscussieerd over de vraag van welke verschenen boeken op sociaal-economisch gebied een bespreking in het Jaarboek zou moeten worden opgenomen. Enkele criteria zijn niet moeilijk: het moet over Leiden en/of de Leidse regio gaan (waarvan de begrenzing vrij soepel wordt gehanteerd), het moet een zelfstandige en gedrukte publicatie zijn, dus geen artikelen in tijdschriften of jaarboeken, geen (doctoraal)scripties en dergelijke of nog niet in een handelseditie verschenen dissertaties, en het moet een publicatie zijn die een positieve bijdrage levert aan de kennis van de geschiedenis van Leiden of de omgeving, ook al is de sociaal-economische component niet al te groot. Veredelde folders en routebeschrijvingen voor wandelingen of fietstochten zonder dat er ook maar iets wezenlijks wordt toegevoegd aan onze kennis van de (Leidse of regionale) geschiedenis, vielen dus af. Ook de 'grijze' literatuur kwam slechts bij uitzondering aan bod. Niet alles wat een (soms wat eigenzinnige) auteur in wel eens onvoldragen publicaties de wereld inzendt, hoeft onder de aandacht van het grote publiek te worden gebracht. In de loop der jaren is het aantal boekbesprekingen evenwel flink toegenomen. In de redactie is zelfs wel eens geopperd om *alle* nieuwe publicaties over de Leidse en regionale geschiedenis op te nemen, dit te meer daar de rubriek 'Bibliografie over Leiden en omgeving' in het *Leids Jaarboekje* slechts kale titels geeft en in de loop der jaren alleen maar beperkter is geworden.

De redactie heeft de knoop doorgehakt en wil eens kijken of het mogelijk is, zonder meteen naar volledigheid en absolute perfectie te willen streven, de niet voor een boekbespreking in aanmerking komende publicaties in de vorm van een signalering onder de (doorgaans welverdiende) aandacht van

de lezers van het Jaarboek te brengen. Eigenlijk is zo'n signalering een mini-bespreking in slechts een paar lange, geconcentreerde volzinnen. Artikelen, zeker als die op meer kunsthistorisch of genealogisch gebied betrekking hebben, zullen slechts dan worden opgenomen als deze van groot belang worden geacht. Scripties en dergelijke blijven buiten beschouwing; inventarissen van archieven, klappers (indices) op archiefbestanddelen en transcripties van archiefstukken komen evenmin in aanmerking, tenzij die als van wel heel groot belang gekwalificeerd moeten worden. Rapporten, plannen, verslagen en kleine tentoonstellingscatalogi, laat staan kalenders, almanakken en dergelijke, zullen van alle aandacht verstoken blijven. Dit geldt evenzeer voor historische romans, poëzie of dichtbundels, jubileumnummers van kranten en dergelijke, en publicaties in vreemde talen (tenzij van groot belang). Ook folderachtig materiaal van slechts een paar bladzijden en een inhoud die werkelijk totaal niets toevoegt aan welke kennis ook, wordt genegeerd. Hiervoor kan men zich wenden tot de bibliotheek van het Gemeentearchief Leiden, waar niet alleen 99 procent van de hier gesignaleerde publicaties, maar ook het genegeerde materiaal is in te zien; de geautomatiseerde catalogus is gemakkelijk te raadplegen. Een amper oplosbaar probleem vormen boeken over een landelijk item waarin slechts een enkele bladzijde aan Leiden is gewijd; subjectiviteit is hier vrijwel onvermijdelijk.

Ten aanzien van de prijzen, voor zover vermeld, zij opgemerkt dat er niet naar is gestreefd de juiste prijs in zowel guldens als euro's te achterhalen, of alle vormen van kortingen en dergelijke te vermelden. Ook de volgorde is arbitrair. Dit keer bestrijkt de nieuwe rubriek titels uit de periode 1998-2001.

Graag verneemt de redactie of deze formule als aantrekkelijk wordt ervaren en welke wensen er eventueel nog bestaan.

P.J.M. DE BAAR

J.H.M. Sloof (ed.), *De oudste bestuursregisters van het Hoogheemraadschap van Rijnland (1444-1520). Regesten van de handelingen van dijkgraaf en hoogheemraden*. Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden 1999 (Werken van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht: 26). 488 p., ISBN 90-72381-07-6

Hoewel het grootste deel van dit boek bestaat uit voor een normaal mens amper te pruimen transcripties van eindeloze besluitenreeksen over amper aangeduide en voor een deel denklijk niet bijster interessante waterstaatkundige zaken, vormt het een *fundgrube* voor iemand die iets over de geschiedenis van een dorp onder de rechtsmacht van het Hoogheemraadschap van Rijnland uit die tijd zoekt. Wel zal voor de correcte interpretatie van wat er staat snel teruggegrepen moeten worden op de expertise van de auteur en zijn collegae. De uitvoerige inleiding is helder en de indices haast vanzelfsprekend onmisbaar, en ook doorwrocht.

Jan Dröge, *Het Stadhuis van Leiden. Geschiedenis, beschrijving exterieur/interieur*. Gemeente Leiden, [Leiden] 2001. 64 p., ISBN 90-74240-05-4. € 7,94

Hoewel netto 56 bladzijden tellend, is dit in een wel heel kakelbonte layout gedrukte boekje per saldo niet veel meer dan een uitgebreide folder; op het verschijnen van de in de maak zijnde echt alomvattende geschiedenis zal nog enige tijd gewacht moeten worden. Het is in een soort ringband gebonden, maar de toegevoegde waarde daarvan is zeer duister (onnodig dikke rug, snelle slijtage, uitzakken), te meer omdat op de uitklapbare omslag twee plattegronden zijn afgedrukt die zelfs met een loep niet goed leesbaar zijn. De inleiding over het ontstaan van de stad Leiden is onnodig uitgebreid en bevat tal van uiterst vage en controversiële beweringen. Een grote diepgang heeft het boekje niet, zodat de té vele missers des te harder opvallen. Wel kan gezegd worden dat het rijk geïllustreerd is met hoofdzakelijk (getinte) zwartwitfoto's van een hoog nostalgisch gehalte.

W. van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur*. Verloren, Hilversum 1998 (Middeleeuwse studies en bronnen: 62). 261 p., ISBN 90-6550-035-9

Dit is een zeer lezenswaardig boek, dat een uitgebalanceerd beeld geeft van de geschiedenis van die voormalige gemeente. Vooral de middeleeuwse periode is heel uitvoerig behandeld, waarbij tal van knappe hypothesen over het ontstaan van de rare vorm van die gemeente worden geopperd. Vooral op juridisch en waterstaatkundig terrein heeft deze studie zeer veel waardevols toe te voegen aan het beeld van een doorsnee plaats in de buurt van Leiden. Alles is uitermate verzorgd; een zetfout is amper te vinden. Toch is het geen alomvattende geschiedenis: aspecten als bevolkingscijfers, religie, onderwijs en dergelijke komen nauwelijks aan bod, maar dit volgt uit de beperking die de auteur zich heeft opgelegd. Hoe dan ook, wie ooit iets wil lezen over Zwammerdam of de gang van zaken op een plattelandsdorp, moet dit boek ter hand nemen.

In de Rijn-Vaart der Volkeren. Lezingen, uitgesproken ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Historische Vereniging Alphen aan den Rijn. Historische Vereniging Alphen aan den Rijn / Stichting Koster Service Schrift, Alphen aan den Rijn 1998. 135 p., ISBN 90-75744-08-0. f 17,90 (€ 8,12)

Vijf sprekers hebben hun gehoor zeker weten te boeien. Voorzitter J.S. Vroege beschreef de geschiedenis van vijftig jaar Historische Vereniging, professor H. van der Linden leverde een zeer doorwrocht betoog over het ontstaan van de dorpen in de Rijnstreek, archivaris F. de Wilde behandelde de sociaal-economische ontwikkelingen van de dorpen Aarlanderveen, Alphen en Oudshoorn van ongeveer 1500 tot 1918, oud-burgemeester M. Paats schetste de ontwikkeling van de fusiegemeente Alphen aan den Rijn na 1918, en vrijzinnig-hervormd predikant G.H. Baudet bracht heel veel over de maatschappelijke invloed van het geestelijk leven in Alphen aan den Rijn te berde. De bijdrage van Van der Linden brengt tal van nieuwe gezichtspunten over de ontginning van het veenlandschap rond Woubrugge voor het voetlicht, mede omdat hij door een herberekening van de maat van de 'tienvoetige koningsroede' tot veel betere verklaringen van de kavel-

lengten kon komen. Bij de bijdrage van De Wilde kunnen hier en daar wat vraagtekens worden gezet, die van Paats is een braaf stuk, en die van Baudet blinkt uit door volledigheid, voor zover te bereiken in een lezing.

Marie-Ange D. Delen, *Hof en hofcultuur rondom Willem van Oranje (1533-1584)*. Wereldbibliotheek, Amsterdam 2001; dissertatie Universiteit Leiden. 525 p.

Na een flinke inleiding over vorstelijke hoven in de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw, wordt specifiek op dat van de Oranjes ingegaan. Dit alles is zeer leesbaar en tal van aspecten passeren de revue. Voor Leiden is slechts relevant het hoofdstuk over feestmalen met de stadsmagistraat (pp. 287-290), in het Stadhuis of in het Prinsenhof op de plek waar nu de panden Rapenburg 2-10 staan. Van dat bezoek op 28 februari en 1 maart 1581 zijn rekeningen bewaard gebleven, die hier in bewerkte vorm zijn weergegeven. Hoewel Willem in Leiden geen veelgeziene gast was, moet er toch wel heel wat meer gevonden kunnen worden. Zo is het bijvoorbeeld opvallend dat het boek over de geschiedenis van het Rapenburg deel 2 van Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel in de literatuuropgave ontbreekt.

A.P. van den Berge, *In het voetspoor van de geus. Op zoek naar de sporen van Leidens ontzet*. Vereniging voor Waterstaat en Landinrichting, Zoetermeer 2001. 49 p.

Sedert 1969 voer ieder jaar een gezelschap waterstaatspersonen met als gids de auteur, dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van Delfland, per boot van Delft via Rotterdam naar Leiden in het kader van de herdenking van Leidens Ontzet in 1574. Na zoveel jaar heeft hij het verhaal gepubliceerd in dit boekje, dat nadrukkelijk geen wetenschappelijke verdienste pretendeert. En dat is maar goed ook. De vele foto's en (uitbouw)kaartjes in kleur geven het een fraai uiterlijk, vele kaderteksten vormen anekdotische aanvullingen op het hoofdverhaal, maar de kwaliteit van dat hoofdverhaal is niet subliem.

Karl Enekel en Chris Heesakkers (ed.), *Lipsius in Leiden. Studies in the Life and Works of a great Humanist on the occasion of his 450th anniversary*. Florivallis, Bloemendaal 1997. 183 p., ISBN 90-75540-05-1

In deze bundel bijdragen van acht auteurs wordt niet het hele leven en oeuvre van de hoogleraar Justus Lipsius behandeld, maar wel veel. Na een introductie volgen twee artikelen over de man, dan twee over zijn rol als hoogleraar in Leiden en ten slotte drie over zijn belangrijkste publicaties uit die tijd. Bij het lezen van dit boek is een grondige kennis van het Latijn en Engels geen overbodige luxe.

Henrike L. Clotz, *Hochschule für Holland. Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz, Stadt und Kirche, 1575-1619*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998 (Contubernium, Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte: 48). 229 p., ISBN 3-515-07136-9

Dit is niet bepaald een boek dat heerlijk weg leest. Het onderwerp is sowieso al moeilijk, het taalgebruik voor iemand die niet echt goed Duits leest moeizaam en het is überhaupt een gortdroge studie. Dat alles wil niet zeggen dat het geen belangrijke studie is; integendeel. Hoewel de auteur het oud-Nederlands bewonderenswaardig goed heeft begrepen, kleeft er toch hier en daar een foutje aan, dat zij niet gemaakt had als het Nederlands haar moedertaal was geweest. Een aantal vergelijkingen met Duitse universiteiten in die tijd is daarentegen weer een pluspunt, waar een Nederlandse auteur vermoedelijk minder aandacht aan zou hebben geschonken.

Frits Selier, *Allochtonen in de 17e eeuw. Reacties op Zuidnederlanders in Leiden*. Vrije Universiteit, Amsterdam 1999 (Antropologische Bijdragen wv Amsterdam: 4). 50 p., ISBN 90-6875-057-7. f 12,50

Hoewel in krap vijftig kleine bladzijden geen diepgravende studie kan worden gepresenteerd, is dit betoog in een notendop een prachtig overzicht van de migratie van vooral de koeterwaals sprekende calvinisten uit het Zuiden in het begin van de zeventiende eeuw en hun invloed op het Leiden van hun tijd. Daar is niet veel over bekend, en vrijwel alles wat de literatuur op dat

gebied oplevert, is in het onderhavige verhaal verwerkt. Zelfs de fijne nuances, zoals de komst van de katholieke lakenwevers uit Luik en omgeving en de (niet onverdeeld gunstige) meningen over Pieter de la Court senior en junior, krijgen veel aandacht. Kortom, wie een goed verhaal in kort bestek over de immigratie in Leiden zoekt, vindt het hier.

Jeremy D. Bangs, *Pilgrim walking tour of Leiden*. The Leiden American Pilgrim Museum, Leiden 1998; revised 1999 en 2000. Ongepagineerd

In dit eenvoudige drukwerkje met wel veel kleurenfoto's zijn twee (deels samenvallende) wandelroutes langs de plaatsen met een Pilgrimassociatie beschreven. De teksten zijn redelijk doorwrocht, hoewel er toch nog wel enkele foutjes te ontdekken zijn, en bij enkele plekken waar wetenschappelijke controverse over bestaat, is dit niet gesignaleerd en wordt alleen de overtuiging van de auteur vermeld. Enkele van de 32 plaatsen zijn er met de haren bijgesleept, bijvoorbeeld de Penshal, de Waalse kerk, het Gravensteen en de Saaihal/Lodewijkskerk, waar natuurlijk ook de Pilgrim Fathers wel eens een voet over de drempel gezet zullen hebben, maar waar verder geen concrete relatie is aan te tonen. Ook worden enkele nieuwe zaken als feit gebracht – niet eens als hypothese – die geen geloofwaardigheid verdienen. Zo bijvoorbeeld dat de Pilgrims in 1609, komende vanuit Amsterdam, zich zouden hebben ontscheept bij het Waaghooft; alle schepen uit de richting Amsterdam meerden evenwel af aan het Amsterdamse Veer, dat is het deel van de Oude Rijn bij de Armenbakkerij (tenzij er uitsluitend zeer zware vracht aan boord was, die alleen met behulp van de kraan op het Waaghooft kon worden gelost). Ook het opvoeren van Jan van Houts huis rechts naast De Vergulde Turk als de plek waar William Brewster naar toe moet zijn gegaan om (met de stadssecretaris) te overleggen over de toelating van de Pilgrims per 1 mei 1609 is onzin: daargelaten de onwaarschijnlijkheid dat voor iets dergelijks de indiener van een rekest (doorgaans bovendien een notaris of advocaat die handelde uit naam van) zelf een voorbespreking met een ambtenaar (zij het een machtige, ook al taande die macht enigszins) aan diens huis gehouden zou hebben, Van Hout woonde in 1609 al lang niet meer aan de Breestraat, maar bij zijn dochter en schoonzoon Pieter

Paeuw in diens dienstwoning in de Nonnensteeg. Over de fabel, ontstaan uit een verkeerde lezing door de auteur, dat de Pilgrims de Begijnhofkerk als een officiële kerkruimte hebben gebruikt, zullen we het verder maar niet meer hebben. Het is in één woord erg jammer dat door dit soort ongecontroleerde beweringen plekken tot een heilige plaats verheven dreigen te worden.

A. Lammers, *Americans in Leiden*. Centrum voor Moderne Geschiedenis, Leiden 2001. 43 p., ISBN 90-75301-08-1. f 10,50 (€ 4,76)

Dit geheel Engelstalig boekje bestaat uit vier onderdelen. Het wordt ingeleid door L. Vredevoogd in een betoog dat eigenlijk een soort samenvatting is van de volgende stukken. Daarna komen twee al eerder door Lammers geschreven artikelen over William Elliot Griffis en Arthur M. Schlesinger sr., en ten slotte de herdruk van een beschrijving van een bezoek door Griffis aan Leiden. Al met al dus niet echt opwindend, en de titel suggereert nog véél meer. Bovendien valt de inhoud tegen. Zo is het verslag van Griffis ongeannoteerd afgedrukt, terwijl er na meer dan een eeuw bepaalde zaken bij een breder of Amerikaans publiek niet meer als bekend verondersteld mogen worden. Ook allerlei vervelende zetfoutjes maken het er niet beter op; zo kan de eerste reis van Griffis naar Nederland nooit in 1859 hebben plaatsgevonden (het zal wel 1869 zijn geweest); van Schlesinger (1888-1965) worden niet eens zijn levensjaren vermeld; en het de aanleiding tot het onderzoek naar Griffis vormende en door deze geschreven boek verscheen niet in 1893, maar in 1898. Ook het vertaalwerk is niet geheel perfect.

W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*. J.J. Groen en Zoon, Heerenveen 1997. 300 p., ISBN 90-5030-546-6. f 42,50

Dit is typisch een van die uiterst complete en doorwrochte biografieën die een antwoord geven op vrijwel alle vragen die men ten aanzien van die persoon zou kunnen hebben. De in Bremen geboren Johannes Cock of Coch was, als zoon van de stadssecretaris, van jongs af aan voorbestemd een geleerde te worden. Vooral in Grieks en Hebreeuws blonk hij uit, en na

zijn studie in Franeker werd hij dan ook rector van een soort gymnasium te Bremen en hoogleraar te Franeker. Daar verschoof zijn leeropdracht geleidelijk naar de theologie, en toen hij in 1650 hoogleraar in Leiden werd, werd dit zijn enige vakgebied. Maar daar betekende hij dan ook geweldig veel: er ontstond rond zijn persoon en leer een schare volgelingen. De biografische hoofdstukken zijn zeer informatief en vlot leesbaar. Waar het de theologische bijzonderheden betreft, het grootste deel van het boek, moet men echter (amateur)theoloog zijn om ervan te kunnen genieten.

Ronnie Baer, *Gerrit Dou 1613-1675*. Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis, Den Haag 2000. 160 p., ISBN 90-400-9518-3

Bij de grote tentoonstelling over Dou in Washington, Londen en Leiden verscheen dit boek als een catalogus. Catalogi plegen nooit spannend te zijn, maar vooral de inleidende hoofdstukken zijn uiterst leesbaar en vatten alle sinds de dissertatie van W. Martin uit 1901 geaccumuleerde kennis prima samen. Ook als plaatjesboek is het uiterst fraai.

Annegret Laabs (met een bijdrage van Christoph Schölzel), *De Leidse fijnschilders uit Dresden*. Waanders, Zwolle 2001. 131 p., ISBN 90-400-9548-5

Omdat in het verleden schilderijen van de Leidse fijnschilders zeer gezocht waren in bepaalde kringen, waaronder het hof van de keurvorst van Saksen, vaak tevens koning van Polen, te Dresden, zijn er daar onverwacht veel bewaard gebleven en door de militaire en politieke lotgevallen enigszins verborgen gebleven. Het uitlenen ervan aan De Lakenhal voor een expositie van 19 januari tot 23 april 2001 was aanleiding ze eens uitvoerig te bespreken. Deze catalogus, vol prachtige kleurenfoto's, mag dan ook beslist gezien worden. De inleidingen zijn wat beperkt, maar over de fijnschilders is in de afgelopen jaren al heel wat prima literatuur verschenen, zodat dat geen bezwaar is.

A.S.Q. Visser, P.G. Hoftijzer en B. Westerweel, *Emblem books in Leiden. A catalogue of the collections of Leiden University Library, the 'Maatschappij der Nederlandse Letterkunde' and Bibliotheca Thysiana*. Primavera Pers, Leiden 1999. 190 p., ISBN 90-74310-53-2

Na een zeer korte introductie volgt een lange catalogus van vooral veel titels en relatief toch wel veel afbeeldingen (sommige in kleur) van emblemata in gedrukte boeken. De titels zijn gerangschikt op schrijver, zodat veelschrijvers die veel geïllustreerde boeken uitgaven, heel snel opvallen (Jacob Cats, Jan Luyken en anderen), maar er is ook een uitvoerige index. Dit is meer een naslagwerk dan een leesboek.

Kees van Strien, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795*. Het Spectrum, Utrecht 2001. 284 p., ISBN 90-274-5197-4. € 17,95 (f 39,56)

Dit boek is opgezet volgens de door de auteur ontwikkelde formule zoals gebezigd in het eerder door hem gepubliceerde boek C.D. van Strien, *Touring the Low Countries. Accounts of British Travellers, 1660-1720* (Amsterdam 1998). In dat boek worden de saillante zaken uit de reisverslagen van Engelsen naar het huidige Nederland en België geordend, zowel per thema als per plaats. Er zijn reisverslagen waarin Leiden beschreven wordt uit de jaren 1663, 1687, 1710 en 1718, op een totaal van 37 reisverslagen uit de jaren 1663-1723. Na een prima algemene inleiding wordt telkens een stad besproken aan de hand van wat de verschillende verslagen al dan niet gemeenschappelijk hebben. Dit levert een vrij ideaal beeld op, steeds besloten met gegevens over bevolkingscijfers, afstanden naar andere genoemde steden, een opgave van besproken herbergen en *further reading*; het geheel wordt ontsloten door prima indices. Het nieuwe boek is een soort vervolg voor een latere periode, en nu – dankzij het feit dat de echtgenote van de auteur, Madeleine Chardon-neau, kenner is van de reisverslagen van Fransen – gecombineerd en vergeleken met de reisindrukken van onderdanen van Lodewijk xv en xvi. De opzet van beide boeken mag veel op elkaar lijken, maar helemaal identiek is die toch niet. Het jongste boek heeft niet meer de vaste gegevens over bevolking, afstanden, herbergen en literatuur, maar daar is, met een beroep

op het oudere boek, wel overheen te komen, al zou het opnieuw drukken van dezelfde gegevens ook weer niet echt overbodig zijn geweest. Ook is thans storender de brute manier waarop de kaderteksten in de tekst zijn geplakt. Dit alles leidt tot de waardering dat het jongere boek het mindere van de twee is. Kleine genealogische foutjes (zoals de bewering op p. 15 dat de Engelse koning George III een oom zou zijn van onze erfstadhouder Willem V, terwijl hij een volle neef was, en al evenmin (p. 51) een broer van William August van Cumberland, maar een oomzeggertje) worden daarbij dan niet eens geteld. Achterin beide boeken is een lijst die suggereert dat daarin alle reisverslagen zijn opgenomen die in de tekst worden behandeld. Wat het jongste boek betreft is dat evenwel zeker niet het geval. Zo wordt de heruitgave uit 1998 van het verslag van de reis van Ann Radcliffe uit 1794 zeer vaak geciteerd, maar die ontbreekt in de lijst en wordt slechts in de literatuurlijst genoemd. Ook zou men het idee kunnen krijgen dat dit het laatste woord op dit gebied is, en dat is ook niet zo. Behalve Engelsen en Fransen maakten ook vooral veel Duitsers tochtjes door de Nederlanden, en als men ziet wat er aan reisverslagen door Nederlanders en Belgen zelf bewaard is gebleven, en van nog andere nationaliteiten, dan is het onderhavige boek beslist een belangrijke bijdrage tot het thema, maar op de keper beschouwd niet meer dan een kleine grondstof. Toch is de pionier Van Strien veel dank verschuldigd voor zijn inspanningen en voorbeeld.

Derk Jansen, *Omwille van een gezegend eiland. Het leven van jhr. D.F. van Alphen tot 1816*. Van Gruting, [Westervoort] 2001. 255 p., ISBN 90-75879-121

Hoewel jonkheer Daniël François van Alphen, een zoon van de bekende kinderdichter Hieronymus van Alphen, de nodige banden met Leiden had, al was hij in 1773 te Utrecht geboren, is hij hier niet erg bekend geworden. Een groot deel van zijn leven speelde zich dan ook elders af, met name in de Oost. Al in 1791 monsterte hij als gesjeesd student aan als adelborst bij de Amsterdamse Admiraliteit. Zo verbleef hij een tijd aan Kaap de Goede Hoop en in Indië. Daar werd hij koloniaal ambtenaar in Semarang en Soerabaja. In 1808 voer hij via Batavia, Baltimore, Denemarken en Hamburg naar Arnhem. Later keerde hij weer terug naar zijn gezegende eiland (Java),

maar de meeste jaren sleet hij in Den Haag, onder meer als lid van de Tweede Kamer. Van zijn verslag van de reis van Batavia naar Arnhem is een woordelijke weergave afgedrukt, zeer zorgvuldig geannoteerd.

A.M. van Lynden-de Bruïne (ed.), *Caatje Cau. In vogelvlucht door Europa. De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau (1807-1824)*. Walburg Pers, Zutphen 2001. 288 p. € 36,95

De reisjournalen zijn door vererving in bezit van de bezorgster gekomen en zij vond het – gelukkig – een eretaak om ze op een alleszins redelijke manier voor een groter publiek beschikbaar te stellen. Niet alleen redelijk, dankzij het flinke aantal kleurenplaten zelfs op onbekrompen wijze, zij het dat de afbeeldingen wellicht verantwoordelijk zijn voor de toch vrij fikse prijs van het geheel. Overigens, van de vele zwart-wit-platen moet men het niet hebben: ze zijn allemaal wat donker uitgevallen en de bijschriften zijn uiterst karig en soms zelfs apert fout (p. 15: de ornitholoog Levaillant is niet in 1789 geboren, maar blijkens noot 12 op p. 29 in 1753, hetgeen ook beter past bij de tronie van een vijftiger of zestiger; en de kleurenfoto van een kaart uit 1815 meldt dat daarop aangegeven zou zijn een reisroute in 1917-'18, hetgeen uiteraard een verschrijving voor 1817-'18 moet zijn). Helaas zijn ook de twee stamboompjes (Temminck en Cau) sterk onder de maat; zo heeft C.J. Temminck, bekend geworden als eerste directeur van het Museum van Natuurlijke Historie in Leiden, daar hetzelfde sterfjaar als zijn vader gekregen en is niet goed aangegeven dat Caatje Cau zijn eerste vrouw was, enz.; de stamboom Cau is zelfs nog onoverzichtelijker. Maar verder is alles van een dusdanig peil dat er niet echt hard mag worden geklaagd. Een haast literair-bevlogen introductie van Coenraad en Caatje geeft een prachtig inzicht in de drijfveren van een haast bezeten verzamelaar van (opgezette) beesten en vooral vogels. Graag had ik ook nog een poging tot verklaring van de achtergronden van het bijhouden van die reisjournalen gelezen: om de tijd te doden, of om later thuis in zijn oude dag nog eens de herinneringen terug te halen? Of als verantwoording voor haar man – zo schijnt zij ook financieel alles tot in de perfectie bijgehouden te hebben. Het lijkt niet alleen maar voor de lol geweest te zijn; daarvoor beheerste Caatje haar talen ook te slecht, althans naar haar schrijfsels te oordelen. Maar ook haar zus

Cootje had een journaal van reizen door Italië bijgehouden, zodat het wellicht een familietraditie was die niet verstoord mocht worden en bovendien als nut had, gezien de vele vermeldingen van goede en slechte herbergen, dat aanbevelingen gedaan konden worden aan medereizigers. Al met al een aardige bijdrage aan de tegenwoordig in aantal groeiende uitgaven van reisverslagen, al kan het geen voorbeeld genoemd worden, en zeker niet tegen deze prijs.

J.H.M. Sloof en R.F. Wybrands, *Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832. Deel 8: Voorschoten*. Den Haag 1999

Inmiddels zijn voor wat betreft de Leidse regio verschenen de uitgaven voor de gemeenten Warmond, Hillegom, Koudekerk, Aarlanderveen en nu dus Voorschoten. De onderhavige uitgave is opgezet geheel volgens het patroon dat zijn diensten inmiddels heeft bewezen en dat heel geschikt is voor kennisname van een goede historische introductie in de geschiedenis van die plaats door een ervaren schrijver. Zie voor een bespreking van het deel over Warmond door D.J. Noordam het Jaarboek 1999, p. 192.

R.J. Pex, *Knappenhof of Grotenhof te Lisse*. Grimbergen Boeken, Lisse 1999. 94 p. f 39,50

Omdat een alomvattende studie naar de geschiedenis van de buitenplaats Wassergeest te Lisse te omvangrijk dreigde te worden, is de geschiedenis van een in dat buiten opgegane kleinere buitentje Knappenhof, later meestal Grotenhof genoemd, in een aparte uitgave gepubliceerd. De auteur is uiterst grondig te werk gegaan en brengt zijn onderwerp met verve. Alle bezitters van het buiten vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw tot de sloop in 1793 en daarna het voortbestaan als boerderij/bollenteeltbedrijf passeren de revue, zodat er tevens een hele rij (korte) biografieën is ontstaan. Afgezien van wat kromme zinnen, is dit een uitstekend boek te noemen.

Max Popma (tekst en samenstelling) en Jan-Willem L. Guldemonnd (fotografie), *Beelden van bollenschuren. Het cultureel erfgoed van de Bloembollenstreek 1850-1940*. Museum De Zwarte Tulp, Lisse 1998. 111 p., ISBN 90-804354-1-4

Na een vrij uitvoerige inleiding over de geschiedenis van de Bollenstreek en de bollen, volgt een groot gedeelte met tal van voorbeelden van bollenschuren. Veel van de zwartwit- (het merendeel) en alle kleurenfoto's zijn een lust voor het oog. Bovendien zijn de bijschriften uitvoerig genoeg om een prima idee te krijgen van de achtergronden van de afgebeelde gebouwen. Hoewel het geen uitputtende inventarisatie van alle herkenbare en beschermingswaardige bollenschuren is, wordt een staalkaart geboden waar iedere geïnteresseerde zijn vingers bij zal aflikken. Hopelijk levert dit boek een grote bijdrage bij het behoud van de meest bedreigde schuren.

Leo Lucassen en Floris Vermeulen, *Immigranten en lokale arbeidsmarkt. Vreemdelingen in Den Haag, Leiden, Deventer en Alkmaar (1920-1940)*. Centrum voor de Geschiedenis van Migranten, CGM Working Paper 1 (1999). 62 p., ISSN 1389-6466

Dankzij het feit dat van Leiden de administratie van de Vreemdelingenpolitie uit de periode 1920-1940 goed bewaard is gebleven en daaruit voor andere onderzoekingen al de nodige gegevens waren geput en bewerkt, mocht Leiden een rol spelen in deze vergelijking van vier plaatsen. Het is evenwel erg statistisch van aard, dus voorzien van veel grafieken en cijfertjes. Toch is de tekst helder. Vanzelfsprekend worden de gebruikte bronnen uitvoerig behandeld, met hun eigenaardigheden en beperkingen. Sommige zaken kunnen amper verklaard worden, zoals het opvallend hoge aantal muzikanten en artiesten in Leiden vergeleken met de andere plaatsen, waardoor de verdenking rijst dat dat aan de bronnen ligt. Voer voor fijnproevers!

Willem L. Baars, Jetteke Bolten-Rempt en Doris Wintgens Hötte, *Harm Kamerlingh Onnes (1893-1985)*. Stichting Kunstkring Groenord, Oegstgeest 2000. 137 p., ISBN 90-802721-3-2

Het is de Kunstkring Groenord weer gelukt een prachtige monografie over een vrij bekende Leidse kunstenaar af te leveren, zoals zo vaak in combinatie

met een tentoonstelling (in De Lakenhal). Hoewel er een baaierd aan literatuur over een dergelijk bekend kunstenaar bestaat – waaruit een keuze in de bijlage is opgenomen – geeft dit boek wel de beste samenvatting van alle bestaande kennis, gekoppeld aan talrijke afbeeldingen, vrijwel allemaal in kleur. Alle facetten van het oeuvre, ook andere uitingen dan schilderijen, worden uitvoerig behandeld. Al met al is het een schitterend boek. Kamerlingh Onnes, behorend tot de beroemde familie met onder anderen de Nobelprijswinnaar, was een zoon van de eveneens bekende schilder Menso Kamerlingh Onnes en een oomzeggertje van Floris Verster. Zijn rol in het Leidse kunstleven is zeer belangrijk geweest: behalve op het gebied van de schilderkunst ook beeldhouwen, keramiek enzovoort. De auteurs zijn er in geslaagd een prachtige staalkaart van die productie op te sporen en diepgaand te bespreken.

Sven Kruizinga, Paul Stolwijk en Victor van der Meer (red.), *Collegium Musicum 1936-2001*. Leids Studenten Koor en Orkest Collegium Musicum, Leiden 2001. 136 p.

Fraai gebonden en voorzien van een cd met muziek ter gelegenheid van het jubileum is dit boek een klein monumentje in de geschiedenis van het Leids Studenten Koor en Orkest. In een vrij uitvoerige beschrijving wordt verteld over de oprichting van zowel het koor (in 1934) als het orkest (in 1936), die al vanaf het begin dezelfde dirigent hadden, maar pas in 1964 officieel fuseerden. Naast deze 'hoofdstroom' was er ook een kamerkoor, opgericht in 1975, en het Coll'Arte Musica sedert 1993. Diverse betrokkenen hebben hun pen gescherpt voor een prachtige bijdrage, waardoor een zeer leesbaar geheel is ontstaan. Wel is het een beetje jammer dat bijvoorbeeld een hoofdstuk als 'Een feest zonder feestdag', over de onduidelijkheid op welke dag de lustra gevierd moeten worden, vrijwel totaal dubbelop is met een eerder hoofdstuk, en dat op een onaangename manier. Bij de bespreking van de diverse dirigenten vindt dat ook wel plaats, maar op een minder storende wijze. Illustratief is ook het verslag van de vernietiging (?) van het archief van Coll'Arte Musica. Tal van lijsten, waaronder een uitputtende lijst van uitgevoerde werken, zijn als bijlage opgenomen. Wie ooit gedacht zou hebben dat hier slechts sprake was van een amateur-zangclubje met begeleiding van

wat studentikoze typen, zal al snel onder de indruk komen van het ondanks alle vaak snelle wisselingen van dirigenten en leden eigenlijk voor een professioneel koor en orkest niet onderdoend Collegium Musicum.

Inge Jansen e.a. (red.), *Kopstukken over topstukken. Lezingenreeks ter gelegenheid van het 85e Lustrum van de Universiteit Leiden*. Universiteit Leiden, Leiden 2001. 203 p., ISBN 90-90150-48-X

De viering van de 425e geboortedag van de Leidse Universiteit in 2000 kreeg als thema 'wetenschap en samenleving'. In veertien lezingen vertelden veertien 'kopstukken' bekend uit de literatuur, cultuur en politiek over een voorwerp dat hun speciale belangstelling heeft. Die voorwerpen uit de collecties van de Leidse Universiteit en musea werden daarmee gebombardeerd tot 'topstukken'. De bijdragen zijn stuk voor stuk juweeltjes, met een lichtvoetige en humoristische ondertoon, zoals past bij een lezing. Wat de inhoud betreft, hebben de meeste zaken (Japanse of Italiaanse kunst, sterrenkundeboeken, papyrusteksten, foto's en dergelijke) niet veel met Leiden van doen; die voorwerpen verdienen best een diepgaande en een welsprekende behandeling door een knappe kop, maar vaak is het feit dat het ding hier bewaard wordt de enige band met Leiden. Als uitzonderingen kunnen worden genoemd de trap met afbeeldingen door Victor de Stuers in het Academieggebouw, de Anatomie en armenpenningen (dit laatste in een prachtig betoog van minister W. Vermeend). Dit boek zal niemand vervelen, al vergt het vaak een flinke omschakeling als een nieuwe bijdrage begint.

Boudewijn Büch, *De wereld in een vitrinekast. Het volkenkundig museum en de rest van de wereld*. De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2001. 254 p., ISBN 90-295-0409-9

Een gelouterd auteur die zijn jeugdherinneringen over een onderwerp dat hem altijd geboeid heeft, op papier zet – dat kan haast niet stuk. Maar het aantal bladzijden dat gaat over de relatie tussen hem en het (Rijks)Museum voor Volkenkunde in Leiden is al met al gering te noemen, en dat terwijl dit boek diende als een der hoogtepunten bij de heropening van dat museum. De Leidse component is daarmee eigenlijk te gering om een lezer aan te

raden dit boek te lezen om een sfeertekening te krijgen van het Leidse en vooral museale leven rond 1970. Wat Boudewijn vertelt over zijn bestaan in die tijd, leest heerlijk weg, maar is heel gauw op. En de rest van het boek wordt gevuld met verhalen over vreemde volken en hun gewoonten en artefacten, niet speciaal aan het Museum voor Volkenkunde opgehangen. Slechts een maquette van het eilandje Deshima of Decima bij Nagasaki wordt wat uitgebreider behandeld. Wie echter ouderwetse koloniale geschiedenis prachtig vindt, op school altijd heel goed was in aardrijkskunde en graag in zijn leunstoel verhalen over verre landen en antropologische buitenisigheden (kannibalisme, gesol met wilden en lijken) leest, zal kostelijke lectuur vinden in de overigens als vrij los zand aan elkaar hangende verhaaltjes van de (helaas voor hem) te laat geboren en naar neo-kolonialisme neigende (?) en vermoedelijk wat al te fijnbesnaard geworden aartstoerist Büch. Stuk voor stuk zijn het juweeltjes, bovendien voorzien van een alleruitvoerigste literatuurverwijzing bij wijze van (nogal storend) notenapparaat, zulks mogelijk in reactie op zijn plagiërende collega Van Dis. Dat Büch aan zijn menigvuldige bezoeken aan juist het Leidse Volkenkunde een levenslange manie voor musea heeft overgehouden, heeft minstens één positief gevolg: dit boek.

Kumi Moeshart [e.a.], *The honorable visitor. Japan in Leiden. Wandelgids*. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 2000. 94 p., ISBN 90-278-0061-8

In het kader van de viering van vierhonderd jaar betrekkingen tussen Japan en Nederland hield De Lakenhal een expositie over de relaties tussen Leiden en Japan. Hierbij is een boekje gemaakt dat in korte maar krachtige verhalen ingaat op de belangrijkste personen en instellingen die een band met zowel Leiden als Japan hadden en op het bezoek aan Leiden door Japanners in 1862 en 1863. Aan het einde is een route langs de Leidse *lieux de mémoire* uitgezet. Ofschoon beperkt (maar er is een lijst van goede boeken voor verdere studie bijgevoegd), is het een heel aardig boekje, van een hoogstaande kwaliteit. Dat de onderste helft van de bladzijden voor ons onleesbaar is (op, heel merkwaardig, de jaartallen en initialen na; de achternamen zijn wel in het Japans vertaald), mag geen probleem zijn.

Tineke Mook en Bruce van Rijk, *Sporen van Indië en Indonesië in Leiden. Een wandelroute*. KITLV-Uitgeverij, Leiden 2001. 54 p., ISBN 90-6718-176-5. f 12,50 (€ 5,67)

Dit boekje is verschenen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. Twee medewerkers hebben zo te zien heel grondig alle plekjes opgesomd waar een brokje Indische/Indonesische geschiedenis aan valt vast te plakken. Op een los bijgevoegd kaartje is bovendien de route aangegeven. In een soort van kadertekstjes zijn wat achtergronden nader belicht. Een aardig boekje, zorgvuldig samengesteld, van hoge kwaliteit in zijn soort.

Ingrid W.L. Moerman, *Gruwelijke Practijcken. Recht en slecht in Leiden*. Museum Boerhaave, Stedelijk Museum De Lakenhal en Leiden Promotie vv, Leiden 1998. 40 p.

Aan een tiental panden in Leiden plus de twee betrokken musea is een verkapte (wandel)route opgehangen. De bewuste plekken worden uitvoerig behandeld, op een gedegen manier zoals bij deze auteur past. Het gaat om de galg, het Academiegebouw, het Gravensteen, de Diefsteeg, de Blauwe Steen, het Stadhuis, Marinus van der Lubbe (eigenlijk diens geboortehuis Morsstraat 38), de Leidse gifmengster Goeie Mie, en de begraafplaats aan de Groenesteeg, waar twee medici begraven liggen die het toxicologisch onderzoek naar de doodsoorzaak van enkele slachtoffers van Goeie Mie van der Linden-Swanenburg verricht hebben. Dat laatste tekent het geheel: veel zaken, ook in enkele kaderteksten, worden er een beetje bijgesleept. Maar desondanks: beslist lezenswaardig voor wie de hoofdlijnen van het crimineel recht in Leiden even wil zien, geadstrueerd aan een aantal leuke gevallen.

W. Otterspeer [e.a.], *Maskerades... honderd jaar optochten door studenten*. Leidse Studenten Vereniging Minerva, [Leiden] 1999

Dit (ongepagineerde) boek in een oncomfortabele ringband en met alle afbeeldingen afgedekt met vetvrij papier alsof het de kostbaarste originele foto's betrof, en met de bijschriften in een fraai, maar niet overduidelijk

handschrift in wit op zwarte achtergrond, is primair een plaatjesboek. In goede inleidingen wordt de historie beschreven van de maskerades opgevoerd door de studenten van Leiden, Groningen, Utrecht en Delft. Vooral Leiden had op dat gebied een geweldige traditie en Otterspeer heeft daar al veel vaker en uitvoeriger over geschreven. Wellicht is de kracht van deze bundel dat vergeleken kan worden hoe in die vier steden het thema maskerade werd aangepakt.

Jan Tazelaar en Cor Smit, *Het boekje van de Rijnsburgerbrug*. Gemeente Leiden, Leiden 2001. 28 p.

Waar in het verleden de opening van een brug vaak aanleiding was om een liefst diepgravend boekje te publiceren (bijvoorbeeld over de Haagsche Schouwbrug in 1995), wilde het Ingenieursbureau van de dienst Bouwen en Wonen ook nu weer wat doen bij de opening van de brug over de Rijnsburgersingel op 19 april 2001. Het werd een meer oppervlakkig boekje waarin de bovenste helft van de bladzijden het verhaal van de bouw vertelt – met alle aspecten als de zoektocht naar eventuele bommen, het ontwerp, de overlast enzovoort, vaak in de vorm van een interview met de nauwst betrokkenen – en de onderste helft een doorlopend verhaal bevat over de geschiedenis van de voorgangers van de brug. Dit laatste was in goede handen bij Cor Smit, die zich kon baseren op een behoorlijk uitgebreide literatuur, waarvan achterin een lijstje is opgenomen. Het leest heerlijk weg.

Gert-Jan van Rijn, *Kijk op het Elisabeth*. Stichting Leidse Studentenhuisvesting, Leiden 2001. 24 p.

Ter gelegenheid van de overname door de Stichting Leidse Studentenhuisvesting van het voormalige St. Elisabeth-ziekenhuis aan de Hooigracht om er – voorlopig – buitenlandse studenten een onderkomen in te bieden, is dit boekje uitgebracht dat tijdens de Open Monumentendag in handen van veel geïnteresseerden kwam. Het is een met diverse vooral oude foto's en plattegronden aangekleed summier verhaal over de geschiedenis van het gebouwencomplex en de daarin uitgeoefende functies en erbij betrokken personen, zowel de artsen als de nonnen en leken-verpleegkundigen. Inhou-

delijk is alles, mede door zijn beknoptheid, prima in orde, zonder storende fouten. Wel ware het wenselijk geweest dat voor verder onderzoek, tevens als een soort verantwoording, verwezen was naar de belangrijkste literatuur.

M.R. van der Krogt, *Een koninklijk gebaar. Hofleveranciers in Nederland*. Europese Bibliotheek, Zaltbommel 2000. 128 p., ISBN 90-288-1541-4

In een vrij uitgebreide inleiding wordt ingegaan op het ontstaan van de term hofleverancier, te beginnen bij de *marchand du roi* onder koning Lodewijk Napoleon, en de voorwaarden waaronder dat voorrecht werd verleend. Ook de procedures en administratieve afhandeling worden gedetailleerd uit de doeken gedaan. Haast vanzelfsprekend komt ook het heraldische aspect aan de orde, met onder meer afbeeldingen van het koninklijk wapen, uithangborden, hofleveranciersborden van gietijzer, brons en aluminium, en de vervaardigers daarvan. Ook misbruik komt ter sprake. Wie echter een uitputtende lijst zou verwachten met uitgebreide gegevens van alle bedrijven die ooit als hofleverancier zijn erkend, komt bedrogen uit. Er is slechts een lijst van ondernemingen aan wie anno 2000 het recht tot het voeren van het Koninklijk wapen met de toevoeging 'Bij Koninklijke Beschikking Hofleverancier' is verleend, en daarop staan slechts twee Leidse bedrijven, Drukkerij Groen B.V. en Boekhandel Kooyker, terwijl ook in de regio er maar zeer weinig zijn.

Oranjes, welkom terug. *Het bezoek van H.M. Koningin Beatrix aan Leiden, zaterdag 29 april 2000*. Drukkerij Groen, Leiden 2000. 64 p., ISBN 90-9014238-X

De viering van Koninginnedag 2000 is als zó bijzonder ervaren dat er een soort verslag van gemaakt is in de vorm van een fotoreportage. Als zodanig mag het zeker geslaagd worden genoemd. Op enkele foto's in zwart-wit of in oranje na, zijn het allemaal scherpe kleurenfoto's, die een prima beeld geven van het wedervaren van Hare Majesteit en haar gezelschap tijdens de rondvaart, de rondwandeling, de festiviteiten, de drukte en het vele oranje, waar trouwens deze publicatie ook overvol van is. Voor later is het in ieder geval een prachtig tijdsdocument.

Momenten uit 75 jaar Herensingelkerk, 1925-2000. Feestcommissie '75 jaar Josephkerk', Leiden 2000

Na een bladzijde 'Geschiedenis van onze kerk door middel van wat korte notities' volgen alleen nog maar pagina's met foto's, ook van een paar documenten. De bijschriften zijn evenwel uiterst beperkt, zodat je ingewijde moet zijn om alles te kunnen begrijpen. Bedoeld als een aardigheidje, zal het ook als zodanig opgevat moeten worden: enige nostalgie voert de boven- toon en op een diepgaander geschiedschrijving blijft het wachten.

Leiden en omgeving. Leiden Promotie vv, Leiden 2000. 80 p., ISBN 90-76788-05-7

Dit is een prachtig (kleuren)fotoboek in het Nederlands, Engels, Duits, Frans en Japans. De totale hoeveelheid tekst is gering, maar op zich zonder missers. Wel verbaast het volstrekt ontbreken van bijschriften bij de foto's. Een doorgewinterde Leidenaar zal al problemen hebben om alles feilloos te herkennen, maar voor buitenlanders wordt het op zich best aardige boekje zo gedegradeerd tot een omgevallen diadoos. De oudste plattegrondjes zijn heel ongelukkig gekozen. Dat Leiden tien stadspoorten heeft gehad, zal niet door iedereen worden beaamd, maar als je de Binnen-Wittepoort, Buiten-Wittepoort, Binnen-Hogewoerdspoort en Buiten-Hogewoerdspoort als vier stuks telt en de Blauwepoort gemakshalve vergeet, valt er toch nog wat voor te zeggen. Of er vertaalfouten gemaakt zijn, is niet echt geverifieerd, maar een enkele misser is en passant wel aangetroffen.

Rondom de Rijn. Herinneringen aan Zuid-Holland. HisStory, Ljubljana 1999. 96 p., ISBN 961-223-264-4

Met plaatjes uit de collectie van J. van Hoof te Gouda en de beschrijvingen van de plaatsen in Zuid-Holland benoorden de Oude Rijn uit het bekende *Aardrijkskundig Woordenboek* van A.J. van der Aa is een boek in elkaar gedraaid. Dat het nodig gevonden werd te vermelden dat de gegevens uit Van der Aa "zorgvuldig gecontroleerd" zijn, tekent een en ander wel. Het helpt echter niet. Als basis is een (Engelstalige?) kaart gebruikt, waar niemand

ooit wat aan kan hebben. Het is ook raar een tekst uit rond 1850 te lezen, in gemoderniseerd Nederlands, met daarbij plaatjes (veel ansichtkaarten) van bijvoorbeeld rond 1910 met gebouwen die toen nog maar kort bestonden. Bovendien zijn de plaatjes vrij groot afgedrukt, terwijl de kwaliteit van de originelen denkkelijk daarvoor te slecht was en het resultaat dus vaak bedroevend is. De bijschriften zijn van geen beter gehalte, dus alleen wie zeer nostalgische gevoelens koestert, zal hieraan plezier beleven.

Haro Hielkema, foto's Anita Huisman, *Oegstgeest-Rhijngeest*. Bab, Amsterdam 1999. 16 p.

Uitgegeven naar aanleiding van de opening van het gerenoveerde gemeentehuis van Oegstgeest op 5 juni 1999, probeert dit merkwaardige boekje een beeld te geven van de vroegere Jelgersmakliniek als opvolger van Rhijngeest, dat een onderdeel vormde van de Psychiatrische Inrichting Endegeest, en de verbouwing tot gemeentehuis. Merkwaardig, omdat het van twee kanten te lezen valt: van de ene kant zestien (netto twaalf) pagina's tekst van Hielkema, en van de andere kant twintig ongenummerde bladzijden met foto's van de verbouwing. De geschiedenis van het Sanatorium voor zenuwlijders Rhijngeest, geopend januari 1903, sedert 1951 (of volgens de inleiding 1949) Jelgersmakliniek geheten, wordt in een paar bladzijden verteld, waarna een vroegere werker uit het gebouw, de architect en iemand namens de gemeente kort worden geïnterviewd.

Zoeterwoude rond 1950. Uit het archief van Fotostudio Van Bemmelen. Van Bemmelen, Zoeterwoude 2000. 128 p.

Deze "exclusieve uitgave" is als het ware een vervolg op een eerder fotoboek over Zoeterwoude rond 1945. De door Jan van Bemmelen senior (1905-1989) gemaakte foto's werden door Jan junior geselecteerd en van uiterst spaarzame bijschriften voorzien, doorgaans niet meer dan de naam of namen van de geportretteerde(n) en een adres of beroep, als er überhaupt al een bijschrift is. De foto's moeten het dus zelf doen, en dat doen ze! Nostalgie verzekerd, maar dan wel voor de echte kenners.

J.J.M. Vreeswijk, *Wie Wat Waar, Stompwijk. Uit het archief van Jan Vreeswijk*. Jan Vreeswijk, Leidschendam 1996. 80 p.

Een verzamelaar van oude foto's en ansichtkaarten kan al gauw een fotoboek samenstellen, mits enige tijd gestoken wordt in het maken van bijschriften. Daarvoor moeten soms autochtonen in de arm genomen worden, zoals ook hier is gedaan. Het zijn dan ook redelijk uitgebreide verhaaltjes geworden, al zijn ze niet van een hoogstaand niveau. Ook hier moet de nostalgische autochtoon voor de omzet zorgen, al is er door bladzijden vol reclame van de lokale middenstand een tweede geldbron aangeboord. Heel oude plaatjes zitten er niet tussen, en sommige zijn amper belegen genoeg, maar misschien stimuleert dat de verkoop zelfs; deze auteur/uitgever heeft ook van een reeks andere plaatsen vergelijkbare boeken het licht laten zien. Zo bijvoorbeeld Voorschoten, en Leiden is gepland.

Op diamanten voet een nieuwe eeuw tegemoet: 60 jaar Wandelkring Den Haag/Rijnland. Den Haag 2000. 160 p., ISBN 90-9013626-6

De in 1940 opgerichte Wandelkring is een soort overkoepeling van alle wandelverenigingen in het noordelijk gedeelte van Zuid-Holland. Uit het overzicht van bij de Kring aangesloten (voormalige) verenigingen zijn in ieder geval uit Leiden te vermelden wtk, 1951-1955, Rode Kruis, 1952-1955, Molen De Valk, 1953, De Stalen Band, 1955, en wsv Leiden en omstreken (LEO) te Leiden, 1999 tot heden; verder zijn er vele verenigingen uit Leidschendam, Wassenaar en Voorschoten. Uit de beginjaren kan nog genoemd worden de Leidsche wsv Per Pedes Apostolorum, maar zoals wel meer aspecten wordt dit stiefmoederlijk behandeld. De Kring was een nieuwe organisatie na de Duitse inval om onder liefst eenhoofdige leiding de zaken beter aan te pakken. Al snel zakte dit initiatief in elkaar. In Leiden en omgeving werd in 1955 een nieuwe Kring opgericht, die (voor zover nog bestaand) per 1 januari 1978 met de Haagse Kring fuseerde. Zonder dat dit met zoveel woorden wordt gezegd, is er blijkbaar toch nog wat blijven bestaan of heropgericht, want per 1 januari 1999 fuseerde de Kring Leiden en Omstreken opnieuw met de Haagse; zeven clubs, waarvan twee uit Leiden, gingen toen over. Vergelijken met het aantal verenigingen uit de andere

regio's, met name de Haagse, is dat al met al gering te noemen. Het fijne van de wandelsport in Leiden komt men dus niet uit dit al te zeer op de Haagse regio gespitste aardige boekje te weten.

Leidse Karnavalsvereniging De Hutspotten. Leiden 1998. 84 p.

Dit jaarlijkse programma zou, hoe aardig en welverzorgd op zich ook, geen aandacht van een historisch geïnteresseerde verdienen als er niet een overzicht van de eerste 25 jaren na de oprichting op 18 april 1973 in zou zijn opgenomen. Dankzij een reeks plakboeken met krantenberichten en wat al niet meer is een behoorlijk doortimmerd verhaal gemaakt. En dat leest best leuk; de leut was bij de toenmalige hoofdpersonen en de huidige schrijvers nog niet op. Per jaar, en dus per prins, een à twee bladzijden A-4, inclusief foto('s), levert een aardig overzicht op.

L.C. Pieck, *Stieltjesstraat 1938-1998.* Grafisch Service Bureau & DTP, Kampen 1998. 24 p.

Een jubileum inspireert een belangstellende of belanghebbende soms tot leuke daden, zoals hier het samenstellen van een ongecompliceerd boekje over de straat waarin je woont en die zestig jaar bestaat. Dat initiatief is zonder meer lofwaardig en wordt ter navolging aangeprezen. Maar dat is het dan ook wel: het boekje is wat ál te ongecompliceerd. De oude foto's in zwart-wit en ook wel enkele nieuwe in kleur zullen zeker (voormalige) straatbewoners aanspreken, maar diepgang heeft het werkje niet. Het biografietje van naamgever professor Th.J. Stieltjes is uiteraard verplichte kost en de bijschriften bij de foto's zijn voldoende, maar de rest van de tekst is meer een sfeertekening dan een historisch onderzoek. En de lijst van 'Namen van families die in de Stieltjesstraat woonden of wonen' bevat veel te veel gaten en onvolledigheden. Buurtbewoners zullen evenwel niet in de bek van het paard kijken.

T. van Duin en Kasper van Ommen, *Van stadspolder tot beschermd stadsgezicht. Het ontstaan en de groei van de Professoren- en Burgemeesterswijk en Rijndijkbuurt*. Tweede, ongewijzigde, druk, november 2001

Voor een bespreking kan verwezen worden naar het Jaarboek 2000, pp. 190-192. Bij de herdruk hoort een aan twee kanten bedrukt vel op A-4 formaat met "Enkele correcties en toevoegingen". De vraag is of de in de boekbespreking genoemde fouten en feilen hierin worden rechtgezet en of verder een wezenlijke bijdrage tot verbetering is geleverd. Het antwoord moet helaas negatief zijn. Vanzelfsprekend zijn enkele erg in het oog lopende fouten gesignaleerd, maar zelfs in de herziene teksten van bijvoorbeeld de bijschriften zijn fouten blijven staan: zo werd de Leidsche Zweminrichting niet in 1938 gesloten in verband met het opduiken van de ziekte van Weil, maar al in 1935 (hij werd in 1938 afgebroken) en heette de aannemer van de St. Petruskerk aan de Lammenschansweg niet Bik en Breedveld, maar Bik en Bredeveld. Het is zelfs nog erger geworden: waar in het boek de straatnaam Van de Sande Bakhuijsenstraat gespeld wordt, is het nu ineens (foutief) Van de Sande Bakhuijsenstraat geworden! En waar van de oorlogsslachtoffers beweerd wordt dat de heer Wolbersen (Gerard, vertegenwoordiger, 30 jaar) na de oorlog ziek uit een concentratiekamp terugkeerde en kort daarna overleed, blijkt dat dat pas op 29 mei 1946 heeft plaatsgevonden; bij de heer Van Beek, omgekomen bij het bombardement op het Centraal Station in 1944, had vermeld mogen zijn dat Christiaan Arnold van Beek, van Stieltjesstraat 12, kantoorbediende, 30 jaar, op 11 december 1944 omkwam, en dat bij de kappersbediende van Van 't Hoffstraat 35 die kort voor de oorlog is gefusilleerd, bedoeld moet zijn dat dat zal zijn gebeurd kort voor de bevrijding. Dat gevoegd bij de verdere kromme zinnen en onvolkomenheden maakt dat het gestelde in de boekbespreking onverkort gehandhaafd kan blijven: "wat vreselijk jammer van het ontbreken van een laatste correctieronde".

Theo van der Poel, *Een Eeuw door de Bank genomen*. Rabobank Alkemade, Roelofarendsveen 2001. 172 p., ISBN 90-9014656-3

In 1901 werd een Coöperatieve Boerenleenbank te Alkemade, afdeling Rijp-

wetering, Oud-Ade en Kaag, door een zevental boeren opgericht, hoewel de drijvende kracht op de achtergrond hoofdonderwijzer C.F.G.W. van den Hurk was. Deze bank zou het tot 1948 uithouden, toen grote financiële problemen noopten tot liquidatie. Maar al snel werd met nieuw elan begonnen en de bank groeide uit tot een flink bedrijf. Niet alleen de bankgeschiedenis wordt gepresenteerd, maar een heel tijdsbeeld van genoemde plaatsen wordt gegeven, verteld op een vlotte en indringende manier. Met de vele foto's is dit een prachtig boekwerk geworden, dat verdient te worden gelezen.

M. Roos, *Woubrugge en ik. Een methode voor lokale geschiedenis ten behoeve van de basisscholen te Woubrugge*. Woubrugge 2000. 64 p.

Een predikant die een boekje over de plaatselijke geschiedenis voor de schooljeugd schrijft: dat komt niet zo vaak voor. In zijn verantwoording erkent de schrijver erg schatplichtig aan oudere schrijvers te zijn en zelf geen onderzoek te hebben verricht. Maar in een boekje als dit telt dat ook niet zo; het moet bovenal leesbaar en leerzaam zijn, en dat is het. Het is vanzelfsprekend erg zevenmijslaarzen-achtig, maar de belangrijkste zaken komen toch wel aan de orde. Foutjes of beweringen die misverstanden wekken zitten er helaas ook (té veel) in. Zuiver didactisch gezien hadden enkele zaken beter maar niet behandeld kunnen worden, wegens de ingewikkeldheid, ten faveure van enkele belangrijkere en recentere zaken. En vermeldingen als "f 6.222,-- gulden", nog zonder de omrekening naar euro, lijken niet erg toekomstgericht, terwijl men voor een zo aardig boekje juist mag wensen dat het ook nog in de komende jaren zijn diensten zal bewijzen. Of moet het een snelle, sterk verbeterde, herdruk toegewenst worden?

J.N. Haasbroek, M. Roos en R.C. Looijensteen, *Jacobswoude, daar waar ik getogen ben*. [z.p.] 2001. 44 p.

Voorin dit boekje zit een blad met het gemeentewapen van Jacobswoude en uit de tekst "Dit boekje wordt je aangeboden door de gemeente Jacobswoude ter gelegenheid van het verlaten van de basisschool", met ruimte voor de handtekeningen van de burgemeester en schooldirecteur, blijkt wel dat de doelgroep de jeugd is. De wethouder, dominee en 'schoolmeester'

hebben het dan ook allemaal eenvoudig gehouden. Aan een reeks kaarten is een korte geschiedenis van de dorpen Leimuiden, Rijsaterwoude, Woubrugge en Hoogmade opgehangen. Dat is leuk en leerzaam. Het is evenwel een raadsel waarom ook enkele kinderlijke tekeningetjes van die dorpen door Andries Schoemaker van rond 1733 opgenomen zijn, en daarbij dan ook nog eens flinke stukken oorspronkelijke tekst als toelichting. Moet je daarmee de verwende schooljeugd van tegenwoordig blij maken? En hun (toch al gemankeerde) taalgevoel verbeteren? Over verkeerde dateringen, zoals van een kaart van Rijnland in de Franse tijd, die in feite uit rond 1650 moet dateren, zullen we het dan maar niet hebben. Het idee en de uitvoering (met veel kleurenfoto's) is goed, de accuratesse minder.

A. Blaazer, W. Kempenaar, T.G. van der Linden, D.M. Roest (red.) en H. van der Wereld (red.), *In de schaduw van de Woudse Dom. Kerk en kerkvolk te Rijsaterwoude door de eeuwen heen. Nieuwe, uitgebreide en geïllustreerde uitgave van het gelijknamige boek van P. Kroeger*. Nederlandse Hervormde gemeente Rijsaterwoude in samenwerking met Stichting Oud Leimuiden-Rijsaterwoude, Rijsaterwoude 2001. 191 p., ISBN 90-9015132-X

Een volledig bijgewerkte en herziene tweede druk van een boek, bezorgd door geïnspireerde/ervaren lieden: dat moet wel wat fraais en vooral goeds opleveren. Helaas wekken heel wat kleine foutjes de indruk dat een echte kritikaster hier nog nuttig werk had kunnen doen. Maar voor het overige is het een prima geschiedenis van de Nederlands Hervormde kerk van Rijsaterwoude met zijn te overdreven en paapse naam, met ellenlange lijsten van werkelijk alle ambtsdragers. Het is zijn geld zeker waard.

Gerard Post van der Molen en Ronald Rijkse, *'t Geluck waeit niemand in den mond. 20 jaar margedrukker De Ammoniet*. Universiteitsbibliotheek Amsterdam/Zeeuwse Bibliotheek, Amsterdam/Middelburg 2000. 256 p., ISBN 90-72151-18-6

Een drukker die een staalkaart van zijn kunnen presenteert: dat moet wel goed zijn. En dat is het! Post van der Molen laat zien wat hij allemaal wel gedrukt heeft en kan drukken. Hoewel de drukpers in een particulier woon-

huis een ongewoon verschijnsel is en de nodige eisen stelt, is het voor een hobbyist een prachtig stuk speelgoed. Dat dat wel enkele problemen met zich mee kan brengen, vertelt Post van der Meulen in een soort autobiografie waarin ook op de geschiedenis en techniek van het drukken wordt ingegaan. De tekst is heel leesbaar. Dat is andere koek waar het betreft de catalogus: letterlijk alles wat hij ooit gedrukt heeft wordt, is met een aan perfectie grenzende graad van volmaaktheid en uitgebreidheid, voor het voetlicht gehaald. Het onderhavige boek heeft hij echter niet zelf gedrukt; het verscheen bij de opening van een expositie in de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam. Maar met een perfectionist als opdrachtgever, kan de kwaliteit van dit door de collega geleverde werk alleen maar als zeer hoogstaand worden beoordeeld.

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, film-avonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer 35 66 42, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die € 15 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 90-73279-21-6

ISSN 1387-8123